
В.І. Кунченко-Харченко,
В.Г. Печерський,
Ю.Ю. Трубін

Правознавство

Навчальний посібник

Київ
КОНДОР

2011

УДК 34
ББК 67
К 91

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки
України як навчальний посібник для вищих
навчальних закладів
(лист № 1.4/18-Г-2292 від 31.10.2008 р.)*

А в т о р ы :

Кунченко-Харченко В.І., Печерський В.Г., Трубін Ю.Ю.

Р е ц е н з е н т и :

Богданов В.С., *д.філос.н., професор, академік УАПЦ;*
Гаврильченко І.М., *підполковник юстиції;*
Щепоткіна В.В., *суддя Апеляційного суду Черкаської області;*

Качала Т.М., *д.е.н., професор, Черкаський державний технологічний університет;*

Вовкотруб Ю.М., *к.і.н., доцент, Черкаський державний технологічний університет*

К 91 В.І. Кунченко-Харченко, В.Г. Печерський,
Ю.Ю. Трубін. Правознавство. Навчальний
посібник– К. Кондор, 2011. – 474 с.

ISBN 978-966-351-257-0

У посібнику висвітлено основні питання теорії держави та права, конституційного права України та основних галузей права.

У роботі над посібником було використано чинну законодавчу базу України з урахуванням усіх внесених змін та доповнень до нормативних актів.

Для студентів вищих навчальних закладів та всіх тих, хто цікавиться питаннями права.

ББК 67

ISBN 978-966-351-257-0 © Кунченко-Харченко В.І.,
Печерський В.Г., Трубін Ю.Ю., 2009
© Кондор, 2009

Зміст

	Вступ	9
Розділ 1	Загальне поняття Держави	
1.1.	Походження держави, основні теорії її виникнення . . .	11
1.2.	Держава, її ознаки	14
1.3.	Функції держави	15
1.4.	Механізм і апарат держави	18
1.5.	Форма держави	21
1.6.	Держава і особа	28
1.7.	Поняття правової держави і громадянського суспільства	29
	Контрольні питання	33
	Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	33
Розділ 2	Загальне поняття права, правових відносин, правопорушення та юридичної відповідальності	
2.1.	Соціальні норми, їх роль у регулюванні суспільних відносин	36
2.2.	Поняття і ознаки права	38
2.3.	Функції права	41
2.4.	Джерела права	44
2.5.	Правові норми, їх ознаки, структура і види	47
2.6.	Поняття системи права	54
2.7.	Загальне поняття галузі, підгалузі права та правового інституту	56
2.8.	Загальна характеристика основних галузей права України	58
2.9.	Система законодавства України	62
2.10.	Питання, які визначаються чи встановлюються виключно законами України	64
2.11.	Систематизація законодавства	66
2.12.	Поняття і структура правовідносин	68
2.13.	Суб'єкти і об'єкти правовідносин	70
2.14.	Юридичні факти	73
2.15.	Види правових відносин	75

2.16.	Реалізація права	77
2.17.	Глумачення правових норм	79
2.18.	Правопорушення, його ознаки та причини вчинення	82
2.19.	Склад правопорушення	84
2.20.	Види правопорушень	91
2.21.	Поняття і ознаки юридичної відповідальності	92
2.22.	Види юридичної відповідальності	94
	Контрольні питання	99
	Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	100

Розділ 3 | Основи конституційного права України

3.1.	Предмет, метод і система конституційного права	102
3.2.	Структура та загальні засади конституції України	108
3.3.	Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	110
3.4.	Громадянство України, підстави його набуття і припинення	115
3.5.	Безпосередня і представницька демократія в Україні	119
3.6.	Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні	123
3.7.	Президент України і його місце в системі державних органів України	127
3.8.	Конституційний статус Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади	130
3.9.	Органи судової влади і судочинство в Україні	133
	Контрольні питання	136
	Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	137

Розділ 4 | Основи цивільного права України

4.1.	Поняття цивільного права, його предмету і методу	139
4.2.	Цивільні правовідносини	142
4.3.	Особисті немайнові права фізичної особи	146
4.4.	Поняття права власності та інших речових прав	148
4.5.	Право інтелектуальної власності в Україні	155
4.6.	Правочини в цивільному праві	158
4.7.	Поняття зобов'язального права України	164

4.8.	Спадкове право	170
4.9.	Цивільно-правова відповідальність, її підстави	181
	Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	184
	Контрольні питання	185

Розділ 5 | Основи сімейного права України

5.1.	Загальне поняття сімейного права України	187
5.2.	Поняття сім'ї та регулювання сімейних відносин	189
5.3.	Поняття шлюбу і порядку його укладання	191
5.4.	Права та обов'язки подружжя	195
5.5.	Шлюбний договір	201
5.6.	Права та обов'язки матері, батька і дитини	206
5.7.	Позбавлення батьківських прав та влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування	210
5.8.	Припинення шлюбу	217
	Контрольні питання	219
	Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	220

Розділ 6 | Основи житлового права України

6.1.	Загальна характеристика житлового права України ...	222
6.2.	Поняття і види житлового фонду, суб'єкти права власності на квартири та будинки житлового фонду України	224
6.3.	Форми реалізації права на житло громадянами України	226
6.4.	Приватизація державного житлового фонду	233
6.5.	Об'єднання приватних власників квартир багатоквар- тирних будинків	239
	Контрольні питання	248
	Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	249

Розділ 7 | Основи трудового права України

7.1.	Поняття трудового права, його предмету та методу ...	251
------	--	-----

7.2.	Суб'єкти трудового права	254
7.3.	Коллективний договір	259
7.4.	Трудовий договір	263
7.5.	Робочий час	272
7.6.	Час відпочинку, порядок і умови надання щорічних відпусток	277
7.7.	Трудова дисципліна	283
7.8.	Порядок вирішення індивідуальних трудових спорів	288
7.9.	Трудова книжка та порядок її ведення	293
	Контрольні питання	297
	Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	298

Розділ 8 | Основи господарського права України

8.1.	Загальне поняття господарської діяльності і господарського права України	300
8.2.	Конституційні основи правопорядку у сфері господарювання	302
8.3.	Поняття підприємництва та основні принципи його здійснення в Україні	303
8.4.	Організаційні форми підприємництва в Україні	306
8.5.	Державна реєстрація фізичних і юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності	314
8.6.	Обмеження у здійсненні підприємницької діяльності	320
8.7.	Припинення підприємницької діяльності	326
	Контрольні питання	333
	Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	334

Розділ 9 | Основи фінансового права України

9.1.	Поняття фінансового права України, його предмету і методу	335
9.2.	Бюджетне право і бюджетний устрій України	337
9.3.	Податкове право України. Поняття податку, збору, іншого обов'язкового платежу	341
9.4.	Загальне поняття банківського права і банківської системи України	345
	Контрольні питання	351

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	351
--	-----

Розділ 10 | Основи екологічного і земельного права України

10.1. Загальна характеристика екологічного та земельного права і законодавства України	355
10.2. Принципи охорони навколишнього природного середовища України	358
10.3. Екологічні права та обов'язки громадян України	359
10.4. Класифікація земель України	362
10.5. Форми власності на землю	364
10.6. Поняття та види природо- та землекористування	368
10.7. Юридична відповідальність за порушення екологічного і земельного законодавства	371
Контрольні питання	374
Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	374

Розділ 11 | Основи адміністративного права України

11.1. Поняття, предмет і метод адміністративного права	376
11.2. Управління, як об'єкт адміністративно-правового регулювання	378
11.3. Суб'єкти адміністративного права	381
11.4. Державна професійна служба	387
11.5. Переконавання і примус як основні методи управлінської діяльності	391
11.6. Адміністративне правопорушення	394
11.7. Відповідальність за адміністративні проступки	397
Контрольні питання	400
Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	401

Розділ 12 | Основи кримінального права України

12.1. Поняття кримінального права України, його предмету і методів	404
--	-----

12.2.	Загальне поняття злочину. Види злочинів	407
12.3.	Стадії вчинення злочину	410
12.4.	Співучасть у злочині	412
12.5.	Поняття кримінальної відповідальності, її підстав	416
12.6.	Кримінальні покарання та їх види	417
12.7.	Злочини у сфері господарської діяльності	421
	Контрольні питання	424
	Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	424

Розділ 13 Система правоохоронних органів України

13.1.	Поняття правоохоронної діяльності та правоохоронних органів України	426
13.2.	Прокуратура України, її завдання, принципи діяльності та основні функції	428
13.3.	Органи внутрішніх справ України, основні напрямки їхньої діяльності	433
13.4.	Правовий статус Служби безпеки України	440
13.5.	Нотаріальні органи України	445
13.6.	Адвокатура України, її роль у захисті прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб	448
	Контрольні питання	453
	Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали до розділу	454
	Джерела і література	456
	Додаток А	464
	Додаток Б	467
	Додаток В	470

Вступ

Даний посібник має на меті у загальному вигляді та доступній формі ознайомити молодих людей, зокрема студентів технічних вузів, студентів неюридичних факультетів та абітурієнтів вищих юридичних навчальних закладів, а також всіх хто цікавиться основами галузей права та юридичних знань, котрі вивчаються в навчальних закладах і загальноосвітніх школах.

При визначенні змісту і структури посібника враховані вимоги програм з основ правознавства, рекомендовані Міністерством освіти і науки України.

У посібнику подано загальну характеристику основних теорій походження держави і права, розкривається поняття „держава і право“, розглядаються основи таких галузей законодавства, як: конституційне, цивільне, сімейне, трудове, адміністративне, кримінальне, житлове, господарське, фінансове та процесуальне (цивільне, кримінальне) право.

Це видання базується на чинному законодавстві України, новій юридичній літературі та практиці застосування законодавства в теперішній час.

Структура підручника включає 13 розділів.

У розділі „Загальне поняття держави“ розкрито поняття держави, основні теорії походження держави, аналізуються форма сучасної держави, її механізм та апарат, поняття та ознаки правової держави.

У розділі „Загальне поняття права, правових відносин, правопорушення та юридичної відповідальності“ розкрито поняття права як особливого виду соціальних норм, інститутів, підгалузей та галузей права, правовідносин, правопорушення та юридичної відповідальності.

У розділі „Основи конституційного права України“ розкриті особливості устрою держави України, здійснення народоладдя в ній, правового статусу вищих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, здійснення правосуддя та захисту Конституції України, як Основного Закону держави.

У розділі „Основи цивільного права України“ розкриваються особливості правового регулювання майнових, немайнових, пов'язаних з майновими та особистих немайнових відносин нерозривно пов'язаних з фізичною особою.

У розділі „Основи сімейного права України“ розкриваються особливості укладання шлюбу, регулювання сімейних від-

носин, припинення шлюбу, немайнових та майнових відносин подружжя, батьків та дітей, встановлення батьківства, позбавлення батьківських прав та влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

У розділі „Основи житлового права України” розкриті особливості реалізації громадянами України конституційного права на житло, порядок його отримання, використання, збереження та приватизації державного житлового фонду.

У розділі „Основи трудового права України” розкриваються особливості регулювання трудових та інших, тісно пов'язаних з ними відносин: укладання і розірвання трудового договору, поняття і види часу роботи та відпочинку, оплати праці, розгляду індивідуальних та колективних трудових спорів.

У розділі „Основи господарського права України” розкриваються правові основи підприємницької діяльності.

У розділі „Основи фінансового права України” розкриваються правові основи фінансової діяльності, бюджетні та податкові відносини.

У розділі „Основи екологічного і земельного права України” розкриваються особливості охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, а також регулювання земельних відносин.

У розділі „Основи адміністративного права України” викладено основні поняття регулювання управлінських відносин, державної служби, адміністративних проступків, що мають місце у цій сфері, та адміністративної відповідальності за їх вчинення.

У розділі „Основи кримінального права України” розкриваються поняття злочину, його ознаки та склад, суб'єкт кримінальної відповідальності, види кримінальних покарань та порядок їх призначення.

У розділі „Система правоохоронних органів України” розкривається правовий статус правоохоронних органів України та особливості здійснення ними правоохоронної діяльності.

Розділ | Загальне поняття 1 держави

- 1.1. Походження держави, основні теорії її виникнення.
- 1.2. Держава, її ознаки.
- 1.3. Функції держави.
- 1.4. Механізм і апарат держави.
- 1.5. Форма держави.
- 1.6. Держава і особа.
- 1.7. Поняття правової держави і громадянського суспільства.

1.1. Походження держави, основні теорії її виникнення

Виникнення держави це складний і суперечливий довготривалий процес, пов'язаний з розвитком конкретних умов життя людей в певних історичних умовах. Існує багато теорій, пояснюючих походження держави, в кожній із яких підкреслюються ознаки, умови, що можуть враховуватися і сьогодні при сучасному розвитку науки для кращого розуміння держави та її ролі в розвитку суспільства на різних історичних етапах.

Змістом цих багатьох теорій є намагання різних авторів, що жили в різні історичні епохи пояснити питання походження держави і права, побудови державного устрою, соціального призначення держави і права, співвідношення держави і права, держави і особи, права і закону.

Теорії походження держави базуються на різних релігійних, філософських та наукових засадах:

1) на міфологічно-релігійних - у державах Стародавнього Сходу (Древній Вавилон, Єгипет, Індія та ін.), в яких особлива роль відводилася божественному освяченню влади. Правитель проголошувався носієм Божої волі, відігравав роль посередника між Богом і людьми. Влада проголошувалася священною, недоторканою і непорушною;

2) на історико-філософських – у європейських державах (Древня Греція, Древній Рим та ін.), в яких утворення держави було пов'язано із виникненням приватної власності, класовим розшаруванням суспільства та іншими чинниками;

3) на теологічних – у середньовічних державах, це було пов'язане із догматами церкви, які розглядалися аксіомами, так як біблійні тексти набули сили закону. Влада земна і влада небесна усвідомлювались як цілісні і єдині, божественність земної влади визначає абсолютну необхідність служінню правителю;

4) науково-юридичних, пов'язаних із певними закономірностями розвитку державно-правової думки, узагальненням знань про державу і право, ролі держави в регулюванні суспільних відносин, врахуванням історичних тенденцій розвитку держав.

Існує багато теорій походження держави.

Теологічна теорія, представниками якої були Аврелій Августин, Фома Аквінський, які стверджували, що держава виникла з волі Бога, визначали її вічність і непорушність. У Старому Заповіті Біблії міститься підтвердження цієї теорії, що встановлює необхідність кожної людини підкорятися владі, яка санкціонована церквою. Посягання на державу, створену Богом приречене на невдачу.

Патріархальна теорія, представниками якої були Арістотель, Роберт Філмер, Микола Михайловський, які стверджували, що держава походить від сім'ї, батьківська влада в якій перетворюється у зв'язку із розростанням сім'ї у владу монарха (князя, короля, царя).

Матеріалістична (класова) теорія, представниками якої були Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Вільгельм Лібкнехт, Август Бебель, Георгій Плеханов, Володимир Ульянов (Ленін), які стверджували, що виникнення держави базується на принципах визначальної ролі суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості, формаційності історичного розвитку, приватної власності та класової боротьби, як рушійної сили розвитку суспільства.

Згідно цієї теорії економічними причинами виникнення держави були:

- суспільний розподіл праці;
- поява приватної власності;
- розширення суспільства на класи.

В цих умовах родоплемінна організація влади була неспроможна забезпечувати нормальне існування суспільства, що і призвело до виникнення держави із апаратом примусу. При цьому державний апарат виокремився із суспільства і перетворився в інструмент політичного панування приватних власників і пригноблення інших класів. Держава з точки зору марксистів виникає там, тоді і оскільки, де, коли і оскільки, класові суперечності об'єктивно не можуть бути примирені.

Держава – це політична організація, що забезпечує насилля одного класу над іншими. І це насилля здійснюється завдяки праву, тобто возведеній у закон волі панівного класу.

Договірна теорія, представниками якої були Гуго де Гроот Гроцій, Томас Гоббс, Бенедикт Спіноза, Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Шарль Луї Монтеск'є, Олександр Радищев та ін., які стверджували, що держава – це добровільне об'єднання людей, яке виникає на основі суспільного договору, тобто люди добровільно передають частку своїх природних прав (своєї свободи) державі, погоджуючись на підкорення верховній владі. При цьому, як підкреслював Б.Спіноза, чим більше своїх природних прав людина передає верховній владі, тим більше потрапляє у залежність від неї і тим менше у неї залишається індивідуальних прав, що може привести до повної втрати свободи. Це відбувається у зв'язку із зростанням авторитету верховної влади і її реальної сили.

Теорія насильства, представниками якої були Людвіг Гумплович, Євген Дюрінг, Карл Каутський, які походження держави обґрунтовували зовнішнім або внутрішнім насильством. Так вони вважали, що держава виникла в результаті завоювання одних племен (народів) іншими. Саме держава надає можливість завойовникам забезпечити своє панування на завойованих територіях. На думку вчених саме ця причина сприяла виникненню держави у древніх германців, які завоювали Древній Рим.

Існують і інші теорії виникнення держави: космічна, психологічна, органічна та ін.

1.2. Держава, її ознаки

Держава – це досить складне соціальне і юридичне явище. Існує багато визначень терміну „держава”. Так в Древньому Китаї даосисти визначили, що держава – це частка єдиного природного процесу розгортання закону. Аристотель підкреслював, що держава – це тип суспільства, що є союзом несхожих особистостей, які об'єднуються задля спільного блага, задовольняючи власні потреби через обмін товарів і послуг. На думку Леніна держава є машиною (знаряддям) для підтримання панування одного класу над іншим.

На сьогодні існують різні тлумачення терміну „держава” юристами-науковцями:

- це політична організація суспільства, що має владні повноваження з управління територіально-організованим населенням з метою здійснення загальносоціальних справ;

- це суб'єкт міжнародного публічного права;

- це сукупність офіційних органів влади (державного апарату), що діють у масштабах усієї країни;

- це особлива політико-територіальна організація суспільства, що володіє суверенітетом, спеціальним апаратом управління і примусу та здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили для всього населення країни, яка створюється для керівництва суспільством і виконання загальносуспільних справ.

Кожна держава характеризується певними ознаками, які дають змогу краще розуміти це складне явище:

- 1) наявністю державного суверенітету, тобто верховенства, повноти, єдності та неподільності влади всередині країни та її рівноправності і незалежності у міжнародних відносинах. Державний суверенітет виникає з моменту реалізації національного суверенітету – права нації самостійно визначати свою подальшу долю, включаючи право на самовизначення і створення суверенної держави. Державний суверенітет України виник з моменту прийняття Верховною Радою УРСР Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., схваленого 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням;

2) територіальною ознакою, яка характеризується наявністю певної території, обмеженої державним кордоном, за якою закріплене населення (народ) за допомогою правових інститутів громадянства (в республіках) чи підданства (в монархіях).

Громадянство (підданство) – це постійний правовий зв'язок держави та індивіда, що виражається у їхніх взаємних правах та обов'язках;

3) наявністю публічної влади, яка поширюється на всіх людей, що перебувають на території держави. Цю владу здійснюють спеціально утворені органи держави, які відокремлені від населення, у своїй сукупності утворюють державний апарат, завданням якого є тільки керування справами держави і суспільства;

4) наявністю системи права – загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, що встановлені чи санкціоновані державою для регулювання найважливіших суспільних відносин і виконання яких забезпечується державним примусом;

5) наявністю податкової системи, тобто сукупністю податків і зборів (обов'язкових платежів), які надходять у бюджети та в державні цільові фонди, котрі збираються з населення у встановленому податковими законами порядку і використовуються для утримання державної влади і вирішення загальних справ;

6) наявністю державних символів (Державного прапора, Герба, Гімну), грошової системи та ін.

Підсумовуючи вище визначені ознаки можна охарактеризувати державу, як суверенну, політико-територіальну цілісність, яка має найвищу концентрацію влади в соціально неоднорідному суспільстві та здатна вирішувати загальні справи.

1.3. Функції держави

Функції держави – це основні напрями її діяльності, обумовлені завданнями, сутністю та соціальним призначенням держави.

Розрізняють:

1. Основні функції держави, які реалізуються протягом всього її існування, без яких розвиток та існування держави неможливе:

- економічна;
- політична;
- правоохоронна;
- гуманітарна;
- інформаційна;
- охорони здоров'я населення;
- оборонна та ін.

2. Додаткові (неосновні) функції – це напрямки діяльності держави, які є складовими основних функцій і завдяки яким вони реалізуються.

Так, додатковими функціями такої основної функції, як „охорона здоров'я населення” є :

- розвиток медичної науки;
- створення профілактичних та лікувальних медичних закладів;
- підготовка медичних кадрів різної кваліфікації (лікарів, медсестер, фельдшерів);
- розвиток фармацевтики;
- забезпечення потреб медицини матеріальними засобами та ін.

Тільки у своїй сукупності додаткові функції забезпечують виконання основної функції держави.

Основні функції держави, залежно від різних критеріїв, можна класифікувати на різні групи:

1. За територіальною спрямованістю:

а) внутрішні функції, реалізація яких здійснюється всередині країни і які забезпечують внутрішню політику держави:

- економічна;
- політична;
- соціальна;
- екологічна;
- гуманітарна;
- правоохоронна та ін.

б) зовнішні функції, реалізація яких здійснюється на міжнародній арені, які забезпечують зовнішню політику держави:

- дипломатична, пов'язана із встановленням і підтриманням відносин з іноземними державами;
- міжнародного співробітництва у різних сферах;
- природоохоронна;
- підтримання міжнародного правопорядку;
- захист держави від зовнішніх посягань та ін.

2. За сферою суспільного життя:

а) економічні функції:

- захист різних форм власності;
- розвиток виробництва;
- створення умов для забезпечення прав громадян на підприємницьку діяльність;

➤ розпорядження об'єктами державної власності та ін.;

б) політичні функції:

- розробка внутрішньої політики держави;
- створення умов для розвитку демократії;
- забезпечення прав громадян на вільну, в тому числі опозиційну політичну діяльність;

- охорона і захист конституційного ладу та ін.;

в) гуманітарні функції:

- розвиток науки і культури;
- забезпечення освіти та виховання населення;
- розвиток національної самосвідомості народу;
- охорона культурної спадщини та ін.;

г) соціальні функції:

- забезпечення соціального захисту громадян;
- створення системи загальнодержавного та недержавного соціального страхування;
- створення мережі спеціальних закладів для догляду за непрацездатними;
- створення умов для забезпечення громадян, які потребують соціального захисту, житлом та ін.;

3. За часом виникнення:

а) постійні, які реалізуються державою на всіх етапах її існування (основні функції);

б) тимчасові, які реалізуються в певних умовах. Так, у разі стихійного лиха чи техногенної катастрофи держава приймає міри по ліквідації негативних наслідків, що виникли, допомагає постраждалим та інше. Але здійснення такої функції припиняється після відновлення причиненої шкоди і досягнення поставленої мети.

Держава для реалізації своїх функцій використовує різні форми:

1) правотворчу – створює необхідні закони і підзаконні нормативні акти, що регулюють суспільні відносини у різних сферах;

2) організаційну (виконавчу) – забезпечує виконання приписів нормативно-правових актів;

3) правоохоронна – за допомогою спеціальних правоохоронних органів забезпечує законність і правопорядок в народному господарстві та інших відносинах;

4) правозастосовчу – шляхом видання компетентними органами актів застосування права, які є обов'язковими для виконання адресатами;

5) контрольно-наглядову, за допомогою якої здійснюється нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма суб'єктами. Цю форму забезпечують органи Антимонопольного комітету та його регіональних відділень, Контрольно-ревізійної служби, прокуратури, органів галузевого нагляду та ін.

1.4. Механізм і апарат держави

Під *механізмом* держави розуміють систему державних владних органів та організацій, установ і підприємств, завдяки яким держава реалізує свої завдання і функції.

Механізм держави характеризується ознаками:

1) це система, що має визначену ієрархію, тобто підпорядкованість одних органів іншим в залежності від владних повноважень;

2) це система, яка має свою структуру, взаємопов'язану з кожним її елементом, яка діє на єдиних принципах для досягнення поставленої мети;

3) ця система органів та установ забезпечує найбільш ефективне управління державою;

4) фінансовою основою діяльності механізму держави є бюджетна система;

5) ця система реалізує завдання і функції держави визначеними організаційними, матеріальними і функціональними засобами, а в разі необхідності, застосуванням державного примусу.

До складу механізму держави входять:

- а) апарат держави;
- б) державні установи;
- в) державні підприємства.

Державний апарат – це частина механізму держави, яка являє собою систему всіх органів державної влади (законодавчих, виконавчих, судових), які забезпечують виконання завдань і функцій держави.

Апарат держави характеризується ознаками:

- він складається із державних органів, наділених владними повноваженнями;
- кожний орган апарату держави створюється у встановленому законом порядку;
- призначенням державного апарату є реалізація державної політики, завдань і функцій держави;
- кожний орган апарату держави здійснює свою діяльність у межах визначеної компетенції від імені держави;
- з метою недопущення узурпації влади одним органом чи однією особою апарат держави розподілений на органи законодавчої, виконавчої та судової влади;
- кожний орган апарату держави утримується за рахунок державного бюджету, є суб'єктом державної власності, має свою внутрішню структуру та штат, є юридичною особою.

Правове становище, завдання і функції кожного органу апарату держави визначаються Конституцією України, окремими законами, підзаконними нормативними актами і включає в себе:

- 1) цілі, завдання, принципи діяльності та функції органу;
- 2) порядок створення органу, його структуру, підпорядкованість, можливу реорганізацію і ліквідацію (організаційно-структурні питання);
- 3) сукупність владних повноважень та підвідомчість (компетенційні питання);

Організація і діяльність апарату держави базується на принципах:

- демократизму, активної участі громадян у формуванні органів державної влади та участі у їх роботі;

- законності – у суворому дотриманні кожним органом влади, його посадовими особами вимог закону. Державним органам дозволено лише те, що передбачено законом, тобто входить до компетенції органу чи повноважень державного службовця;

- розподілу влади на гілки. Стаття 6 Конституції України підкреслює, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову;

- професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі державних службовців;

- пріоритету прав і свобод людини – цей принцип закріплений на конституційному рівні як один із основних, так як права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України);

- гласності, тобто відкритості діяльності органів державної влади.

Первинним елементом державного апарату є державний орган – це структурно відокремлений, створений народом чи державою колектив державних службовців (Верховна Рада України), чи одноосібний представник народу (Президент України – глава держави), який наділений відповідно до закону владними повноваженнями, фінансовими, матеріально-технічними та іншими засобами для виконання покладених на нього завдань і функцій.

Державні органи України розподіляються на:

1) Верховну Раду України – єдиний орган законодавчої влади;

2) Президента України – главу держави, що виступає від її імені;

3) органи виконавчої влади:

- Кабінет Міністрів – вищий орган виконавчої влади;

- Міністерства, Державні комітети, відомства – центральні органи виконавчої влади;

- Державні адміністрації – місцеві органи виконавчої влади;

1) органи судової влади:

- Конституційний Суд України;

- суди загальної юрисдикції;

2) юрисдикційні (контрольно-наглядові) органи:

- прокуратура;

- нотаріат та інші правоохоронні органи.

Державні органи країн світу залежно від різних критеріїв можна розділити на групи:

3) за способом утворення:

- виборні;

- призначувані;

- успадковувані;

4) за часом функціонування:

- постійні;

- тимчасові;

5) за масштабом діяльності:

- загальнодержавні;

- центральні;

- місцеві;

- локальні;

6) за компетенцією:

- загальної компетенції;

- галузеві.

Більш детальна характеристика вказаних державних органів визначена в розділах „Конституційне право України” та „Правоохоронні органи України”.

1.5. Форма держави

Форма держави – це спосіб організації і здійснення державної влади.

Форма держави складається з трьох елементів:

1) форми правління;

2) форми державного устрою;

3) форми державного (політичного) режиму.

Держави світу мають різні форми залежно від територіальних розмірів країни, національного складу населення, історичних традицій та інших чинників.

Форма правління визначає порядок утворення і організації діяльності вищих органів державної влади.

Форма правління має кілька сучасних різновидів, але всі держави за цією формою можна розподілити на монархії та республіки.

Монархія характеризується тим, що державна влада зосереджена повністю чи частково в руках монарха (князя, короля, царя), передається в спадщину, не залежить від населення країни.

Розрізняють:

а) абсолютну монархію, в якій вся повнота влади зосереджена в руках монарха, хоча в державі може мати місце і конституція і парламент, але монарх здійснює законодавчу діяльність і керує урядом сам. На сьогодні така форма правління має місце в Бахреїні, Кувейті, Омані, Саудівській Аравії.

б) конституційну монархію (обмежену), в якій влада монарха обмежується конституцією чи конституційним законом держави (Бельгія, Нідерланди, Норвегія);

в) парламентську монархію (обмежену), в якій влада монарха є символічною, так як монарх лише формально зберігає статус глави держави, підписує законодавчі акти і виконує представницькі повноваження (Іспанія, Швеція, Японія);

г) дуалістичну монархію, в якій монарх не має законодавчої влади, яка належить парламенту, але він формує уряд і здійснює керування виконавчою владою. Ця форма є характерною для перехідного періоду від феодалізму до капіталізму, це своєрідна форма примирення інтересів феодалів, яких представляє монарх та інтересів буржуазії, яких представляє парламент. На сьогодні ця форма правління збереглася в Йорданії, Марокко.

д) теократичну монархію, в якій глава держави одночасно є релігійним лідером, він наділений верховною духовною і політичною владою і здійснює функції вождя нації. На сьогодні така форма правління існує в Ірані, хоча в ст. 1 Консти-

туції Ірану закріплено, що „Формою державного ладу Ірану є ісламська республіка”. В Європі теократичною монархією є Ватикан.

Існують й інші форми монархії:

- виборна в Малайзії;
- колективна в Об'єднаних Арабських Еміратах.

Республіка – це форма правління, за якої верховну владу в державі здійснює представницький орган, який відповідно до виборчих законів обирають громадяни країни на визначений строк.

Розрізняють:

а) президентську республіку, головними ознаками якої є:

- обрання президента громадянами держави,;
- поєднання президентом повноважень глави держави і глави виконавчої влади;
- формування уряду президентом з незначною участю у цьому процесі парламенту;
- відсутність відповідальності уряду перед парламентом;
- відповідальність уряду перед президентом;
- відсутність права президента на розпуск парламенту.

Президентськими республіками є Аргентина, Бразилія, Еквадор, США та ін.

б) парламентську республіку, головними ознаками якої є:

- обрання президента держави парламентом;
- формування уряду парламентом, при цьому, участь у формуванні уряду глави держави може мати місце, але вона номінальна;
- здійснення повноважень глави держави і глави уряду різними особами;
- обмеженість владних повноважень глави держави і їх збільшення у прем'єр-міністра і уряду;
- відповідальність уряду перед парламентом.

Парламентськими республіками є Австрія, Індія, Ісландія, Швейцарія;

в) змішані республіки (напівпрезидентські чи напівпарламентські), які характеризуються сполученням рис президентської і парламентської республік. Для визначення такої форми правління слід проаналізувати співвідношення кон-

ституційних і реальних повноважень у сфері виконавчої влади, якими володіють президент і прем'єр-міністр.

На сьогодні президентсько-парламентськими республіками є Болгарія, Індонезія, Чехія, Франція та інші. Парламентсько-президентськими – Греція, Ізраїль, Італія, Німеччина та інші. До 01.01. 2006 р. Україна була президентсько-парламентською республікою, але з набуттям чинності Закону України „Про внесення змін до Конституції України” від 08.12. 2004 р. перетворилась у парламентсько-президентську.

Форма державного устрою знаходить свій вияв в особливостях політико-територіального устрою держави – це спосіб організації державної влади, який визначається характером взаємовідносин держави як цілого і її складових частин.

Розрізняють унітарні (прості) і федеративні та конфедеративні (складні) держави.

Унітарна (єдина) держава не має у своєму складі утворень, які наділені суверенними правами і характеризується наявністю:

- однієї конституції;
- однієї системи права;
- однієї системи державних владних органів;
- єдиним громадянством та ін.

Складові частини такої держави мають статус адміністративно-територіальних одиниць.

В окремих випадках до складу унітарної держави можуть входити одна чи кілька адміністративно-територіальних одиниць, що користуються особливим статусом автономних утворень. Цей статус надається не всім, а лише окремим частинам держави. Автономії утворюються за адміністративним і національним принципами з урахуванням історичних і географічних факторів.

Адміністративними автономіями є:

- автономні області Італії;
- автономні області Іспанії;
- Азорські острови та острів Мадейра в Португалії;

До національних автономій відносяться:

- Аландські острови в Фінляндії;
- Гренландія і Фарерські острови в Данії та ін.

В Україні статус автономії має Автономна Республіка Крим, яка згідно з Конституцією України є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією, вирішує питання, віднесені до її відання (ст. 134 Конституції України).

Федерація – це держава, територія якої складається з територій її членів, що мають ознаки суверенності. Суб'єкти федерації можуть бути у вигляді:

- земель (Австрія, Німеччина);
- кантонів (Швейцарія);
- провінцій (Аргентина, Канада);
- республік (Росія);
- штатів (Австралія, Індія, США).

Суб'єкти федерації не є державами, а лише державними утвореннями, які наділені багатьма відповідними ознаками, крім державного суверенітету. Федерації характеризуються тим, що вони:

- 1) приймають власні конституції;
- 2) мають власні системи органів влади;
- 3) мають власне законодавство;
- 4) як правило, мають своє громадянство;
- 5) можуть бути суб'єктами міжнародно-правових відносин.

У федераціях існує подвійність загальнофедеративного законодавства та законодавства суб'єкта федерації, органів влади, податкової системи та інше.

Федерації можуть виникати на основі укладеного договору (ініціатива про утворення іде знизу від суб'єктів майбутньої федерації) або на основі прийняття конституції, як це було в Індії.

В останні десятиліття від федеративної форми державного устрою з різних причин відмовилися Індонезія, Камерун, Лівія, СРСР, Чехословаччина. На сьогодні у світі налічується 20 федерацій.

Конфедерація – це тимчасовий союз держав, що утворюється для досягнення визначених в установчому акті цілей. Члени конфедерації передають створеному ними об'єднанню частину своїх суверенних прав, на підставі чого конфедерація може виступати як окремий суб'єкт міжнародного

права. Держави – члени конфедерації залишаються суверенними, вони можуть за власним бажанням виходити зі складу конфедерації.

Через стадії утворення конфедерації пройшли:

- США з 1776 по 1887 роки;
- Німеччина з 1815 по 1867 роки;
- Швейцарія до 1848 року, яка по сьогоднішній день зберегла назву конфедерації, хоча насправді є федерацією.

На сьогодні ознаки конфедерації мають Євросоюз та Союз Незалежних Держав (СНД).

Як правило, конфедерації після досягнення поставленої мети або розпадаються і їхні суб'єкти існують як незалежні держави або утворюють федерацію.

Історія знає і таку форму державного устрою як *імперія* – це складна держава, яка складалася із головної держави (метрополії) і залежних від неї державних утворень (колоній). Імперія утворювалась шляхом завоювання метрополією чужих територій. Імперіями були Великобританія, Росія та ін.

Форма державного (політичного) режиму – це сукупність способів і прийомів (методів) здійснення державної влади. Форма державного режиму відображає характер і зміст співвідношення демократичних та недемократичних засад здійснення цієї влади.

Державний режим залежить від:

- характеру здійснення державної влади;
- політичної системи держави;
- забезпечення основних прав і свобод людини;
- розвитку демократії;
- рівня політичної та правової культури населення та інших чинників.

Розрізняють:

1) демократичний режим, який базується на демократичних засадах, закріплених в конституції, державна влада здійснюється з дотриманням прав і свобод людини, формуванням представницьких органів держави шляхом вільних виборів, забезпечення інтересів всього чи більшої частини населення, можливості громадян контролювати діяльність органів державної влади і впливати на них;

2) недемократичний (антидемократичний) режим, який характеризується зосередженням державної влади в одних руках (однієї особи чи партії), відсутністю розподілу влади на гілки, обмеженням чи скасуванням основних прав і свобод людини, наявністю політичних репресій, заборонаю діяльності інших політичних партій і рухів, заборонаю опозиційної діяльності, безконтрольності влади з боку народу.

Демократичний режим може бути:

- а) демократично-ліберальним;
- б) демократично-консервативним;
- в) демократично-радикальним.

Конституція України в ст. 1 визначає її як демократичну державу, в якій існує республіканська форма правління, громадяни мають право через вільні вибори формувати представницькі органи, вирішувати питання місцевого самоврядування та інші. Закріплені в Конституції права і свободи людини свідчать про встановлення демократичного режиму в Україні, при цьому даний режим є демократично-ліберальним.

Недемократичний режим може бути:

а) тоталітарним, при якому держава здійснює повний контроль над усіма сферами життя суспільства і над громадянами, як індивідами. Такий режим був характерний для Радянського Союзу в період, коли керував країною Й. Сталін, що супроводжувалось культом його особи, вождізмом і репресіями;

б) авторитарним, при якому влада зосереджується в руках однієї особи чи певної групи людей, порушуються основні права і свободи людини, забороняється діяльність опозиційних партій, суттєво обмежується демократія;

в) фашистським, що характеризується найбільшими репресіями всередині країни та агресивністю на міжнародній арені;

г) військово-диктаторським, при якому до влади приходять військові, які відкидають демократичні принципи організації та здійснення державної влади;

д) расистським та ін.

1.6. Держава і особа

Відносини держави та фізичної особи, як правило, базуються на взаємних правах, обов'язках та відповідальності, які конкретизуються в конституції та інших нормативно-правових актах. При цьому слід звернути увагу на те, що у сучасному світі діють міжнародні стандарти в галузі прав людини і держави зобов'язані встановити у своєму внутрішньому законодавстві такий правовий статус людини і громадянина, що відповідає цим стандартам.

Так, стаття 55 Статуту Організації Об'єднаних Націй закріплює, що „ООН сприяє:

- а) підвищенню рівня життя, повній зайнятості населення і умовам економічного і соціального прогресу і розвитку та т.п.;
- б) загальній повазі і дотриманню прав людини і основних свобод.”

В статті 2 Загальної декларації прав людини 1948 року закріплено принцип рівності і недискримінації людини незалежно від раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних переконань, національного чи соціального походження, майнового стану або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить. „Під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечити належне визнання і повагу прав і свобод інших та забезпечити справедливі вимоги моралі, суспільного порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві” (ст. 29.2 Загальної декларації прав людини).

Стаття 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права зобов'язала кожен державу вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступове повне здійснення зазначених у цьому Пакті прав людини. „Кожна держава... зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією, права, визначені у цьому Пакті.”

Конституція України повністю відповідає вищевказаним положенням міжнародно-правових актів, в її „Загальних засадах” включені важливі положення:

- головним обов'язком держави є утвердження й забезпечення прав і свобод людини;
- правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Сам розділ „Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” є другим в Конституції і розміщений перед розділами про органи державної влади, що підкреслює його важливість та нове співвідношення між державою і людиною. При цьому, конституційно закріплюється положення про те, що:

- людина визнається найвищою соціальною цінністю;
- права і свободи людини мають визначати зміст і спрямованість діяльності держави;
- держава відповідає перед людиною за свою діяльність;
- комплекс закріплених в Конституції України прав, свобод і обов'язків являє собою певну систему, складовими якої є природні (особисті), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні та інші права людини і громадянина, які визначають їхній правовий статус в державі. Конкретизація цього статусу визначена в розділі „Основи конституційного права України” цього посібника.

1.7. Поняття правової держави і громадянського суспільства

Ідеї справедливої організації суспільства і створення правової держави виникли ще в античні часи. Так, античний поліс (місто-держава) розглядався як єдиний пронизаний життям організм, в якому панує всеохоплююча космічна справедливість, заперечуюча будь-яке насилля і панування одних людей над іншими. Критерієм такої справедливості виступало право – сукупність індивідуальних прав громадян, що відповідають звичаю.

Окремі ознаки правової держави і громадянського суспільства ми знаходимо в працях Арістотеля, Демокрита, Гіліппія, Платона, Протагора, Сократа, Солона, Фрасімаха та інших.

В добу античності були розроблені ідеї:

- громадянського суспільства, тобто усвідомлення кожним громадянином свого місця в общині і державі, своїх прав і обов'язків, реалізація яких сприяла індивідуальному і суспільному благу;

- демократії, тобто реальної участі громадян в здійсненні державної влади;

- республіканської форми правління державою, пов'язаної із виборністю органів влади, колегіальністю прийняття рішень, підконтрольністю влади громадянському суспільству.

Мислителі античності в своїй більшості схилилися до думки, що правова держава є найдосконалішим утворенням (організмом), здатним забезпечити справедливість всієї громадянської спільноти. Це можна підтвердити словами Платона „Поліс – це гармонійний союз людей, які взаємно задовольняють потреби одне одного і чий здібності доповнюють одна одну”.

Теорія правової держави вдосконалювалась різними філософами та юристами в епоху середньовіччя та в новітні часи. Особливу роль в цьому відіграли:

1) Шарль-Луї Монтеск'є (1689–1755), який у своїх працях „Перські листи”, „Про дух законів” та інших підкреслював, що найбільшу небезпеку для свободи людини становить державна влада, зловживання якої може бути попереджене шляхом її розподілу на гілки (законодавчу, виконавчу та судову) з метою запобігання можливості зосередження влади в одних руках (однієї людини чи групи людей);

2) Еммануїл Кант (1724–1804) – один із родоначальників німецької класичної філософії, який у своїх працях „До вічного миру”, „Ідеї загальної історії під космополітичним кутом зору”, „Метафізичні вчення про право” та інших підкреслював, що людина є найвищою цінністю, метою і не може бути засобом здійснення будь-яких планів; завданням права є гарантування моралі такого соціального простору, в якому б вона могла без перешкод виявляти себе, і в якому максимально могла б реалізуватись свобода індивіда; держава повинна функціонувати в рамках вимог права. Кант розглядав „правову державу” як ідеал її устрою та діяльності;

3) Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831) – один із представників німецької класичної філософії, який у своїх працях „Конституція Німеччини“, „Філософія права“ та інших підкреслював, що держава передує громадянському суспільству і є підґрунтям його розвитку, народ без державного устрою не має власне ніякої історії, тільки держава, як втілення ідеї свободи і права дає можливість індивіду її досягти;

4) Борис Чичерін (1828–1904) – історик і юрист у своєму п'ятитомнику „Історія політичних вчень“ підкреслював, що держава – це союз народу, який об'єднується на підставі закону в єдине юридичне ціле задля загального блага під управлінням верховної влади.

Можна приводити точки зору різних мислителів щодо громадянського суспільства і ролі держави в його формуванні, але слід розуміти, що всі вони підкреслювали, що найкращі умови для розвитку громадянського суспільства може створити тільки правова держава.

Громадянське суспільство – це сукупність вільних, незалежних індивідів (фізичних осіб, сімей, трудових та навчальних колективів, об'єднань громадян), які існують в будь-якій державі, вступають у різноманітні відносини, але мають на меті задоволення власних потреб та інтересів.

Громадянське суспільство характеризується ознаками:

– воно складається із вільних і рівноправних громадян та їх об'єднань;

– воно існує в будь-якій державі, але розвивається відносно самостійно;

– воно приймає безпосередню участь у створенні і функціонуванні державних органів;

– воно базується на приватній власності, вільній праці (кожен вільно вибирає працю чи вільно на неї погоджується), вільному підприємництві;

– воно має право вимагати від держави захисту прав, свобод та законних інтересів і не втручання у цю приватну сферу державних органів;

– воно формує право держави безпосередньо або через представницькі органи, сформовані громадянським суспільством та інші.

Чим розвиненіше громадянське суспільство тим демократичніша держава, саме вона у такому суспільстві створює умови для нормального функціонування такого суспільства, при чому вона йому підпорядковується через парламент та інші представницькі органи.

Правова держава – це своєрідний політико-юридичний ідеал, це організація політичної влади на засадах верховенства права, справедливості, реального забезпечення, охорони і захисту прав і свобод людини, контролю за діяльністю виконавчо-розпорядчих органів з боку народу.

Правова держава характеризується ознаками:

- верховенством права та пануванням закону в діяльності держави і житті суспільства;
- головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини;
- влада в державі здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову;
- органи державної влади формуються на демократичних засадах і мають бути підконтрольні народу;
- держава, її органи, об'єднання громадян, самі громадяни пов'язані правом;
- взаємною відповідальністю держави і особи;
- реалізацією державою своїх повноважень не тільки через примус, а і через силу громадської думки;
- наявність конституційного суду та інших судових органів, які гласно і справедливо вирішують справи і відновлюють порушене право особи, а також запобігають спробам порушення конституційного ладу;
- режимом суворої законності в діяльності органів державної влади, посадових осіб, інших суб'єктів, що виключає свавілля та самовладдя;
- забезпеченням плюралізму поглядів і гласності;
- високим рівнем правосвідомості та правової культури населення;
- поважним ставленням до досягнень минулих поколінь і створенням умов для прогресивного розвитку майбутніх поколінь.

В Конституції України, як і в конституціях більшості країн світу закріплено, що Україна є правовою державою (ст. 1), ознаки такої держави знайшли своє втілення в Основному Законі держави, але це не відображає реальність сьогодення, а є одним із її першочергових завдань, яке потрібно вирішувати найближчим часом і в майбутньому.

Контрольні питання

1. Передумови виникнення держави.
2. Теорії виникнення держави.
3. Особливості виникнення держави у різних народів.
4. Типологія держав.
5. Поняття і ознаки держави.
6. Функції держави.
7. Поняття державного суверенітету, його співвідношення із національним та народним суверенітетом.
8. Поняття механізму держави та її апарату.
9. Система органів державної влади в Україні.
10. Форма держави.
11. Форма правління.
12. Форма державного устрою.
13. Форма державного режиму.
14. Співвідношення держави і особи.
15. Характеристика громадянського суспільства.
16. Поняття правової держави та її взаємозв'язку з громадянським суспільством.
17. Шляхи розбудови держави України на сучасному етапі.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р. // Голос України – 1996 – 27 липня, № 138;
2. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” № 2222-IV від 8 грудня 2004 р. // ВВРУ. – 2005. – № 2.

3. Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року // ВВРУ. – 1991. – № 38.

4. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // ВВРУ. – 1990. – № 31.

5. Коментар до Конституції України. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996.

6. *Колодій А.М., Копейчиков В.В.* Загальна теорія держави і права. – К., Юрінком, 1997.

7. *Котюк В.О.* Основи держави і права: Навчальний посібник. – К., Атіка, 2001.

8. *Кравчук М.В.* Теорія держави і права: Опорні конспекти. – К., Атіка, 2003.

9. *Мірошниченко М.І., Мірошниченко В.І.* Історія вчень про державу і право. – К., Атіка, 2004.

10. *Олійник А.Ю.* Теорія держави і права: Навчальний посібник. – К., Юрінком Інтер, 2001.

11. Основи правознавства України: Навчальний посібник. / Ківалов С.В., Музиченко П.П., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф. – Х., Одісей, 2006.

12. Правознавство: Навчальний посібник / За ред. В.В. Копейчикова. – К., Юрінком Інтер, 2006.

13. *Скакуи О.Ф.* Теорія держави і права. – Х., Консум, 2005.

14. *Сурилов О.В.* Теорія держави і права. – Одеса, 1998.

Розділ 2

Загальне поняття права, правових відносин, правопорушення та юридичної відповідальності

- 2.1. Соціальні норми, їх роль у регулюванні суспільних відносин.
- 2.2. Поняття і ознаки права.
- 2.3. Функції права.
- 2.4. Джерела права.
- 2.5. Правові норми, їх ознаки, структура і види.
- 2.6. Поняття системи права.
- 2.7. Загальне поняття галузі, підгалузі права та правового інституту.
- 2.8. Загальна характеристика основних галузей права України.
- 2.9. Система законодавства України.
- 2.10. Питання, які визначаються чи встановлюються виключно законами України.
- 2.11. Систематизація законодавства.
- 2.12. Поняття і структура правовідносин.
- 2.13. Суб'єкти і об'єкти правовідносин.
- 2.14. Юридичні факти.
- 2.15. Види правових відносин.
- 2.16. Реалізація права.
- 2.17. Тлумачення правових норм.
- 2.18. Правопорушення, його ознаки та причини вчинення.
- 2.19. Склад правопорушення.
- 2.20. Види правопорушень.
- 2.21. Поняття і ознаки юридичної відповідальності.
- 2.22. Цілі і підстави юридичної відповідальності.
- 2.23. Види юридичної відповідальності.

2.1. Соціальні норми, їх роль у регулюванні суспільних відносин

Життя суспільства потребує певної організації, впорядкованості та регулювання суспільних відносин. З прадавніх часів люди намагалися будувати свою поведінку відповідно до потреб спільного проживання у боротьбі з могутніми силами природи. Виникали різні соціальні норми, що породжувалися самим суспільством з метою його збереження і розвитку, вони визначали поведінку людей в різноманітних життєвих ситуаціях і забезпечувалися різними засобами соціального впливу.

Відносини суспільного життя регулюють різноманітні соціальні норми із яких слід виділити:

1) норми моралі – це правила поведінки людей що виникли історично протягом існування і розвитку суспільства. Вони містяться у свідомості людей, передаються із покоління в покоління. Ці норми оцінюють і регулюють поведінку людей з точки зору добра і зла, гуманного та негуманного, порядного і непорядного, належного та неналежного, справедливого та несправедливого. Норми моралі виконуються людиною добровільно завдяки її внутрішньої переконаності у правильності поведінки, а також забезпечуються громадським схваленням або громадським осудом;

2) звичаї – це правила поведінки людей, що виникли в результаті багаторазового повторення в певних життєвих ситуаціях. Ці правила виконуються автоматично. Так, при зустрічі, як правило, представників чоловічої статі прийнято потискати один одному долоні. Ця звичка виникла в сиву давнину. Налі предки зустрічаючись на вулиці зі знайомими і незнайомими чоловіками показували відкриту долоню, що в руці не має зброї, аналогічно діяла і інша сторона. Потискаючи долоні один одному люди відчували, що ворожнечі немає і спокійно продовжували свій шлях. На сьогодні ми в переважній більшості не носимо холодну зброю, але звичка збереглася і має місце в нашому житті;

3) традиції (від лат. *traditio* – передача) – це правила поведінки, що передаються із покоління в покоління, зберіга-

ються певними суспільствами, класами, соціальними групами протягом тривалого часу. В якості традиції виступають визначені суспільні настанови, обряди, ідеї, цінності, погляди та тому подібне. Це своєрідний порядок, неписаний закон в поведінці і побуті.

Традиції існують в релігійних, військових, службових, дипломатичних, сімейних та інших відносинах. Святкування приходу Нового Року, обряд сватання, залишення капітаном корабля, що тоне останнім – це деякі із різних традицій;

4) релігійні норми – це правила поведінки, що регулюють відносини людини з Богом, засновуються на вірі в Бога, визначають порядок проведення різних релігійних обрядів, культів. Ці норми зосереджені в релігійних вченнях (в Біблії – для християн, Корані – для мусульман...) та обов'язкові для виконання віруючими людьми;

5) корпоративні норми (від лат. *corporation* – об'єднання, союз, співтовариство) – це правила поведінки встановлені об'єднаннями людей, що містяться в статутних документах об'єднань (політичних партій, громадських організацій, формувань, в тому числі вікових, професійних, спортивних та інших об'єднань). Ці правила обов'язкові для виконання членами об'єднань. Якщо вказані особи порушують корпоративні норми на них можуть накладатися передбачені стягнення, в тому числі виключення із організації;

6) норми культури (від лат. *cultura*) – це правила, які визначають певні зразки поведінки людини, що характеризують визначений рівень розвитку суспільства, його рівень виховання.

Життя суспільства багатогранне, його регулювання пов'язане з різноманітними соціальними нормами. Крім вищеназваних норм слід згадати етичні, естетичні, правові та інші норми.

При цьому, особливу увагу слід звернути на правові норми, які займають особливе місце серед соціальних норм, тому що вони єдині норми, що нерозривно пов'язані з державою. Вони виникають з появою держави, нею створюються і забезпечуються примусовою силою державного апарату.

Порівняльний аналіз правових норм з іншими соціальними нормами свідчить про те, що:

1) правові норми породжуються тільки державою, а інші норми різними суб'єктами, в т. ч. суспільством в цілому;

2) правові норми об'єднуються в цілісну, внутрішньо узгоджену систему, а інші норми можуть існувати і безсистемно;

3) правові норми завжди формально визначені, інші норми можуть існувати в будь-яких, в тому числі і фіксованих формах;

4) правові норми визначають поведінку суб'єктів у вигляді їх певних прав і обов'язків, а інші норми можуть закріплювати певні ідеї, принципи тощо;

5) правові норми встановлюються у певному, передбаченому процесуальному порядку, інші соціальні норми можуть виникати по різному, в тому числі стихійно;

6) правові норми діють у часі, просторі та по колу визначених осіб, інші норми можуть діяти в невизначених межах;

7) реалізація правових норм забезпечується державою, інші соціальні норми можуть не мати конкретних механізмів впливу, а також забезпечуватись громадським впливом, внутрішнім переконанням людини, звичкою та іншими способами.

2.2. Поняття і ознаки права

Право, як вид соціальних норм, виникає тільки з появою держави, саме вона створює ці соціальні норми з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин.

Існує багато визначень поняття право:

- право – система норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визнаних державою як регулятори суспільних відносин, які формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечуються всіма заходами легального державного впливу та примусу / Скакун О.Ф. /;

- право – це система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених або санкціонованих державою, гарантованих і забезпечених нею правил поведінки, що тісно між собою зв'язані та регулюють суспільні відносини між

людьми в інтересах певної частини (більшої чи меншої) населення в соціально неоднорідному суспільстві / Олійник А.Ю. /;

- право – це система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих, встановлених або санкціонованих державою норм (правил поведінки), які виражають волю домінуючої частини населення соціально неоднорідного суспільства, встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин і спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі, а також до загально-соціальних потреб і охороняються державою (Кравчук М.В.);

- право – це система загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених чи санкціонованих державою норм, які встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин та виступають регулятором суспільних відносин (Семерак О.).

Множинність визначення права залежить від різних поглядів авторів на істотні ознаки права, його суті та функцій, але узагальнивши ці погляди можна підкреслити, що **право** – це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, що встановлені чи санкціоновані державою з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин і які забезпечуються різними засобами державного впливу, в тому числі державним примусом.

Ознаками, що характеризують право є:

1) право встановлюється чи санкціонується державою:

- від імені держави правові норми встановлює Верховна Рада України (ст. 92 Конституції України підкреслює, що виключно законами України визначаються і встановлюються правила поведінки, визначені в цій статті), або народ шляхом референдуму;

- правові норми санкціонуються в підзаконних нормативних актах уповноваженими державними органами (відповідно до ст. 106 Конституції України Президент України має санкцію видавати укази, а відповідно до ст. 117 Конституції України Кабінет Міністрів – постанови, в яких містяться санкціоновані норми);

2) право є загальнообов'язковим, тобто приписи правових норм повинні виконуватися тими суб'єктами, яким вони адресовані;

3) право є формально визначеним:

– з формальної сторони кожна правова норма є тільки письмовою;

– з визначеної сторони в нормі права закріплюється тільки один зміст, який не допускає подвійного тлумачення;

4) право характеризується нормативністю – воно складається із норм, які формально визначені у вигляді статей нормативно – правових актів (Конституції України, законів, підзаконних нормативно – правових актів);

5) право регулює не всі, а тільки найважливіші суспільні відносини, які потребують правової регламентації.

Суспільні відносини, неврегульовані правом регулюють інші соціальні норми. Немає правових норм які б регулювали відносини дружби, кохання та інші;

6) право виражає суб'єктивні права та юридичні обов'язки фізичних, юридичних осіб та інших суб'єктів правових відносин;

7) право має всеохоплюючий характер, воно регулює різні сфери суспільних відносин (конституційні, адміністративні, фінансові, трудові, сімейні, кримінальні та інші відносини);

8) право діє у часі, просторі та по колу осіб:

– дія права у часі означає, що правові норми набувають чинності одночасно із нормативно – правовим актом, змістом якого вони є. Так, „Закон набуває чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше його опублікування” (ст. 94 Конституції України). Припинення дії правових норм відбувається одночасно з припиненням дії нормативно-правового акту або заміни його іншим актом. За загальним правилом закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58 Конституції України);

– дія права у просторі означає, що воно здійснює свій вплив на території держави;

– дія права по колу осіб означає, що воно регулює відносини всіх осіб, перебуваючих на її території, а громадян України і за її межами. В той же час окремі особи усуваються

від дії норми права у певних випадках. Так, ст. 80 Конституції України закріплює положення про те, що народним депутатам гарантується депутатська недоторканність, вони не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані, аналогічно не є підсудними у кримінальних справах судам України дипломатичні представники іноземних держав у разі вчинення ними злочину на території України, їхня відповідальність вирішується дипломатичним шляхом (ст. 6 Кримінального кодексу України). Вищевизначене свідчить про те, що загальні норми поширюють свою дію на все населення, спеціальні - на певне коло осіб (державних службовців, військовослужбовців, пенсіонерів тощо), а виняткові усувають певних осіб від дії загальних і спеціальних норм;

9) право є системою норм, тобто це внутрішньо узгоджена цілісність, єдність і погодженість правових норм, що базується на об'єднаних закономірностях та їх розподіл на взаємопов'язані елементи - галузі, підгалузі права та правові інститути. Правова система має велике значення для полегшення знаходження будь-якої правової норми з метою її реалізації;

10) право характеризується відносною стабільністю, воно регулює суспільні відносини протягом тривалого часу, в той же час зміни життя суспільства вимагають вдосконалення правової системи держави, тому правотворчі органи постійно змінюють ті правові норми, які не відповідають вимогам нового часу, тобто право є динамічним;

11) право забезпечується різноманітними засобами впливу держави, а в необхідних випадках примусовою силою державного апарату.

Право будь-якої держави є унікальним засобом регулювання найважливіших суспільних відносин і досягнення соціального компромісу.

2.3. Функції права

Функції права це основні напрямки його впливу на різноманітні суспільні відносини, впорядкування їх стосовно цілей і завдань правового регулювання.

Функції права взаємопов'язані між собою і здійснюють комплексний вплив на суспільство за допомогою юридичних засобів. Більшість авторів класифікують функції права на загальносоціальні та спеціально-юридичні хоча є автори, які підкреслюють і інші критерії розподілу функцій права. Так, Н.М. Оніщенко підкреслює, що „можна виділити п'ять функцій права, що утворюють систему:

- міжгалузеві (властиві двом чи більше, але не всім галузям права);
- загально правові (властиві всім галузям права);
- галузеві (властиві одній галузі права);
- правових інститутів (властиві конкретному інституту права);
- норм права (властиві конкретному виду норм права)”¹.

Загальносоціальними функціями права є:

1) інформаційна функція права, полягає в тому, що право містить великі обсяги інформації про регулювання різних сфер суспільних відносин. Держава інформує кожного суб'єкта правових відносин про суб'єктивні права та юридичні обов'язки, які закладені в правових нормах у вигляді моделі бажаної або забороненої поведінки;

2) гуманістична функція права, полягає в тому, що право закріплює гуманні цивілізовані принципи регулювання суспільних відносин, ті основні права і свободи людини, які складають підвалини справедливості, закріплені в Загальній декларації прав людини, проголошеній Генеральною Асамблеєю ООН від 10.12. 1948 р., та інших міжнародно-правових актах;

3) виховна функція права, полягає в тому, що право виховує учасників правовідносин своїм змістом, воно впливає на свідомість особи, формуючи певний рівень правової культури, так як в правових нормах закладені моделі правомірної поведінки та визначені заборони у вигляді небажаної для суспільства поведінки, що пов'язана з можливістю притягнення до юридичної відповідальності;

---

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник/ за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенка. – К: Юрінком Інтер.

4) прогностична функція права, полягає в тому, що право надає можливість передбачити майбутній результат. Кожна особа, вступаючи в правові відносини, знає як їй діяти і які будуть наслідки, так як вона прагне досягти певних цілей, заради яких вона і вступає в ці відносини. Так, бажаючи стати власником певного майна особа укладає договір купівлі продажу;

5) пізнавальна функція права (гносеологічна), полягає в тому, що особа вивчаючи право, набуваючи життєвого досвіду отримує необхідні знання, так як право будь-якої держави є не тільки регулятором суспільних відносин, а і джерелом знань;

6) орієнтаційна функція права, полягає в тому, що особа, знаючи приписи правових норм, сама будус свою поведінку правомірним чином, саме цього прагне держава визначаючи в правових нормах зразки правомірної поведінки,;

7) профілактична функція права, полягає в тому, що певна частина правових норм містить заборони небажаних для суспільства діянь і передбачає негативні для особи наслідки, пов'язані з втратою особою певних належних їй благ (свободи, матеріальних, організаційних благ), що стримує особу від протиправної поведінки.

Спеціально-юридичними функціями права є:

1) регулятивна функція права, полягає у визначенні в правових нормах міри суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин і тим самим упорядкування цих відносин у вигляді бажаної правомірної поведінки. Ця функція може бути:

а) статистичною, пов'язаною із встановленням певного статусу особи, її прав та обов'язків. Так, ст. 75 Конституції України закріплює положення про те, що „Єдиним органом законодавчої влади України є парламент – Верховна Рада України”, а ст.1 Закону України „Про систему оподаткування” надає повноваження Верховній Раді України, Верховній Раді Автономної Республіки Крим, сільським, селищним і міським радам щодо встановлення і скасування податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів;

б) динамічною, пов'язаною з активними діями учасників правовідносин. Так, ст. 655 Цивільного кодексу України, врегульовуючи відносини купівлі-продажу, закріплює „За договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму”;

2) охоронна функція права полягає в тому, що право спрямоване на охорону суспільних відносин, воно забороняє здійснення дій, які визначені як протиправні, а в разі порушення встановлених державою заборон, передбачає застосування компетентними органами (посадовими особами) юридичних санкцій до правопорушників. Суспільні відносини охороняють норми Особливої частини Кодексу про адміністративні правопорушення, Особливої частини Кримінального кодексу та інших нормативно-правових актів;

3) стимулююча функція права полягає в тому, що в окремих правових нормах визначені позитивні наслідки, пов'язані з покращенням правового статусу особи, наданням їй певних пільг у разі здійснення правомірної суспільно корисної поведінки. Так, ст. 108 Кодексу законів про працю передбачає підвищення розміру оплати праці за роботу в нічний час, ст. 254 Сімейного кодексу закріплює встановлення плати за виховання дитини патронатному вихователю;

4) функція оперативної дії права в ситуаціях, які передбачити наперед було неможливо. Так, патову ситуацію, яка була виникла в Україні після проведення другого туру президентських виборів і визнання результатів голосування Верховним Судом України сфальсифікованими, вдалося врегулювати шляхом прийняття нових правових норм, передбачаючих третій тур голосування і виділення із державного бюджету коштів на його проведення.

2.4. Джерела права

Під джерелами права правознавці-науковці розуміють різні явища:

– по-перше, це визначення звідки походить право, що є правотворчою силою, породжуючою право. Якщо розглядати

„джерело права” з цієї позиції, то слід звернути увагу на те, що саме матеріальне існування суспільства, постійне виникнення різноманітних суспільних відносин, потребуючих певного регулювання є джерелом виникнення права. З метою такого регулювання відносин правотворчі органи будь-якої держави встановлюють і санкціонують правові норми;

- по-друге, під „джерелом права” розуміють самі форми права, тобто способи його вираження і закріплення.

Джерела права різноманітні і мають свої відмінності у різних країнах, це пов'язано з різними поглядами на право, його джерела та різними моделями правових систем, існуючих в країнах світу.

Розрізняють:

1) правовий звичай – це правило поведінки, що виникло історично, стало обов'язковим в результаті багаторазового повторення і отримало офіційне затвердження державою в нормативному акті.

Норми звичаєвого права є змістом „Руської Правди”, вони за змістом, способом викладення підтверджують це, зберігаючи право кровно-родинної помсти за вбивство, дії постраждалих осіб у разі нанесення тілесних ушкоджень, образи, посягання на власність. Так, ст. 1 „Руської Правди” визначала „Якщо уб'є муж мужа, то мстити братові за брата, або батькові, або синові, або дітям брата, якщо ніхто не буде мстити, то треба заплатити 80 гривень, якщо це буде князівський муж або князівський туїн; коли ж це буде русин, або мечник, або ізгой, або славенін, то заплатити за нього 40 гривень”¹. При цьому ми бачимо, що крім помсти за вбивство, тобто звичаю, що існував лише в усній формі, норма доповнена штрафними санкціями, з правом феодалного привілею (за посягання на князівського мужа штраф вдвічі більший). Значна частина норм звичаєвого права мала місце в законнику Хаммурапі, висіченому на діоритовій стелі (Древній Вавілон), Законах Ману (Древня Індія), законах XII таблиць (Стародавній Рим) та в інших джерелах минулого

¹ Історія держави і права України. За ред. Шевченка О.О. – К.: Вентурі, 1996. с. 26.

2) адміністративний чи судовий прецедент – це певний випадок, що мав місце в минулому і який слугував прикладом для всіх наступних випадків подібного роду, тобто з точки зору „джерела права” – це рішення будь-якого уповноваженого державного органу чи суду, прийняте по конкретній справі, що є обов’язковим при вирішенні аналогічних справ у майбутньому, так як йому надана нормативна сила. Це джерело права є своєрідним підсумком практичної діяльності адміністративних і судових органів, воно є характерним для англосаксонської системи права і займає в ній важливе місце серед інших джерел. Так, у праві Великобританії королівські збірники норм загального права складаються із сотні томів прецедентів, що враховуються при вирішенні справ. Судді цієї держави і в теперішній час виносять свої власні рішення, якщо відсутні аналогічні законодавчі приписи, тим самим створюють нові прецеденти. Це джерело права має місце в Австралії, Канаді, Новій Зеландії, США та інших країнах. В Україні правовий прецедент не є джерелом права, але діяльність таких судових органів як Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Вищий Господарський та Вищий Адміністративний Суд України, пов’язана з офіційним легальним тлумаченням права створює елементи прецеденту. Вказані органи не є правотворчими, але вони здійснюють своє тлумачення норм права, визначають однозначний варіант обов’язкової поведінки суб’єктів, що можна розцінювати як прецедент;

3) нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ держави, прийнятий чи санкціонований правотворчим органом держави у спеціально визначеному процесуальному порядку, змістом якого є норми права. Це „джерело права” є головним в країнах континентальної Європи (Австрії, Італії, Іспанії, Німеччині, Україні та інших).

Зміст законодавчих актів є результатом правотворчого процесу спеціально уповноважених органів (посадових осіб). Так, в Україні нормативно-правові акти видають:

– Верховна Рада України – закони, постанови та інші акти (ст. 91 Конституції України);

– Президент України – укази (ст. 106 Конституції України);

- Кабінет Міністрів України - постанови (ст. 117 Конституції України)

- інші органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

4) нормативний договір - це домовленість, правочин (угода) двох або більше суб'єктів права, яка оформлена в належній юридичній формі, змістом якої є обов'язкові для цих суб'єктів правила поведінки, тобто взаємні зобов'язання. Як правило, нормативний договір є основним джерелом в міждержавних відносинах, що відіграє велику роль у правовій регламентації міжнародного співробітництва. Тільки за період з 1947 по 2000 р. Секретаріат ООН зареєстрував та опублікував майже 30 тис. міжнародних договорів, укладених між державами з політичних, економічних, правових та науково-технічних питань¹.

Відповідно до ст. 9 Конституції України „Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України”.

Найбільш розповсюдженим нормативним договором, що має місце в Україні є колективний договір. Він укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності і господарювання, які використовують найману працю і мають права юридичної особи між роботодавцем і трудовим колективом, від імені якого виступає первинна профспілкова організація. Змістом договору є взаємні зобов'язання щодо регулювання виробничих трудових та соціально-економічних відносин.

2.5. Правові норми, їх ознаки, структура і види

Система права будь-якої держави складається із великої кількості правових норм. Норма права - це первинний елемент права, виражений у формі статті нормативно-правового акту.

---

¹ Міжнародне право: Основні галузі: підручник/За ред. В.Г. Буткевича. - К: Либідь, 2004, с. 9.

Норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене чи санкціоноване державою з метою регулювання суспільних відносин, що забезпечується примусовою силою держави.

Норма права характеризується ознаками:

- норма встановлюється чи санкціонується державою;
- норма є загальнообов'язковою;
- норма є формально визначеною;
- норма регулює певні суспільні відносини, що є типовими, які неодноразово повторюються;
- норма визначає суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин;
- норма діє у часі, просторі та по певному колу осіб;
- норма має свою структуру, тобто внутрішню побудову;
- норма розрахована на регулювання невизначеної кількості суспільних відносин;
- норма забезпечується державним примусом.

Будь-яка норма права дає відповідь на такі питання:

- 1) Яке правило поведінки у ній міститься?
- 2) При яких умовах це правило поведінки може бути реалізовано?
- 3) Хто і коли може реалізувати норму?
- 4) В чому полягає реалізація правової норми?
- 5) Які правові наслідки пов'язані з виконанням, невиконанням, неналежним виконанням чи порушенням правової норми?

Норма права має свою структуру, тобто внутрішню побудову – нерозривно зв'язані між собою її складові частини (елементи):

- гіпотезу;
- диспозицію;
- санкцію.

Під гіпотезою розуміють частину правової норми, в якій визначені умови, конкретні життєві обставини, з настанням яких норма права може бути реалізована.

Гіпотеза може бути:

- а) простою, в якій визначена тільки одна умова, наявність якої є підставою для реалізації норми. Так, ст. 82 Кон-

ституції України містить таку гіпотезу „Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу”;

б) складною, в якій визначені дві або більше умови, наявність сукупності яких є підставою для реалізації норми. Так ст. 76 Конституції України містить складну гіпотезу, вона підкреслює, що народним депутатом України може бути обраний:

- громадянин України;
- який на день виборів досяг двадцяти одного року;
- має право голосу;
- проживає в Україні протягом останніх п'яти років;

Всі вище перелічені умови повинні бути разом, щоб особа могла бути включена до списку певної партії і обиратися на пост народного депутата України;

в) альтернативною, в якій визначені дві або більше умови, настання хоча б однієї з яких є підставою для реалізації норми. Так, ст.81 Конституції України закріплює положення про те, що повноваження народного депутата України припиняються достроково в разі:

- складення повноважень за його особистою заявою;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
- якщо протягом 20 днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
- невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України зі складу такої фракції;
- його смерті.

Достатньо наявності лише однієї із вище перерахованих умов і народний депутат України достроково припиняє депутатський мандат.

Гіпотеза в правовій нормі визначається за допомогою словосполучення:

- у разі;
- у випадках;
- при умові;
- при наявності та інше.

Під диспозицією розуміється частина правової норми, в якій визначене саме правило поведінки, конкретизуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правового відношення, що регулюється нормою.

Диспозиція може бути:

а) простою, в якій вказується на дозвіл чи на заборону певних дій, і нічого не пояснюється.

Так, ст. 369 Кримінального кодексу України має диспозицію, що складається із двох слів – давання хабара, а далі продовжується – карається..., тобто правило поведінки заборонене.

Зі слів карається починається наступний елемент норми права – санкція.

Для розуміння такої диспозиції слід звернутися до офіційного тлумачення права. Щодо цієї статті Кримінального кодексу, таке тлумачення міститься в Постанові Пленуму Верховного Суду України „Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за хабарництво”;

б) описовою, в якій вказується на основні ознаки правила поведінки, конкретизуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідношення, що регулюються нормою.

Так, ст. 21 Кодексу законів про працю в такій диспозиції визначає, що „трудовий договір є угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якої працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові,

а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін”;

в) відсилочною, в якій правило поведінки визначено частково з одночасною відсилкою до інших статей нормативно-правового акту, де це правило конкретизовано.

Так, ст. 112 Конституції України підкреслює „У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до ст.108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Голова Верховної Ради України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6–8, 10–13, 22, 24, 25, 27, 28 статті 106 Конституції України”. Тільки звернення до вказаних статей дає можливість повністю розуміти правило поведінки.

Відсилочна диспозиція застосовується у випадках, коли правило поведінки пов'язане з обставинами, що вже визначені в інших нормах. Законодавець не повторює це правило, а просто відсилає до них і тим самим економить (зменшує) нормативний матеріал;

г) бланкетною, в якій правило поведінки не міститься або визначене частково з одночасною відсилкою до іншого законодавства, де це правило конкретизоване, або певного державного органу чи громадської організації, які уповноважені вирішувати питання щодо цього правила. Так, ст. 67 Конституції України зобов'язує кожного сплачувати податки і збори, в порядку і розмірах, встановлених законом (відсилає до податкового законодавства), а ст. 98 Конституції України закріплює положення про те, що контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата.

Бланкетна диспозиція надає можливість легко орієнтуватися в законодавстві держави, яке представлене в єдності, а також серед великої кількості державних органів, установ, організацій чи об'єднань громадян.

Під санкцією розуміється частина правової норми в якій визначена міра юридичної відповідальності, що може бути застосована до особи, яка порушила диспозицію забороняючого змісту.

Санкція може бути:

а) абсолютною, в якій визначена міра покарання, яка не може бути ні зменшена, ні збільшена:

- догана, або звільнення з роботи, як дисциплінарне стягнення;

- конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;

- довічне позбавлення волі, як кримінальне покарання та інші;

б) відносно-визначеною, в якій вказується на мінімальний і максимальний розмір покарання, в межах якого компетентний орган держави (посадова особа) може накладати кару. Так, за дезертирство військовослужбовець карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років (ст. 408 КК України);

в) альтернативною, в якій закріплено два або більше види основного покарання із яких компетентний орган (посадова особа) може застосувати лише один вид. Так, за грабіж передбачене покарання у вигляді штрафу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами до 2 років, або позбавлення волі на строк до 4 років (ст. 186 КК України). Кара в такій санкції визначається в порядку підвищення її суворості і підвищення несприятливих наслідків для злочинця. Вирішуючи питання про вид і розмір покарання за цей злочин, суд буде враховувати ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, виходячи із всіх обставин його скоєння:

- форми вини;

- мотивів, способу, обстановки вчинення злочину;

- стадії вчинення злочину;

- тяжкості наслідків;

- участі кожного із співучасників у вчиненні злочину (якщо співучасть мала місце);

- інших обставин...;

г) відсилючною, в якій міра покарання не міститься, але одночасно визначена відсилка до інших статей нормативного акту або іншого законодавства, де кара конкретизована. Так, відповідно до ч. 1. ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення військовослужбовці і призовані на збори військовозобов'язані, а також особи рядового і начальницького складів органів внутрішніх справ несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами (крім випадків, визначених у цій статті).

За своєю структурою правові норми можуть складатися із:

- однієї диспозиції (ст. 75 Конституції України);
- гіпотези і диспозиції (ст. 82 Конституції України);
- диспозиції і санкції (ст. 369 Кримінального кодексу України);
- усіх елементів правової норми (ст. 111 Конституції України).

Правові норми можуть бути різних видів. Залежно від різних критеріїв їх можна класифікувати на різні групи:

1) залежно від галузі права, тобто предмету правового регулювання норми можуть бути: конституційними, адміністративними, трудовими, фінансовими, сімейними, цивільними та іншими;

2) залежно від методу правового регулювання:

- імперативні норми (категоричні), що мають чітко визначений припис, відхилення від якого не допускається, треба діяти тільки так, як приписує норма і ніяк інакше (ст. 56 Бюджетного кодексу України закріплює, що єдині правила бухгалтерського обліку всіх фінансових операцій, активів і фінансових зобов'язань держави визначаються Державним казначейством України за погодженням з Міністерством фінансів України);

- диспозитивні норми, в яких визначені межі правила поведінки але суб'єктам надається право вибору щодо реалізації цього права. Так, відповідно до ст. 626 Цивільного кодексу України, договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Законодавець у цій статті визначає право сторін укладати цивільні договори, але саме

які, коли, з ким, на яких умовах, сторони визначають самі на свій вибір;

3) залежно від функціонального призначення:

– матеріальні норми, які встановлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів. Так, всі статті Особливої частини Кримінального кодексу України визначають суспільно-небезпечні діяння, що є злочинами і встановлюють обов'язок кожного утримуватися від їх порушення (матеріальні норми права відповідають на питання – що робити?);

– процесуальні норми, які визначають певну послідовність (порядок) визначених дій, необхідних для реалізації матеріальної норми. Так, для притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка порушила матеріальну норму, тобто вчинила злочин, необхідно порушити кримінальну справу, здійснити дізнання, досудове слідство, підготовку розгляду справи в суді, розглянути її в судовому засіданні, постановити вирок та інше. Все це здійснюється на підставі процесуальних норм, які містяться в Кримінально-процесуальному кодексі України (процесуальні норми відповідають на питання – як робити?).

4) залежно від дії у часі:

- постійні;
- тимчасові;

5) залежно від дії у просторі:

- міжнародні;
- загальнодержавні;
- місцеві;
- локальні.

Норми права класифікуються і за іншими критеріями.

2.6. Поняття системи права

Система права – це об'єктивно зумовлена єдність і погодженість правових норм держави та їх розподіл на окремі взаємопов'язані між собою складові елементи: галузі права, підгалузі права та правові інститути.

Ознаки системи права:

1) об'єктивна зумовленість системи права проявляється в тому, що право регулює всі найважливіші суспільні відносини, які змінюються одночасно зі змінами держави і суспільства.

Це відбувається об'єктивно у зв'язку з розвитком суспільства. Держава, встановлюючи і санкціонуючи правові норми, об'єднує їх у різні складові правової системи, з метою полегшення знаходження будь-якої норми та її реалізації;

2) єдність системи права проявляється в тому, що правові норми будь-якої держави, в яких би об'єднаннях вони не були, є окремими частинами однієї системи права, тобто єдиного цілісного правового утворення;

3) погодженість правових норм в системі права проявляється в тому, що норми тісно пов'язані між собою і перебувають у постійній взаємодії. Так ст. 42 Конституції України закріплює право кожного на підприємницьку діяльність, яка не забороняється законом і визначає окремі принципи цієї діяльності. Положення цієї статті конкретизуються в Господарському кодексі України і в сотнях інших нормативно-правових актах, в тому числі в окремому розділі Особливої частини Кримінального кодексу України „Злочини у сфері господарської діяльності“. Тільки взаємодія всіх цих норм забезпечує регулювання відносин, пов'язаних із підприємницькою діяльністю;

4) організаційна структурованість системи права, тобто її внутрішня побудова, нерозривно зв'язані між собою правові комплекси, галузі, підгалузі права, правові інститути та норми права;

5) розмежування норм права за предметом і методом правового регулювання, саме за цим критерієм норми права розподіляються на галузі права.

Підводячи підсумок характеристики системи права і її ознак, не можна не погодитись з точкою зору В.О. Котюка, що кожна система права складається історично і вона обумовлена певними правовими принципами правової держави і громадянського суспільства. До них можна віднести: принцип народовладдя, розподілу влади, принцип рівності і рівноправності громадян, принцип справедливості, принцип єдності прав і обов'язків, принцип взаємоповаги і взаємовідповідальності держави і особи, принципи природного права на життя, безпеку, свободу, власність, мир, соціальну захищеність тощо. Всі ці принципи і загальнолюдські цінності,

які виражаються в нормах права і законодавства, об'єднують систему права в єдиний організм, в єдину узгоджену систему норм, правових інститутів і галузей"¹

2.7. Загальне поняття галузі, підгалузі права та правового інституту

Галузь права – це *система* правових норм, об'єднаних на підставі спільного предмета і методів правового регулювання, що регулює певну *сферу* суспільних відносин.

Предметом правового регулювання є суспільні відносини, що регламентовані нормами галузі. Багатоманітність суспільних відносин визначає багато предметів регулювання. Так, предметом регулювання нормами сімейного права є сімейні відносини, трудового права – трудові відносини, фінансового права – фінансові відносини, кримінального права – відносини, пов'язані зі злочином і покаранням за його вчинення.

Предмет правового регулювання дає відповідь на питання – які суспільні відносини регулюються нормами галузі і надає можливість визначити в якій галузі шукати норми, що регулюють ці відносини.

Методом правового регулювання є прийоми і способи, за допомогою яких, норми галузі впливають на суспільні відносини певної сфери, впорядковують їх стосовно цілей і завдань правового регулювання. Для різних галузей права характерні різні методи. Так, основним методом цивільного права є диспозитивний метод, який характеризується:

- юридичною рівністю сторін;
- автономією волі сторін;
- майновою самостійністю сторін;
- особливим способом вирішення спорів (судовим);
- наявністю майнової відповідальності сторін.

Для кримінального права характерним є імперативний метод, пов'язаний із забороною суспільно-небезпечних діянь, визначених як злочини і встановленням покарань за порушення цих заборон.

---

¹ Котюк В.О. Основи держави і права: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001. – С. 58–59.

Слід підкреслити, що предмет правового регулювання тільки разом із відповідними методами є підставою для розмежування правових норм на різні галузі права.

Підгалузь права – це *сукупність* правових норм, що є складовою частиною галузі права, яка регулює певний *вид* суспільних відносин, характерних для цієї галузі права. Не всі галузі права мають у своєму складі підгалузі права.

Цивільне право України складається з підгалузей:

- особисті немайнові права фізичної особи;
- право власності та інші речові права;
- право інтелектуальної власності;
- зобов'язальне право;
- спадкове право.

Підгалузі цивільного права легко визначити за назвою книги Цивільного кодексу України.

Окремі галузі права України мають у своєму складі підгалузі, норми яких містяться в кодексах і різних нормативно-правових актах відповідного законодавства. Так, фінансове право складається із наступних підгалузей права:

- бюджетного права, норми якого кодифіковані і містяться в Бюджетному кодексі України від 21.06. 2001 р.;
- податкового права, норми якого містяться в податкових законах України;
- банківського права, норми якого містяться в нормативних актах банківського законодавства.

Інститут права – це *група* правових норм, що є складовою частиною галузі чи підгалузі права, що регулюють *однорідні* суспільні відносини, які тісно пов'язані між собою.

Розрізняють:

а) галузеві інститути права, які складаються з норм однієї галузі, їх легко визначити за назвою глави кодексу. Так, інститутами трудового права є:

- колективний договір;
- трудовий договір;
- робочий час;
- час відпочинку;
- нормування праці;
- оплата праці та інші.

б) міжгалузеві інститути права, які складаються з норм різних галузей права, і які можна визначити тільки за змістом правових норм.

2.8. Загальна характеристика основних галузей права України

Багатоманітність суспільних відносин, врегульованих великою кількістю правових норм обумовлює наявність різних галузей права, серед яких слід виділити основні галузі.

Конституційне право України – є визначальною галуззю права, яка займає центральне місце в системі права держави.

Конституційне право – це система правових норм, закріплюючих та регулюючих засади економічної і політичної організації суспільства, організацію і правове положення органів державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій держави, права, свободи і обов'язки людини і громадянина та механізм здійснення повноваджя народу України.

Конституційне право складається з норм Конституції України і конституційних законів, воно регулює політичні відносини і політичну діяльність у суспільстві, закладає основи формування правової системи держави і відіграє інтеграційну роль, так як властивими йому методами зводить воедино всі галузі права, створюючи цілісне системне утворення.

Адміністративне право України – це система правових норм, регулюючих суспільні відносин, що виникають у процесі організації і здійснення виконавчої влади. Норми адміністративного права визначають статус органів управління, регламентують їхню діяльність у сфері управління, способи забезпечення законності в державному управлінні, особливості регулювання суспільних відносин в економічній, політичній, соціально-культурній та інших сферах, а також відносини, пов'язані з внутрішньою організацією діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування та застосуванням адміністративного примусу у випадках вчинення адміністративних правопорушень, реалізацією і захистом прав і свобод громадян у сфері виконавчої влади.

Господарське право України – це система правових норм, регулюючих відносини між суб'єктами господарювання, які виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності, яка здійснюється професійно щодо виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, заняття торгівлею з метою їх реалізації. Норми господарського права регулюють державний, колективний, приватний сектори економіки, а також відносини щодо державного регулювання економіки.

Екологічне право України – це система правових норм, регулюючих суспільні відносини щодо приналежності, використання і відтворення природних об'єктів та охорони навколишнього природного середовища з метою задоволення екологічних та інших інтересів фізичних осіб, юридичних осіб, суспільства і держави, а також забезпечення екологічної безпеки.

Житлове право України – система правових норм, регулюючих суспільні відносини щодо забезпечення гарантованого Конституцією України права громадян на житло, належного використання і збереження житлового фонду, його експлуатації і ремонту, вирішення житлових спорів, відповідальності за порушення житлового законодавства, а також зміцнення законності в галузі житлових відносин.

Земельне право України – це система правових норм, регулюючих суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею з метою забезпечення раціонального використання земель, охорони їх від негативного впливу, захисту прав фізичних і юридичних осіб на земельні ділянки та додержання вимог законодавства в галузі земельних відносин.

Кримінальне право України – це система правових норм, що міститься в єдиному нормативному акті – Кримінальному кодексі України, яка визначає загальні принципи, підстави і умови кримінальної відповідальності, діяння, що є суспільно-небезпечними, тобто злочинними, види і розміри покарань за скоєння злочину, а також підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Сімейне право України – це система правових норм, які визначають і регулюють засади шлюбу, особисті немайнові

та майнові відносини подружжя, батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів з метою:

- зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу окремих осіб;

- утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;

- побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги та підтримки;

- забезпечення кожної дитини сімейним виховання, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Трудове право України – це система правових норм, що регулюють трудові відносини, які виникають із застосування працівниками здібностей до праці, та інші відносини тісно пов'язані з трудовими:

- організаційно-управлінські в сфері застосування найманої праці;

- щодо працевлаштування;

- соціально-партнерські;

- по дотриманню трудового законодавства та охорони праці;

- вирішенню трудових спорів та інші.

Фінансове право України – це система правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі фінансової діяльності держави і пов'язані з:

- процесом збирання, розподілу, перерозподілу і використання централізованих фондів грошових коштів, необхідних для реалізації завдань і функцій держави та її адміністративно-територіальних одиниць;

- встановленням бюджетної системи, розподілом доходів і видатків між її ланками;

- встановленням, зміною, відміною, збиранням податків, зборів, інших обов'язкових платежів до бюджетів і позабюджетних цільових фондів;

- фінансуванням та кредитуванням;

- державними позичками та організацією ощадної справи;

- регулюванням діяльності Національного банку України та комерційних банків;

- регулюванням грошово-кредитної і валютної системи;
- обов'язковим державним страхуванням та інше.

Цивільне право України – це система правових норм, які регулюють особисті немайнові, майнові відносини та відносини, що виникають у сфері інтелектуальної діяльності і базуються на юридичній рівності, майновій самостійності та вільному волевиявленню їх суб'єктів з метою задоволення їхніх різноманітних матеріальних і духовних потреб та інтересів.

Крім вище визначених галузей права в правовій системі України представлені процесуальні галузі права, які являють собою системи правових норм, що регулюють діяльність компетентних органів держави з метою захисту конституційних прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Конституційне процесуальне право України – це система правових норм, які визначають порядок роботи та прийняття рішень органами державної влади, реалізації матеріальних конституційних норм. Норми цього права регламентують діяльність Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, виборчий процес, законодавчу процедуру, порядок діяльності Конституційного Суду України тощо.

Адміністративне процесуальне право України – це система правових норм, що регулюють порядок здійснення державного управління, вони визначають порядок прийому, розгляду, вирішення конкретних справ, скарг, заяв, порядок провадження у справах про адміністративні правопорушення, порядок реалізації суб'єктивних прав у юридичних обов'язків, встановлених в матеріальних адміністративних нормах.

Господарське процесуальне право України – це система правових норм, що регулюють порядок досудового регулювання господарських спорів та розгляд цих спорів господарськими судами України у порядку позовного провадження, а також справ про банкрутство господарюючих суб'єктів – юридичних осіб.

Кримінальне-процесуальне право України – це система правових норм, що регулюють порядок порушення криміналь-

ної справи, досудове слідство, попередній розгляд справи суддею, судовий розгляд, провадження в апеляційній інстанції, виконання вироку, ухвали, постанови суду, а також провадження в касаційній інстанції і перегляду судових рішень у порядку виключного провадження.

Цивільне процесуальне право України – це система правових норм, регулюючих порядок дій суду та інших учасників процесу при здійсненні розгляду і вирішенні цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових та інших справ.

2.9. Система законодавства України

Законодавство України – це система діючих нормативно-правових актів, встановлених чи санкціонованих компетентними органами держави, змістом яких є правові норми.

Між системою законодавства і системою права існує взаємозв'язок, він проявляється в тому, що законодавчі акти є джерелами норм права. При цьому самі норми права, які регулюють певні конкретні відносини, потребують об'єднання в нормативно-правові акти, назва яких показує які відносини регулюються нормами. Законодавчі акти є своєрідною формою вираження права.

Розрізняють вертикальну і горизонтальну структуру законодавства.

Вертикальна структура законодавства пов'язана з юридичною силою нормативно-правових актів, тобто з їхньою ієрархією. За ієрархічною ознакою нормативні акти України можуть бути:

1) Конституцією України – Основним Законом держави, що має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ст. 8 Конституції України);

2) Законами України:

– конституційними, які вносять зміни і доповнення до Конституції України;

– органічними, які конкретизують Конституцію України, її положення, визначають порядок організації та діяльність органів державної влади;

- звичайними, які можуть бути кодифікованими (Бюджетний кодекс, Земельний кодекс та інші) і некодифікованими (Закон України „Про оплату праці“, Закон України „Про відпустки“ та інші), що регулюють інші важливі суспільні відносини;

- надзвичайними, які приймаються для врегулювання ситуацій, які наперед передбачити було неможливо, але врегулювання яких є нагальним;

3) Підзаконними нормативно - правовими актами:

- Постановами Верховної Ради України;

- Указами Президента України;

- Декретами та Постановами Кабінету Міністрів України;

- Наказами, нормативними листами, іншими актами міністерств, відомств, державних комітетів, інших центральних органів виконавчої влади із спеціальним статусом;

- рішеннями органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади;

- наказами, що видаються керівниками підприємств, установ і організацій (локальні нормативно-правові акти);

- колективними договорами, що укладаються між власником або уповноваженим ним органом і профспілковою організацією з метою регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників та уповноважених ними органів;

4) чинними міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України відповідно до ст. 9 Конституції України і які стали частиною національного законодавства.

Горизонтальна структура законодавства пов'язана з розподілом нормативно правових-актів держави за галузевою ознакою, тобто за предметом правового регулювання. Галузева (горизонтальна) об'єднує нормативно-правові акти з урахуванням їх відповідності певним галузям права.

Так, за галузевою ознакою розрізняють:

- конституційне законодавство;

- адміністративне законодавство;

- трудове законодавство;

- сімейне законодавство та інші.

При цьому, кожне галузеве законодавство має свою внутрішню структуру. Наприклад, нормативно-правові акти підприємницького права розподіляються на акти, що регулюють:

- загальні засади підприємницької діяльності;
- правове положення суб'єктів підприємництва;
- правовий режим майна суб'єктів підприємницької діяльності;
- договірні відносини у підприємстві;
- розрахункові відносини між суб'єктами підприємницької діяльності;
- правові форми державного регулювання підприємницької діяльності;
- правове забезпечення якості продукції, робіт, послуг;
- правові форми обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності;
- ціни та ціноутворення;
- зовнішньоекономічну діяльність та іноземне інвестування;
- біржову діяльність та ринок цінних паперів;
- захист майнових та немайнових прав суб'єктів підприємницької діяльності.

Система права держави надає змогу легко знайти будь-яку правову норму, а система законодавства – будь-який нормативно-правовий акт з метою їхньої реалізації.

2.10. Питання, які визначаються чи встановлюються виключно законами України

Законодавство держави, як нормативно-правові акти мають вищу юридичну силу, тому саме вони регулюють найважливіші суспільні відносини. Ст. 92 Конституції України містить перелік питань, що підлягають правовій регламентації виключно законами України, при цьому вони поділяються на дві частини.

1) Виключно законами України визначаються:

- права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;

- права корінних народів і національних меншин;
- порядок застосування мов;
- засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;
- правовий режим власності;
- правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;
- засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- засади регулювання демографічних та міграційних процесів;
- засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;
- організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;
- територіальний устрій України;
- судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури;
- засади місцевого самоврядування; статус столиці України, спеціальний статус інших міст;
- основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;
- правовий режим державного кордону;
- правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;
- організація і порядок проведення виборів і референдумів;
- організація і порядок діяльності Верховної Ради України; статус народних депутатів України;

– засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

2) Виключно законами України встановлюється:

– Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види та типи;

– порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;

– одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;

– порядок використання і захисту державних символів;

– державні нагороди;

– військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;

– державні свята;

– порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.

Законом України оголошується амністія.

Конституційне закріплення цих питань має важливе значення для впорядкування правового регулювання суспільних відносин в Україні, оскільки Конституція окреслює коло найважливіших відносин, правове регулювання яких має визначатися та встановлюватися виключно законами України.

2.11. Систематизація законодавства

Будь-яка держава створює велику кількість нормативно-правових актів. Для полегшення знаходження певного нормативного акту, забезпечення доступності законодавства для учасників правових відносин (фізичних і юридичних осіб), використовується систематизація нормативних актів.

Систематизація законодавства необхідна не тільки для покращення користування ним, а і для вдосконалення правотворчої діяльності компетентних органів держави по створенню нормативно-правової бази, виявлення прогалин та протиріч у правовому регулюванні суспільних відносин та їх усунення.

Систематизація законодавства – це діяльність правотворчих та інших компетентних органів (посадових осіб) щодо упорядкування та вдосконалення чинних нормативно-правових актів держави, приведення їх до цілісної внутрішньо узгодженої системи та видання новостворених нормативних актів чи збірників законодавства.

Розрізняють різні форми систематизації законодавства:

- 1) кодифікацію законодавства;
- 2) інкорпорацію законодавства;
- 3) консолідацію законодавства.

Кодифікація – це форма систематизації законодавчих актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин, яка полягає у якісній переробці нормативного матеріалу, тобто відміні застарілих норм, усуненні конкуренції правових норм та інших суперечностей правового регулювання, заповненні прогалин і створенні нового нормативно-правового акту – Кодексу, статуту, положення.

В результаті кодифікації цивільного законодавства України, здійсненого Верховною Радою України 16.01. 2003 р. був прийнятий новий Цивільний кодекс з набранням чинності якого припинив свою дію Цивільний кодекс Української РСР від 18.07. 1963 р.

Інкорпорація – це форма систематизації законодавства, яка полягає у зведенні воедино чинних нормативно-правових актів без зміни їх змісту і видання різного роду збірників. Інкорпорація може здійснюватися за хронологічним, алфавітним чи предметним критерієм, а також бути офіційною і неофіційною.

Офіційна інкорпорація законодавства здійснюється компетентним органом державної влади. Так, Міністерство юстиції України здійснює офіційну, хронологічну інкорпорацію законів та інших актів Верховної Ради України, указів та роз-

поряджень Президента України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, нормативних актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, зареєстрованих Міністерством юстиції України і внесених до Єдиного державного реєстру. Ця інкорпорація міститься в щотижневому виданні „Офіційний вісник України”.

Неофіційна інкорпорація законодавства здійснюється юристами-науковцями, видавництвами, юрисдикційними органами, юристами-практиками. Як правило, більшість інкорпорованих збірників законодавства базується на предметній ознаці, тобто за галузями права. Так, за останні роки в Україні тільки видавництвом „Юрінком Інтер” підготовлені і видані різні збірники законодавства:

- збірник законодавства з підприємницького права;
- законодавство України про соціальне забезпечення;
- житлове законодавство України;
- кримінально-виконавче законодавство України та інші.

Консолідація – це форма систематизації законодавчих актів держави, що регулюють суспільні відносини певної сфери, яка полягає в їх об'єднанні без зміни змісту і видання єдиного нормативно-правового збірника. Так, результатом консолідації законодавства можна вважати видання Зводу законів України.

2.12. Поняття і структура правовідносин

Правові відносини – це частина суспільних відносин, врегульованих державою за допомогою правових норм, учасники (суб'єкти) яких є конкретними носіями взаємних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

В правових відносинах суб'єктивне право одного суб'єкта забезпечується юридичним обов'язком іншого суб'єкта. Тобто, у відносинах купівлі-продажу, покупець має право отримати у власність певний товар, а продавець зобов'язаний передати його покупцю, в той же час продавець має право отримати певну грошову суму за цей товар і це його право забезпечується обов'язком покупця заплатити за товар.

Окремі правові відносини не породжують взаємних прав і обов'язків їхніх суб'єктів. Так, у договорі дарування взагалі відсутні юридичні обов'язки. Обидві сторони мають тільки суб'єктивне право:

- дарувальник має право передати другій стороні – обдарованому безплатно дарунок у власність;
- обдарований має право прийняти дарунок або відмовитись від нього.

Але такі правові відносини є винятком із загального правила.

Через правові відносини реалізуються приписи держави, визначені, в правових нормах, тобто норми права виражаються в правових відносинах.

Правові відносини характеризуються ознаками:

- 1) правові відносини є частиною суспільних відносин;
- 2) правовою підставою їх виникнення є правові норми;
- 3) учасниками правових відносин можуть бути тільки правосуб'єктні особи, які володіють певною правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю;
- 4) в правових відносинах реалізуються суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів;

5) ці відносини виникають, змінюються і припиняються тільки при наявності фактичної підстави – юридичного факту;

6) ці відносини охороняються і забезпечуються державним примусом.

Правові відносини мають свою структуру, тобто побудову, вони виникають на підставі правової норми або правочину (договору) і складаються з:

1) суб'єктів правовідносин, якими можуть бути фізичні і юридичні особи (держави, спільноти...);

2) об'єктів правовідносин – це матеріальні, духовні та інші блага заради яких суб'єкти вступають у правові відносини;

3) змісту правовідносин – це суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників, які знаходяться в єдності.

Суб'єктивне право – це міра можливої поведінки уповноваженої особи, що закріплена в правовій нормі і надана цій особі з метою задоволення її законних потреб та інтересів (це можливість діяти на власний розсуд). Так, фізична особа

має суб'єктивне право на життя, на вільний розвиток своєї особистості, на повагу до її гідності, на свободу і особисту недоторканість, на свободу пересування та інші.

Юридичний обов'язок – це міра необхідної поведінки зобов'язаної особи, приписана їй правовою нормою з метою задоволення суб'єктивного права уповноваженої особи (це необхідність діяти). Так, юридичним обов'язком перевізника забезпечується суб'єктивне право пасажирів на проїзд.

Розрізняють:

а) юридичний зміст правовідносин – це суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів, що закріплені в правовій нормі, це своєрідна модель бажаної поведінки з точки зору законодавця;

б) фактичний зміст правовідносин – це суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів, що мають місце в реальному житті.

Фактичний зміст правовідносин може співпадати з юридичним змістом або не співпадати.

Юридичний зміст такого правовідношення, як договір позики відповідно до вимог ст. 1047 Цивільного кодексу України передбачає письмову форму договору, але в реальному житті особи можуть позичати один одному гроші, не дотримуючись цього правила, тобто договір укладається в усній формі. Такий договір є дійсним, але у випадках неповернення боргу недобросовісним позичальником у позикодавця відсутня можливість звернутися за допомогою до суду, тому що фактичний зміст правовідношення не співпадає з юридичним змістом. Якби юридичний і фактичний зміст співпадали проблем із відновленням порушеного права позичальника не було б, так як держава встановлює відповідні санкції за порушення правовідносин, а також передбачає не тільки відновлення справедливості, а і компенсацію матеріальної і моральної шкоди.

2.13. Суб'єкти і об'єкти правовідносин

Суб'єкти правовідносин – це фізичні, юридичні та інші особи, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, необхідних для участі у конкретному правовідношенні.

Суб'єктами правовідносин можуть бути:

1) фізичні особи: громадяни України, іноземці, особи без громадянства;

2) юридичні особи: державні органи, установи і організації, суб'єкти підприємницької діяльності, зареєстровані як юридичні особи незалежно від форми власності; політичні партії та інші об'єднання громадян; релігійні організації;

3) територіальні громади та інші спільності: трудові і навчальні колективи, нація, народ;

4) Автономна республіка Крим;

5) держави;

6) міжнародні організації.

Для того, щоб особа стала учасником правовідносин, вона повинна бути правосуб'єктною, тобто вона повинна володіти певною правоздатністю, дієздатністю і деліктоздатністю.

Під правоздатністю розуміють здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки у певній сфері.

Так, цивільна правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження людини і припиняється з її смертю або з дня набуття чинності рішення суду про оголошення фізичної особи померлою (ст. 46 Цивільного кодексу України).

Таке рішення суд може прийняти якщо:

- у місці постійного проживання особи немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років;

- особа пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку - протягом шести місяців;

- особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями - після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій.

Трудова правоздатність фізичної особи в повному обсязі виникає з 16-річного віку, політична правоздатність - з 18-річного віку.

Під дієздатністю розуміють здатність особи своїми діями набувати для себе нових суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Наприклад, фізична особа уклала шлюб і тим самим своїми діями набула сімейних прав і сімейних обов'язків.

Так, цивільна дієздатність фізичної особи залежно від віку особи та інших обставин може бути повною, частковою,

неповною, обмеженою, а також особа може бути визнана судом недієздатною.

Повною цивільною дієздатністю володіє фізична особа, яка:

- досягла 18-річного віку;

- зареєструвала шлюб у неповнолітньому віці (з моменту реєстрації шлюбу);

- записана матір'ю або батьком дитини у неповнолітньому віці;

- працює за трудовим договором з 16-річного віку;

- зареєстрована з письмової згоди батьків чи осіб, які їх замінюють, з досягненням 16-річного віку підприємцем.

Частковою цивільною дієздатністю володіє фізична особа, яка не досягла 14 років (малолітня особа).

Неповною цивільною дієздатністю володіє фізична особа у віці від 14 до 18 років.

Цивільний кодекс України в ст. 31, 32 визначає межі можливих правових відносин, в які можуть вступати неповнолітні особи самостійно.

В той же час суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона:

- страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

- зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим самим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Така особа може самостійно вступати в правові відносини, пов'язані з укладанням дрібних побутових правочинів, для вступу в інші правові відносини необхідно мати згоду піклувальника.

Окремі фізичні особи, які не здатні усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними внаслідок хронічного стійкого психічного розладу чи недоумства, визнаються судом недієздатними. Від їх імені і в їхніх інтересах у різні правові відносини вступає опікун.

Під деліктоздатністю розуміється здатність особи нести юридичну відповідальність за свої діяння. Фізична особа є деліктоздатною, якщо вона:

– досягла віку юридичної відповідальності;
– є осудною, тобто здатною в момент вчинення певного діяння розуміти значення своїх дій і керувати ними.

Так, адміністративна відповідальність настає з досягненням фізичною особою 16-річного віку. (ст. 12 Кодексу України про адміністративні правопорушення), а кримінальна відповідальність – з 14 років за злочини, перелік яких визначено в ст. 22 Кримінального кодексу України, за всі інші злочини з 16 років.

Юридична особа є правосуб'єктною з моменту її створення і до моменту її ліквідації.

Об'єктами правовідносин є будь-які блага, у зв'язку з якими у суб'єктів виникають суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Об'єктами правовідносин можуть бути:

1) особисті немайнові блага (життя, здоров'я, безпечне для життя і здоров'я довкілля, особиста недоторканість, честь і гідність особи, ділова репутація тощо);

2) майнові блага (право власності, майнові права та обов'язки тощо);

3) результати інтелектуальної діяльності (твори науки, винаходи, твори літератури і мистецтва, інші результати творчої діяльності);

4) певні дії суб'єктів;

5) результати певних дій суб'єктів.

Об'єктами правових відносин можуть бути як матеріальні так і духовні блага, а також будь-яка діяльність і поведінка суб'єктів, що не заборонена правовими нормами.

2.14. Юридичні факти

Юридичні факти – це умови, конкретні життєві обставини, передбачені гіпотезою правової норми, з настанням яких виникають правові відносини.

Юридичні факти є фактичною обставиною для виникнення правових відносин, саме з їх настанням пов'язано виникнення, зміна чи припинення в учасників правових відносин певних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Юридичні факти залежно від різних критеріїв можна класифікувати на різні групи.

Так, залежно від волі суб'єктів правових відносин розрізняють:

1) *факти дії*, які залежать від волі суб'єктів і які в свою чергу розподіляються на:

а) правомірні дії, які пов'язані з правовими відносинами що мають позитивний результат:

- факти акти (у випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права і обов'язки виникають безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної республіки Крим або органів місцевого самоврядування..., а також можуть виникати з рішення суду – ст. 11 Цивільного кодексу України);

- факти дії (підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є дії осіб, зокрема договори та інші правочини, створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності, інші дії);

б) неправомірні дії, які пов'язані з настанням суспільно-шкідливих або суспільно-небезпечних наслідків:

- проступки (дисциплінарні, цивільно-правові, адміністративні, пов'язані з настанням суспільної шкоди);

- злочини, пов'язані із вчиненням особою діянь, заборонених статтями Особливої частини Кримінального кодексу і настанням суспільної небезпеки.

2) *факти події*, які не залежать від волі суб'єктів правовідносин:

- стихійне лихо;

- землетрус;

- хвороба особи;

- смерть фізичної особи тощо.

Залежно від юридичних наслідків юридичні факти можуть бути:

а) правоутворюючі, з настанням яких виникають правові відносини:

- факт народження дитини, пов'язаний із виникненням відносин життя, громадянства та інших;

- факт скоєння злочину, пов'язаний із виникненням кримінальних відносин;

б) правозамінюючі, з настанням яких змінюються правовідносини:

– переведення працівника на посаду з більшим обсягом роботи змінює його правовий статус, надає певні повноваження і тому подібне;

– факт перебування жінки у стані вагітності є підставою для переведення на легку роботу чи укладення трудового договору про неповний робочий день (тиждень);

в) правоприпиняючі, з настанням яких припиняються правовідносини:

– факт призначення народного депутата України на посаду міністра є підставою для припинення його депутатських повноважень;

– набуття чинності рішення суду про розірвання шлюбу припиняє сімейні відносини колишнього подружжя.

Ряд фактів можуть одночасно бути і правоприпиняючими і правоутворюючими. Так, факт смерті фізичної особи припиняє відносини життя, громадянства та інші, але одночасно є підставою для виникнення пенсійних відносин для осіб, які втратили годувальника, відносин спадкування та інших.

Залежно від складу юридичні факти можуть бути:

а) простими, що складаються з однієї умови, настання якої є достатньою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Так, для надання відпустки повної тривалості у перший рік роботи на підприємстві достатньо пропрацювати не менше 6 місяців;

б) складними, що складаються з різних умов, тільки наявність сукупності яких є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Так, для виникнення сімейних відносин необхідно досягти особами шлюбного віку, взаємної згоди на одруження, взаємної обізнаності про стан здоров'я один одного, реєстрації шлюбу.

Юридичні факти можуть розподілятися і за іншими критеріями.

2.15. Види правових відносин

Відносин, врегульованих нормами права, дуже багато, тому їх залежно від різних критеріїв розподіляють на різні групи.

Залежно від предмета правового регулювання, тобто від приналежності норми права до певної галузі права, правовідносини можуть бути:

- конституційними;
- адміністративними;
- господарськими;
- житловими;
- земельними;
- екологічними;
- кримінальними;
- сімейними та іншими.

Залежно від функціонального призначення правової норми правовідносини можуть бути:

- регулятивними, які пов'язані з правомірними діями суб'єктів і настанням позитивного результату. Наприклад, відносини між роботодавцем і найманим працівником, що здійснюються на підставі укладеного трудового договору;

- охоронними, які пов'язані із неправомірними діями суб'єктів або їхньою бездіяльністю. Наприклад, притягнення винної особи до кримінальної відповідальності за крадіжку (за протиправну дію) або за несплату податку (за бездіяльність).

Залежно від методу правового регулювання правовідносини можуть бути:

- договірними, які базуються на диспозитивному методі. Наприклад, відносини між постачальником, який здійснює підприємницьку діяльність, і покупцем на підставі укладеного між ними договору поставки (ст. 712 Цивільного кодексу України);

- управлінськими, які пов'язані з однобічною залежністю підпорядкованого учасника відносин від керівної волі уповноваженого суб'єкта, який має право вимагати виконання своїх наказів. Наприклад, адміністративні відносини, що пов'язані з різними статусами посад, певною субординацією.

Залежно від характеру виконання обов'язків суб'єктами правовідносин ці відносини можуть бути:

– активними, які вимагають від суб'єкта вчинення дій, передбачених нормою (заплатити за проїзд, виконати роботу...);

– пасивними, в яких особа утримується від заборонених нормами права дій і тим самим її діяння є правомірними (дотримання правил внутрішнього трудового розпорядку, не порушення правил дорожнього руху тощо).

Залежно від тривалості правових відносин:

– короткотривалими (відносини купівлі-продажу);

– довготривалими (відносини життя людини).

Залежно від кількості суб'єктів правовідносини можуть бути:

– простими, участь в яких приймають тільки два суб'єкти;

– складними, участь в яких приймають три і більше суб'єктів.

Існують і інші критерії розподілу правових відносин.

2.16. Реалізація права

Реалізація права – це безпосередній процес втілення приписів правової норми в суспільне життя, в діяльність конкретних суб'єктів права.

Реалізація правових норм може здійснюватись шляхом:

1) дотримання приписів правових норм;

2) використання суб'єктивного права, наданого певній особі;

3) виконання юридичного обов'язку зобов'язаним суб'єктом;

4) застосування права компетентною особою за допомогою видання індивідуального правового акту.

Саме зміст правової норми визначає форму її реалізації.

Дотримання правових приписів є формою реалізації правових норм забороняючого змісту, які виконують охоронну функцію. Ця форма реалізації права є пасивною. Вона полягає в тому, що особа не вчиняє діянь, заборонених нормою (не вчиняє адміністративних чи інших проступків, злочинів) і тим самим її поведінка є правомірною.

Використання суб'єктивного права, наданого певній особі – це форма реалізації правових норм уповноважуючого

змісту. Особа, маючи певні суб'єктивні права, сама вирішує реалізувати їх чи ні. Ця форма реалізації права може бути і активною (особа приймає участь у голосуванні при виборах органів місцевого самоврядування) і пасивною (особа не бажає віддавати свій голос за одного з кандидатів на пост Президента України і не йде на вибори) і це є її правом. В більшості випадків особа використовує своє суб'єктивне право активними діями, тобто вона проявляє політичну активність, набуває освіту, стає власником певного майна, укладає трудовий договір, утворює сім'ю і таке інше.

Виконання юридичного обов'язку зобов'язаним суб'єктом – це форма реалізації правових норм зобов'язуючого змісту, яка завжди є активною. Вона вимагає від суб'єкта здійснити певні дії, які є її юридичним обов'язком, тобто сплатити податок, подати декларацію про доходи у випадках, передбачених законом, утримувати своїх дітей до їх повноліття та інше.

Застосування права компетентною особою за допомогою видання індивідуального правового акту – це особлива форма реалізації правових норм, яка полягає в тому, що уповноважена посадова особа на підставі загальної норми права видає акт застосування права (наказ, розпорядження, постанову, вирок...), яким розповсюджує дію норми на конкретну життєву ситуацію і визначених осіб. Наприклад, роботодавець видає наказ про прийняття найманого працівника на роботу, прокурор видає постанову про порушення кримінальної справи тощо. Ця форма реалізації права є активною, вона пов'язана із владною діяльністю державних органів, посадових осіб та інших уповноважених суб'єктів, які здійснюють видання акту застосування права у встановленому законом процесуальному порядку тільки в межах своєї компетенції і тільки у випадках, коли певні правовідносини не можуть виникнути без видання індивідуального-правового акту. Наприклад, для надання особі статусу студента вищого навчального закладу потрібне видання ректором наказу про зарахування особи до складу студентів.

2.17. Тлумачення правових норм

З метою правильного розуміння змісту правових норм та їх реалізації, здійснюється тлумачення правових норм, під яким розуміється роз'яснення змісту норми, що особливо важливо для правильного застосування права.

З одного боку тлумачення права – це суб'єктивний психічний мислительний процес особи, пов'язаний з виясненням істинного смислу і змісту правової норми, а з другого боку, це – діяльність уповноважених суб'єктів по роз'ясненню змісту норм з метою їх реалізації саме так, як визначає законодавець.

Розрізняють офіційне і неофіційне тлумачення права.

Офіційне тлумачення права здійснюється тільки уповноваженими органами (посадовими особами) в межах їхньої компетенції, має своє формальне визначення у спеціальному правовому акті та обов'язкове для виконання суб'єктами, яким це тлумачення адресоване (суб'єктами застосування права).

Офіційне тлумачення права може бути автентичним, легальним, відомчим і казуальним.

Автентичне тлумачення здійснюється органом, який створив правову норму, воно міститься в самому нормативно-правовому акті і найбільш повно розкриває зміст правової норми. Наприклад, в преамбулі Конституції України розтлумачено поняття народу України: „Верховна Рада від імені українського народу – громадян України всіх національностей...”. В статті 21 Кодексу законів про працю України розтлумачено поняття „трудового договору”, в ст.2 Бюджетного кодексу України здійснено тлумачення термінів, які використовуються в Кодексі тощо.

Легальне тлумачення здійснюється спеціально уповноваженим органом держави. Таке тлумачення Конституції України і законів України може здійснювати Конституційний Суд України (ст. 150 Конституції України). Суб'єктами права на конституційне звернення з питань офіційного тлумачення Конституції і законів України з метою забезпечення реалізації та захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

У конституційному зверненні зазначаються:

- прізвище, ім'я, по-батькові громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса за якою особа проживає, або повна назва та місцезнаходження юридичної особи;
- відомості про представника особи за законом або уповноваженого за дорученням;
- статті (окремі положення) Конституції України або Закону України, тлумачення яких має бути дано Конституційним Судом України;
- обґрунтування необхідності в офіційному тлумаченні положень Конституції України або законів України;
- дані щодо інших документів та матеріалів, на які посилаються суб'єкти конституційного звернення (копії цих документів і матеріалів додаються);
- перелік документів та матеріалів, що додаються.

Конституційне звернення, документи та матеріали до нього подаються у трьох примірниках.

Тлумачення Конституційного Суду підлягають офіційній публікації, обов'язкові для виконання з метою припинення неоднозначного застосування положень Конституції чи законів України судами України або іншими органами державної влади.

Відомче тлумачення здійснюється міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади (державними комітетами, центральними органами виконавчої влади із спеціальним статусом) в наказах, інструкціях, нормативних листах, з метою реалізації законів та інших нормативних актів (Указів Президента України, Постанов Кабінету Міністрів України) у підвідомчих їм сферах. Таке тлумачення має місце у випадках, коли центральний орган виконавчої влади вважає, що нормативний акт потребує додаткового роз'яснення через певні суперечності, що виникають із практики його реалізації (застосування), а також при наявності запитів підпорядкованих міністерству чи іншому центральному органу виконавчої влади органів, установ, організацій, підприємств щодо застосування положень нормативного акту.

Казуальне тлумачення здійснюється судом або іншим органом державної влади по конкретній справі, яка підвідомча

цьому органу. При цьому видається акт застосування права, що є обов'язковим для суб'єктів тих правових відносин, що регулюються нормою, яка розтлумачується. Наприклад, апеляційний суд розглядає справу в другій інстанції і приймає по ній рішення або вищестоящий орган (міністерство, державний комітет...) видає наказ по результатам перевірки діяльності підпорядкованого органу, установи, підприємства.

Неофіційне тлумачення права може бути доктринальним, професійним (компетентним) чи буденним (побутовим), воно здійснюється різними суб'єктами і не є обов'язковим до виконання, тобто не має юридичної сили.

Доктринальне тлумачення здійснюється юристами-науковцями в наукових працях (монографіях, наукових статтях), науково-практичних коментарях нормативно-правових актів, воно покращує розуміння права різними суб'єктами, впливає на правотворення і реалізацію права, в першу чергу – на правозастосовну діяльність. В той же час воно не має юридичної сили і не є обов'язковим до виконання.

Професійне (компетентне) тлумачення здійснюється особами, які мають юридичну освіту. Це тлумачення осіб, які є юристами-практиками (суддями, прокурорами, нотаріусами, адвокатами, слідчими, юрисконсультами...). Вказані особи розтлумачують правові норми під час своєї професійної діяльності, публікуючи свої думки з приводу права та здійснюючи консультації через засоби масової інформації, а також в інший спосіб. Таке тлумачення не має юридичної сили та обов'язкового характеру, але воно значною мірою сприяє підвищенню рівня правосвідомості та правової культури населення. Останнім часом збільшилась кількість публікацій на юридичну тематику, ввійшли в постійну практику юридичні програми на телебаченні, такі як „Справи з Ігорем Годецьким” та інші, збільшилась кількість юридичних періодичних видань.

Буденне (побутове) тлумачення здійснюється особами, які не мають юридичної освіти. Це тлумачення базується на життєвому досвіді певних осіб, які висловлюють свої думки, уяву, правові почуття та інше, воно може відповідати приписам права, а також бути помилковим. Як неофіційне тлумачення

воно не є обов'язковим для виконання, але сприяє кращому розумінню права різними суб'єктами.

Розрізняють різні способи тлумачення права:

- історико-політичне;
- адекватне і обмежувальне;
- систематичне;
- мовне;
- інші способи.

2.18. Правопорушення, його ознаки та причини вчинення

Соціально значима поведінка людей, що врегульована нормами права є правовою поведінкою. Ця поведінка може відповідати приписам правових норм, тобто бути правомірною і не відповідати приписам правових норм, тобто бути протиправною.

Якщо поведінка особи вступає в суперечку з приписами правових норм забороняючого змісту, вона є правопорушенням.

Правопорушення – це протиправне, суспільно-шкідливе чи суспільно-небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке є винним (умисним чи необережним) та юридично караним.

Правопорушення характеризується ознаками:

1) протиправністю, що проявляється в порушенні вимог правової норми. Якщо правовими нормами певне діяння не забороняється, то правопорушення бути не може;

2) суспільною шкідливістю чи суспільною небезпекою діяння, що проявляється у настанні суспільно шкідливих чи суспільно небезпечних наслідків (загрозі їх настання). Ця ознака розмежовує такі протиправні діяння як проступки і злочини:

- для проступків (дисциплінарних, цивільно-правових, адміністративних тощо) характерним є настання суспільної шкоди;

- для злочинів – суспільної небезпеки;

3) виною особи, тобто її психічним ставленням до свого протиправного діяння та його наслідків, вираженим у формі умислу (прямого чи непрямого) або необережності (само впевненості чи недбалості);

4) юридичною караністю, тобто визначенням у правових нормах негативних наслідків у вигляді позбавлення винної особи певних належних їй благ, що можуть бути до неї застосовані компетентними органами (посадовими особами) держави.

Наявність вище визначених ознак є підставою для початку провадження по справі.

Так, ст. 94 Кримінально-процесуального кодексу України закріплює положення про те, що Кримінальна справа може бути порушена тільки в тих випадках, коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину. Аналогічно порушується дисциплінарна, адміністративна чи інша справа при наявності ознак відповідного правопорушення.

Правопорушення мають місце протягом всього існування держави і права, вони вчиняються постійно. В певні історичні періоди держава фіксує збільшення або зменшення правопорушень. Так, в період існування фашистської Германії та СРСР – за часів керування державою Йосипом Сталіним, у цих державах спостерігалось зменшення злочинності та інших правопорушень, що було обумовлено особливою жорстокістю вказаних режимів, призначенням суворих покарань за малозначні проступки, а також притягненням до репресивних заходів мільйонів безвинних осіб без суду і слідства.

Причинами правопорушень є об'єктивні та суб'єктивні фактори, які сприяють вчиненню протиправних діянь.

Об'єктивними факторами є: економічні, політичні, соціальні та інші, в тому числі недосконалість правової системи, неефективна робота правоохоронних органів тощо.

Так, збільшення безробітних в будь-якій державі автоматично сприяє збільшенню корисливої злочинності.

Суб'єктивними факторами є: комплекс неповноцінності людини, патологічні зміни у її психіці, психологічна установка особи на протиправну поведінку, вживання наркотиків, зловживання алкогольними напоями, зневажливе ставлення до суспільства, права, інших соціальних норм тощо.

Держава намагається забезпечити законність і правопорядок у суспільстві, тому вона застосовує різні заходи для зменшення об'єктивних і суб'єктивних причин, що детермінують протиправну поведінку фізичних і юридичних осіб.

2.19. Склад правопорушення

Під складом правопорушення розуміється сукупність закріплених у правових нормах об'єктивних і суб'єктивних ознак, який створюють цілісну уяву про таке складне явище, як правопорушення і які є єдиною фактичною підставою для настання юридичної відповідальності винної особи.

Склад правопорушення утворюють:

1) об'єктивні ознаки:

- а) об'єкт правопорушення;
- б) об'єктивна сторона правопорушення;

2) суб'єктивні ознаки:

- а) суб'єкт правопорушення;
- б) суб'єктивна сторона правопорушення.

Об'єктом правопорушення є суспільні відносини, які охороняються правовими нормами і яким завдається (чи може бути завдана) суспільна шкода чи суспільна небезпека.

Так, ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначає об'єктами правової охорони:

- відносини громадського порядку;
- відносини власності;
- відносини прав і свобод громадян;
- відносини встановленого порядку управління та інші.

Об'єкт правопорушення може бути:

а) загальним – це всі суспільні відносини, що охороняються правовими нормами, тобто правопорядок у цілому. Будь-яке протиправне діяння посягає на загальний об'єкт. В той же час не всі суспільні відносини охороняються правом, окремі з них, такі як відносини кохання, дружби та інші правом не регулюються і не охороняються;

б) родовим – це суспільні відносини певного роду, що охороняються сукупністю правових норм, об'єднаних у розділ Особливої частини Кримінального кодексу або главу Кодексу

про адміністративні правопорушення. Родовими об'єктами кримінально-правової охорони є:

- відносини національної безпеки України;
- відносини життя та здоров'я особи;
- відносини волі, честі та гідності особи та інші;

Назви розділів Особливої частини Кримінального кодексу України визначають родовий об'єкт злочинів. Завдяки родовому об'єкту здійснюється систематизація правопорушень в Особливій частині Кодексу про адміністративні правопорушення та Кримінальному кодексі;

в) видовим – це суспільні відносини певного виду, що охороняються групою правових норм. Так, ст. 157–160 КК України охороняють виборчі відносини, ст. 164–169 КК України охороняють сімейні відносини, ст. 172–175 КК України охороняють трудові відносини тощо. Всі ці відносини охороняються нормами одного розділу КК України „Злочини проти виборчих трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина”;

г) безпосереднім – це суспільні відносини, що охороняються конкретною правовою нормою, шкода чи небезпека яким завдається протиправним посяганням особи. При цьому, одна правова норма може одночасно охороняти різні суспільні відносини. Так, ст. 187 КК України визначає:

„Напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства (розбій) – карається...”. Ця стаття одночасно охороняє:

- відносини власності – основний об'єкт;
- відносини життя і здоров'я особи – додаткові об'єкти.

Правопорушення відрізняється одне від іншого безпосереднім об'єктом. Саме об'єкт правової охорони визначає місце правової норми в Особливій частині кодексу, так як безпосередній основний об'єкт завжди співпадає з родовим об'єктом.

Від об'єкта правопорушення залежить міра юридичної відповідальності особи. Чим цінніший об'єкт правопорушення тим більша міра покарання передбачається за посягання на нього.

Об'єктивна сторона правопорушення характеризує зовнішню сторону протиправного діяння, а також ті умови, за яких скоюється правопорушення.

Ознаки об'єктивної сторони правопорушення:

- а) протиправне діяння особи (дія чи бездіяльність);
- б) суспільно-шкідливі чи суспільно-небезпечні наслідки правопорушення;
- в) наявність причинного зв'язку між протиправним діянням і суспільною шкодою чи небезпекою, тобто негативним наслідком;
- г) місце, час, спосіб, засоби і знаряддя, обстановка скоєння правопорушення.

Ознаки об'єктивної сторони кожного складу правопорушення закріплюються в диспозиціях правових норм забороняючого змісту в наступних формах:

– в нормі вказується тільки протиправне діяння (таємне викрадення чужого майна – ст. 185 КК; незаконне виготовлення, збут або використання державного пробірною клейма – ст. 217 КК...);

– в нормі вказується на суспільно шкідливий чи суспільно небезпечний наслідок (умисне тяжке тілесне ушкодження – ст. 121 КК, умисне легке тілесне ушкодження – ст. 125 КК...);

– в нормі вказується протиправне діяння, в суспільно шкідливі чи суспільно небезпечні наслідки (необережне знищення або пошкодження чужого майна, що спричинило тяжкі тілесні ушкодження або загибель людей – ст. 196 КК, порушення правил польотів або підготовки до них, а також порушення правил експлуатації літальних апаратів, що спричинило катастрофу або інші тяжкі наслідки – ст. 416 КК).

З об'єктивної сторони правопорушення можуть бути із матеріальним або формальним складом. Для матеріального складу правопорушення необхідною ознакою є настання суспільно шкідливих чи суспільно небезпечних наслідків (наявність трупа при вбивстві людини), для правопорушення із формальним складом достатньо скоєння протиправного діяння, що утворює закінчене правопорушення (самовільне зайняття земельної ділянки – ст. 53-1 КпАП).

У матеріальних складах правопорушень особливою ознакою є наявність причинного зв'язку між протиправним діянням і негативними наслідками, тобто протиправна поведінка особи повинна у часі передувати факту настання суспільно шкідливих чи суспільно небезпечних наслідків.

Такі ознаки об'єктивної сторони правопорушення як: місце, час, спосіб, засоби і знаряддя, обстановка скоєння правопорушення є факультативним. Будь - які правопорушення вчиняються у певному місці, в певний час..., але на юридичну кваліфікацію правопорушення вони впливають тільки тоді, коли вони стають обов'язковими. Так, вони є обов'язковими при вчиненні мародерства, передбаченого ст. 432 КК. „Викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених”.

Суб'єктом правопорушення може бути як фізична так і юридична особа. Фізична особа (людина) визнається суб'єктом правопорушення якщо вона досягла віку, з якого настає юридична відповідальність (16 років - за адміністративні правопорушення і злочини, а за вчинення окремих злочинів, перелік яких визначений ст. 22 КК - з 14 років) та наявності осудності, тобто здатності під час вчинення протиправного діяння усвідомлювати свої дії чи бездіяльність і керувати ними. Якщо особа вчинила протиправне діяння в стані неосудності, в якому перебувала внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки, то до неї у випадках, передбачених законом можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (ст. 19 КК).

Окремі правопорушення може вчиняти тільки спеціальний суб'єкт, тобто особа, яка крім загальних ознак суб'єкта (досягнення передбаченого законом віку, з якого настає юридична відповідальність і осудності) має ще додаткові ознаки, властиві цій особі, тільки при наявності яких вона може бути суб'єктом певного правопорушення.

Спеціальним суб'єктом правопорушення може бути:

- посадова особа підприємства, установи і організації незалежно від форм власності та громадянин суб'єкт підприємницької діяльності при порушенні встановлених термінів виплати заробітної плати чи виплати її в неповному обсязі (ст. 41 КпАП);

- особа, хвора на наркоманію при ухиленні від медичного огляду на наявність наркотичного сп'яніння (ст. 41-1 КпАП);

- іноземець чи особа без громадянства при вчиненні шпигунства (ст. 114 КК);
- матір при умисному вбивстві своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів (ст. 117 КК);
- медичний працівник при ненаданні без поважних причин допомоги хворому (ст. 139 КК);
- службова особа при зловживанні владою або службовим становищем (ст. 364 КК);
- суддя при постановленні завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст. 375 КК);
- військовослужбовець при дезертирстві (ст. 408 КК);
- інші особи у випадках, передбачених законом.

Юридичні особи можуть бути суб'єктами окремих конституційних, адміністративних та цивільно-правових правопорушень. Дисциплінарна і кримінальна відповідальність юридичних осіб в Україні не передбачена. Хоча у багатьох країнах світу має місце кримінальна відповідальність юридичних осіб (у Китаї, США, Франції та інших).

Суб'єктивна сторона правопорушення – це внутрішня сторона протиправного діяння, тобто психічне відношення особи до вчиненого нею суспільно шкідливого чи суспільно небезпечного діяння та його наслідків.

Ознаками суб'єктивної сторони правопорушення є:

- 1) вина;
- 2) мотив;
- 3) ціль (мета);
- 4) емоції.

Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної протиправної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК).

Умисел може бути:

а) прямим, якщо особа усвідомлювала суспільно шкідливий чи суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його негативні наслідки і бажала їх настання;

б) непрямим, якщо особа усвідомлювала суспільно шкідливий чи суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його негативні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Необережність поділяється на:

а) протиправну самовпевненість, яка пов'язана з тим, що особа передбачала можливість настання суспільно шкідливих чи суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення;

б) протиправну недбалість, яка пов'язана з тим, що особа не передбачала можливості настання суспільно шкідливих чи суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Мотивом є внутрішнє психічне спонукування особи до вчинення протиправного діяння. Він завжди зумовлений об'єктивними і суб'єктивними факторами і передусє вчиненню протиправного діяння. Мотив може бути корисливим, помстою, кар'єристськими спонукуваннями тощо. Він може бути необхідним елементом складу правопорушення, якщо диспозиція правової норми безпосередньо вказує на нього. Так, ст. 148 КК передбачає кримінальну відповідальність за підміну чужої дитини, вчинену з корисливих або інших особистих мотивів. Мотив є обставиною що підлягає доведенню в кримінальній справі підкреслює п. 2 ст. 64 Кримінально-процесуального кодексу України, так як його наявність впливає на пом'якшення чи обтяження покарання.

Ціль (мета) правопорушення пов'язана з прагненням особи досягти бажаного для неї результату, який вона передбачає із досягненням якого пов'язане протиправним діянням.

Мета правопорушення може бути конкретизована у правовій нормі як обов'язкова ознака складу правопорушення. Наприклад, фіктивне підприємництво, тобто створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона (ст. 205 КК).

Мета може бути не визначеною правовою нормою як обов'язкова ознака, але всім зрозуміло, що корисливі правопорушення вчиняються з метою привласнення чужого майна.

Мета може бути підставою для розмежування поступків і злочинів. Так, незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або

психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах є адміністративним проступком (ст. 44 КпАП), а ті самі діяння з метою збуту є злочином (ст. 307 КК).

Мета як і мотив є обставиною, що підлягає доведенню в кримінальній справі (ст. 64 КПК).

Емоції – це певне душевне хвилювання, що пов'язане із вчиненням особою протиправного діяння. Вони мають юридичне значення тільки в тих випадках, коли конкретизуються у правовій нормі і тільки у вигляді афекту, тобто сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого. Так, ст. 116 КК передбачає пом'якшення кримінальної відповідальності особи за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого.

Якщо особа перебуває у стані сильного душевного хвилювання у неї обмежується можливість у повному обсязі контролювати свою поведінку, тобто усвідомлювати власні дії і керувати ними, тому ст. 66 КК визначає це обставиною, яка пом'якшує покарання. В окремих випадках діяння, яке має зовнішні ознаки правопорушення, при наявності стану афекту може вважатися суспільно корисним, виключаючим юридичну відповідальність. Наприклад, ч. 4 ст. 36 КК закріплює положення про те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.

Наявність всіх чотирьох елементів складу правопорушення (об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони) є єдиною фактичною підставою для юридичної відповідальності. Якщо в діянні особи відсутній хоча б один із елементів складу правопорушення, то ніякої відповідальності бути не може.

2.20. Види правопорушень

Залежно від різних критеріїв правопорушення розподіляються на різні групи.

За ступенем суспільної шкоди чи суспільної небезпеки правопорушення розподіляються на:

1) проступки, однією із ознак яких є настання суспільної шкоди:

- конституційні;
- дисциплінарні;
- цивільно-правові;
- адміністративні;

2) злочини, ознакою яких є настання суспільної небезпеки.

Конституційними правопорушеннями є:

- порушення народним депутатом України вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності;

- неспроможність Верховної Ради України розпочати пленарні засідання протягом тридцяти днів однієї чергової сесії або сформувати персональний склад Кабінету Міністрів України протягом шістдесяти з дня відставки попереднього уряду;

- інші правопорушення, визначені конституційними нормами.

Дисциплінарні правопорушення можна характеризувати як винні протиправні діяння, пов'язані з невиконанням чи неналежним виконанням найманим працівником своїх трудових обов'язків та порушенням норм трудового права, що мали місце в робочий час.

Дисциплінарні правопорушення також мають місце у навчальних відносинах, відносинах несення військової служби та інших.

Цивільно-правові правопорушення можуть бути пов'язані з невиконанням чи неналежним виконанням будь-якої умови цивільного договору, а також із фактами порушення майнових і особистих немайнових прав потерпілого, тобто бути позадоговірними.

Адміністративними правопорушеннями (проступками) визнаються протиправні, винні (умисні або необережні) дії чи бездіяльність, які посягають на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за які законодавством передбачено адміністративну відповідальність (ст. 9 КпАП).

Перелік адміністративних правопорушень міститься в Особливій частині Кодексу України про адміністративні правопорушення (ст. 41–212²⁰).

Злочинами є передбачені Кримінальним кодексом України суспільно небезпечні винні діяння (дії чи бездіяльність), вчинені суб'єктами злочину. Перелік злочинів визначено в Особливій частині Кримінального кодексу України (ст. 109–447 КК).

2.21. Поняття і ознаки юридичної відповідальності

Юридична відповідальність – це один із видів соціальної відповідальності, встановлений державою в санкціях правових норм, що накладається на правопорушника спеціально уповноваженим на це органом у визначеному законом процесуальному порядку і полягає у позбавленні правопорушника певних належних йому благ майнового, організаційного чи особистого характеру.

Юридична відповідальність – це особливий вид правових відносин між державою і особою, в діянні якої є склад правопорушення, що виникають у формі застосування права компетентним органом держави (судом, органом внутрішніх справ, державною інспекцією тощо) до винної особи, шляхом видання індивідуального правового акту (вироку, постанови, наказу...).

Ознаки юридичної відповідальності:

- 1) встановлюється тільки державою в санкціях правових норм;
- 2) призначається компетентними органами держави, іншими уповноваженими органами (роботодавцями) в межах наданих їм повноважень;

3) має чітко визначені межі щодо виду покарання та його розміру;

4) призначається у визначеному законом процесуальному порядку;

5) має індивідуальний характер, тобто покладається на винну особу, яка скоїла протиправне діяння (крім випадків субсидіарної відповідальності тощо);

6) фактичною підставою для притягнення винної особи до юридичної відповідальності є наявність в її діянні складу правопорушення;

7) ця відповідальність пов'язана із позбавленням правопорушника певних належних йому благ майнового, організаційного чи особистого характеру;

8) забезпечується примусовою силою державного апарату;

9) тягне за собою певні обмеження суб'єктивних прав покараної особи і після відбуття покарання:

- судимість при кримінальній відповідальності (ст. 88–91 КК);

- заборона заохочувати працівника протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення (ст. 151 КЗпП) тощо.

2.22. Цілі і підстави юридичної відповідальності

Ціль (мета) юридичної відповідальності має комплексний характер. Вона полягає в:

1) покаранні правопорушника, тобто у здійсненні певних репресивних заходів з боку держави для того щоб винна особа відчула певні обмеження своїх прав, страждання тощо;

2) перевихованні і виправленні правопорушника;

3) недопущенні вчинення нових правопорушень з боку покараної особи (індивідуальна превенція правопорушень);

4) запобіганні вчиненню правопорушень з боку інших осіб (загальна превенція правопорушень).

Встановлюючи в правових нормах певну юридичну відповідальність, держава намагається досягти головної мети – забезпечення належного правового порядку.

Юридична відповідальність особи реалізується через її покарання, яке має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів

як засудженими, так і іншими особами. Покарання не має на меті завдавати фізичних страждань або принизити людську гідність (ст.50 КК).

Юридична відповідальність може мати місце при наявності:

- 1) юридичної (правової) підстави;
- 2) фактичної підстави;
- 3) процесуальної підстави.

Правовою підставою юридичної відповідальності є наявність правової норми, яка забороняє певні діяння особи і передбачає вид і міру покарання за порушення норми.

Фактичною підставою є наявність у діянні деліктоздатної особи складу правопорушення, тобто всіх чотирьох його елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони правопорушення;

Процесуальною підставою є акт застосування права компетентного органу держави в якому міститься:

- найменування органу (посадової особи), який виніс цей акт;

- дата розгляду справи;

- відомості про особу, щодо якої розглядається справа;

- викладення обставин, встановлених при розгляді справи;

- зазначення нормативного акту і правової норми, які передбачають відповідальність за дане правопорушення;

- прийняте по справі рішення.

Так, у разі притягнення найманого працівника до дисциплінарної відповідальності правовою підставою є ст. 147 КЗпП, яка закріплює право роботодавця застосовувати до працівника за порушення трудової дисципліни догану або звільнення, фактичною підставою є наявність у діянні працівника складу правопорушення, а процесуальною підставою – наказ (розпорядження) роботодавця про накладання на працівника дисциплінарного стягнення (ст. 149 КЗпП).

2.23. Види юридичної відповідальності

Залежно від закріплених у законодавстві України різних видів правопорушень, розрізняють різні види юридичної відповідальності:

- 1) конституційну відповідальність;
- 2) цивільно-правову відповідальність;
- 3) дисциплінарну відповідальність;
- 4) матеріальну відповідальність;
- 5) адміністративну відповідальність;
- 6) кримінальну відповідальність;
- 7) міжнародно-правову відповідальність;

Конституційна відповідальність – це вид юридичної відповідальності що є в Україні відносно новим видом відповідальності. Він визначений у конституційних нормах і його призначення полягає в забезпеченні виконання приписів Основного Закону та притягненні винних осіб до юридичної відповідальності. Прикладами такої відповідальності є:

- відмова в реєстрації кандидата в Президенти України при несвоєчасному поданні Центральній виборчій комісії України передбачених законом документів;
- скасування Президентом України актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
- визнання виборів недійсними;
- дострокове припинення повноважень народного депутата України;
- імпічмент Президенту України, тощо.

Цивільно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності що призначається судом у разі невиконання (порушення) договору або заподіяння майнової чи моральної шкоди.

Ця відповідальність може бути:

- а) договірною;
- б) позадоговірною.

Договірна відповідальність пов'язана із порушенням цивільно-правового договору. Боржник у випадках, передбачених законом або договором за порушення договірних зобов'язань повинен відшкодувати збитки, сплатити неустойку, втратити завдаток, примусово виконати зобов'язання тощо.

Позадоговірна відповідальність має місце у випадках заподіяння особою майнової чи моральної шкоди іншій особі (потерпілому) із яким правопорушник не перебуває в договірних відносинах. Ця відповідальність може бути частковою, солідарною чи субсидіарною.

Дисциплінарна відповідальність – це вид юридичної відповідальності що має місце в трудових, навчальних, військових та інших відносинах. Так, в трудових відносинах вона покладається роботодавцем на працівника за вчинене ним порушення трудової дисципліни шляхом видання відповідного наказу (розпорядження). Ця відповідальність може бути:

- а) загальною;
- б) спеціальною.

Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена у вигляді догани чи звільнення (ст. 147 КЗпП) і може бути застосована до всіх працівників.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність передбачена окремими нормативно-правовими актами (окремими законами, дисциплінарними статутами, положеннями про дисципліну) і може бути застосована щодо визначеного кола працівників (державних службовців, працівників залізничного, повітряного транспорту тощо).

Матеріальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності що має місце в трудових правовідносинах і полягає у відшкодуванні працівником завданої ним прямої дійсної шкоди підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків.

Ця відповідальність може бути:

а) обмеженою – у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше середнього місячного заробітку працівника (ст. 132, 133, КЗпП);

б) повною – у повному розмірі шкоди (ст. 134 КЗпП);

в) підвищеною (кратною) – у разі розкрадання, умисного зіпсуття, недостачі або втрати окремих видів майна, а також у тих випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір (ст. 135 КЗпП);

г) колективною (бригадною), яка пов'язана із причиною шкодою, що виникла при виконанні робіт бригадою, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника, і якщо укладений договір про повну матеріальну відповідальність між підприємством, установою, організацією і всіма членами бригади (ст. 135² КЗпП).

Покриття шкоди в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, провадиться за розпорядженням роботодавця шляхом відрахування з заробітної плати працівника. У всіх інших випадках покриття шкоди провадиться шляхом подання роботодавцем позову до місцевого суду (ст. 136 КЗпП).

Адміністративна відповідальність – це вид юридичної відповідальності що застосовується уповноваженими органами (посадовими особами) виконавчої влади, місцевого самоврядування та судами до осіб, які скоїли адміністративні правопорушення. Суб'єктами цієї відповідальності можуть бути як фізичні так і юридичні особи. Адміністративна відповідальність реалізується шляхом застосування адміністративних стягнень:

- попередження;
- штрафу;
- оплатного вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- конфіскації предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення чи грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинуві (права керування транспортними засобами, права полювання);
- виправних робіт;
- адміністративного арешту.

Притягнення особи до адміністративної відповідальності не тягне за собою звільнення з роботи і судимості.

Кримінальна відповідальність – це найсуворіший вид юридичної відповідальності, що накладається тільки судом на особу, яка винна у скоєні злочину.

Кримінальна відповідальність реалізується через кримінальні правовідносини між державою в особі органів, які здійснюють боротьбу із злочинністю (міліція, прокуратура, СБУ, податкова міліція...) та особою в діянні якої міститься склад злочину в спеціальному процесуальному порядку, визначеному в Кримінально – процесуальному кодексі України.

Кримінальна відповідальність реалізується через кримінальні покарання перелік яких визначений в ст. 51 КК:

- штраф;
- позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- громадські роботи;
- виправні роботи;
- службові обмеження для військовослужбовців;
- конфіскація майна;
- арешт;
- обмеження волі;
- тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
- позбавлення волі на певний строк;
- довічне позбавлення волі.

Кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду підкреслюється в рішенні Конституційного Суду України від 27.10. 1999 р.

Кримінальна відповідальність пов'язана з таким правовим наслідком засудження особи, як судимість, тобто наявністю відповідних їй правообмежень на період виконання судового вироку та на певний час, обумовлений законом – до зняття чи погашення судимості (ст. 88-91 КК).

Міжнародно-правова відповідальність є одним із принципів міжнародного права.

Вона може мати місце у разі:

- 1) наявності дії або бездіяльності, що порушує будь-яке міжнародне зобов'язання;
- 2) спричинення шкоди (збитків) іншій державі;
- 3) заподіяння шкоди міжнародному співтовариству в цілому (при здійсненні політики апартеїду, веденні агресивної війни тощо).

Так, Декларація про принципи міжнародного права від 24.11. 1970 р. підкреслює, що агресивна війна є злочином проти миру, за що передбачена міжнародно-правова відповідальність. Як приклад можна привести Нюрнберзький процес проти керівників фашистської Германії.

Міжнародно-правова відповідальність може бути:

- а) політичною;
- б) матеріальною.

До політичної відповідальності можна віднести:

– сатисфакцію (задоволення) – вибачення, віддання постраждалій державі почесностей, прийняття мір для запобігання аналогічних випадків у майбутньому;

– міжнародні санкції у вигляді призупинення прав і привілеїв, які випливають із членства в ООН, позбавлення права голосу в ООН, виключення з членства організації тощо;

– реторсії – це індивідуальні правомірні дії, що мають місце у відповідь на недружній акт іншої держави (оголошення дипломата певної держави „персоною нон гранта” у відповідь на аналогічні дії іншої сторони);

– репресалії, в тому числі у вигляді ембарго (призупинення торгово-економічних зв'язків) до держави, яка порушує міжнародні норми.

До матеріальної відповідальності можна віднести:

– контрибуцію – виплату певної грошової суми переможеною державою у війні (мала місце у минулому);

– репарацію – відшкодування збитків, заподіяних війною державою-агресором;

– реституція – повернення вилученої противником власності держави (в натурі або заміною рівноцінною власністю яка має історичну і художню цінність) або сплата штрафів за неправомірні дії у мирний час.

Контрольні питання

1. Право, його ознаки.
2. Функції права.
3. Правова норма, її ознаки.
4. Види правових норм.
5. Право – особливий вид соціальних норм.
6. Співвідношення права і моралі.
7. Об'єктивне і суб'єктивне право.
8. Джерела права.
9. Закони і підзаконні нормативні акти.

10. Законодавчий процес.
11. Система права, її ознаки.
12. Галузі, підгалузі права та правові інститути.
13. Мета і види систематизації законодавства.
14. Правові відносини, їх структура.
15. Суб'єкти і об'єкти правовідносин.
16. Види правовідносин.
17. Поняття і види юридичних фактів.
18. Поняття правомірної та протиправної поведінки.
19. Законність та правопорядок.
20. Гарантії законності і правопорядку.
21. Правопорушення та його ознаки.
22. Склад правопорушення.
23. Види правопорушень.
24. Юридична відповідальність, її ознаки.
25. Підстави і цілі юридичної відповідальності.
26. Види юридичної відповідальності.
27. Реалізація права.
28. Форми реалізації права.
29. Тлумачення права.

Нормативно-правові акти та навчально-методичні матеріали

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // *Голос України*. – 1996. 27 липня, № 138.
2. Закон України “Про внесення змін до Конституції України” №2222 –IV від 8 грудня 2004 р. // *ВВРУ*. – 2005. – № 2.
3. Закон України „Про Конституційний Суд України” від 16 жовтня 1996 р. // *ВВРУ*. – 1996. – № 49.
4. Кодекс про адміністративні правопорушення України. – Х.: Одісей, 2006.
5. Кримінальний кодекс України. – Х.: Одісей, 2007.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Х.: Одісей, 2004.
7. Кодекс законів про працю України. – К.: Велес, 2006.

8. Колодій А.М., Копейчиков В.В. Загальна теорія держави і права. – К., Юрінком, 1997.
9. Котюк В.О. Основи держави і права: Навчальний посібник. – К., Атіка, 2001.
10. Кравчук М.В. Теорія держави і права: Опорні конспекти. – К., Атіка, 2003.
11. Курило В.І., Пастухов В.П., Пеньківський В.Ф. та інші. Правознавство: Навчальний посібник /Під загальною редакцією В.П. Пастухова. – К.: Алерта, 2006.
12. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Історія вчень про державу і право. – К., Атіка, 2004.
13. Олійник А.Ю. Теорія держави і права: Навчальний посібник. – К., Юрінком – Інтер, 2001.
14. Основи правознавства України: Навчальний посібник. /Ківалов С.В., Музиченько П.П., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф. – Х., Одісей, 2006.
15. Основи правознавства: Навчальний посібник / За заг. ред. П.І. Гнатенко. – К.: Юридична книга, 2004. – 320 с.
16. Основи правознавства: Навчальний посібник / Під заг. ред. В.І. Пастухова. – К.: Алерта. 2005. – 377 с.
17. Правознавство: Навчальний посібник /За ред. В.В. Копейчикова. – К., Юрінком Інтер, 2006.
18. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Х., Консум, 2005.
19. Сурілов О.В. Теорія держави і права. – Одеса, 1998.
20. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник /За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком – Інтер, 2006.
21. Черкес М.Ю. Міжнародне право: Підручник – К.: Знання, 2003.

**Розділ
3****Основи
конституційного
права України**

- 3.1. Предмет, метод і система конституційного права.
- 3.2. Структура та загальні засади конституції України.
- 3.3. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина.
- 3.4. Громадянство України, підстави його набуття і припинення.
- 3.5. Безпосередня і представницька демократія в Україні.
- 3.6. Верховна Рада України - єдиний орган законодавчої влади в Україні.
- 3.7. Президент України і його місце в системі державних органів України.
- 3.8. Конституційний статус Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади.
- 3.9. Органи судової влади і судочинство в Україні.

**3.1. Предмет, метод і система
конституційного права**

Термін „конституційне право” вживається в трьох значеннях: галузь національного права; окрема наука; учбова дисципліна в системі юридичної освіти.

Термін „конституційне право” набув поширення в країнах з англосаксонською системою права, а в романо – германській системі права вживається термін державне право.

Конституційне право – це система норм, які закріплюють повноваддя народу, основу суспільного устрою, правового статусу громадян і організацій, діяльності державних органів. **Предметом** конституційного права є суспільні відносини, які виникають і діють у процесі здійснення основ

повновладдя народу; відносини, які розкривають побудову, устрій держави; відносини, які визначають основоположні засади функціонування держави; відносини, які визначають характер зв'язків між державою і конкретною особою. Під **методом** конституційного регулювання розуміється система прийомів і способів, за допомогою яких конституційні норми впливають на конкретні суспільні відносини, впорядковують їх стосовно цілей і завдань правового регулювання.

Конституційно-правовий метод характеризується комплексністю, він охоплює:

а) метод безпосереднього конституційного закріплення регулювання найважливіших суспільних відносин (в Конституції закріплюються не всі, а найголовніші, кардинальні принципи і положення, які визначають зміст та основні напрямки розвитку суспільства);

б) метод імперативного, централізованого регулювання (відносини між суб'єктами права ґрунтуються на засадах субординації, тобто підпорядкування одного суб'єкта іншому);

в) установчий характер нормативних приписів (регулювання відносин здійснюється „вперше”, тобто встановлення порядку розробки і прийняття Конституції України, формування і діяльності органів державної влади, закріплення правової системи держави та інше);

г) універсальність конституційного регулювання (дія конституційних норм поширюється на всі сфери життєдіяльності, на всі галузі системи права України);

д) поєднання безпосереднього прямого регулювання суспільних відносин нормами конституційного права з непрямою (опосередкованою) дією Конституції;

ж) поєднання стабільності і динамізму (Конституція надзвичайно постійний політико-правовий документ, але зміни життя суспільства вимагають своєчасного внесення змін до неї. Законом України „про внесення змін в Конституцію України” від 08.12. 2004 р. були внесені зміни і доповнення в 25 статей Конституції);

з) надзвичайно високий юридичний рівень (Конституція на найвищому законодавчому рівні закріплює відносини, що виникають і діють у процесі здійснення основ повновладдя народу України).

Система конституційного права – це розміщення норм, що дозволяє функціонувати конституційному праву як єдиному цілісному системному утворенню. Її структурними елементами є: а) норми конституційного права; б) інститути конституційного права; в) підгалузі конституційного права.

Конституційно-правова норма – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою охорони та регулювання суспільних відносин, які складають предмет галузі конституційного права.

Конституційно-правові норми характеризуються загальними рисами, притаманними всім видам правових норм:

- а) вони виступають регулятором суспільних відносин;
- б) встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки;
- в) носять формально визначений характер;
- г) мають письмову, документальну форму, містяться в нормативно-правових актах та інших джерелах права;
- д) їх виконання забезпечується примусовою силою держави.

Одночасно конституційно-правові норми мають і специфічні риси. Від інших правових норм вони відрізняються:

- 1) змістом (регулюють особливе коло суспільних відносин, що складають предмет галузі конституційного права України);
- 2) установчим характером приписів, що містяться в цих нормах, які визначають систему органів державної влади, встановлюють форму правових актів (закони, укази, постанови, розпорядження) та їх оприлюднення, порядок їх прийняття;
- 3) джерелами, в яких вони виражені;
- 4) вищою юридичною силою відносно інших правових норм;
- 5) особливостями структури (конституційні норми взагалі мають лише диспозицію – „Україна є республікою” (ст. 5 Конституції України), інші – диспозицію і гіпотезу – „Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України” (ст. 32 Конституції України), а санкція міститься лише в окре-

мих конституційно-правових нормах – „Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину” (ст. 111 Конституції України);

б) особливостями кола суб'єктів, відносини між якими вони регулюють;

7) велика частина конституційно-правових норм має загально регулятивний характер (норми-принципи, норми-декларації, норми-дефініції, норми-програми тощо) – „Україна є унітарною державою» (ст.2); „В Україні існує єдине громадянство” (ст.4).

Конституційно-правові норми класифікуються за різними підставами:

1. За змістом, тобто в залежності від того, які сфери суспільних відносин, що складають предмет галузі конституційного права, вони регулюють.

2. За юридичною силою виділяють норми, що містяться в Конституції та конституційних законах України, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, актах органів місцевого самоврядування тощо.

3. За ступенем визначеності припису, що міститься в нормі, виділяють диспозитивні та імперативні конституційно-правові норми.

Диспозитивні – це такі норми, які надають суб'єктам можливість вільного вибору поведінки на їх розсуд – „Президент України створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повно-важень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби” (п. 28 ст. 106 Конституції України).

Імперативні ж норми передбачають чітко визначену поведінку суб'єктів за відповідних обставин – „Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин – на інший період” (ч. 1 ст. 96 Конституції України).

4. За призначенням у механізмі правового регулювання конституційно – правові норми поділяються на матеріальні та процесуальні.

Матеріальні норми передбачають вплив на суспільні відносини шляхом безпосереднього правового регулювання. Вони визначають структуру і порядок утворення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, встановлюють правовий статус людини і громадянина.

Процесуальні норми визначають форми, в яких реалізуються матеріальні конституційно-правові норми: „рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування” (ч. 2 ст. 84 Конституції України).

5. За часом дії конституційно-правові норми поділяються на тимчасові та постійні.

Тимчасові норми містяться в актах тимчасової дії, у перехідних положеннях Конституції України.

Постійні конституційно-правові норми не мають визначеного строку дії.

6. За територією дії розрізняють конституційно-правові норми, що діють на території України, Автономної республіки Крим або окремих адміністративно-територіальних одиниць, крім цього конституційно-правові норми класифікуються за характером припису, що міститься в нормі (уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі), їх функціональним спрямуванням (регулятивні, охороняючі) тощо.

Конституційний інститут – це функціонуюча відокремлено, внутрішньо стабільна група взаємопов'язаних норм, які регулюють однорідні суспільні відносини тісно пов'язані між собою.

Ознаки інституту:

- цілеспрямованість правового регулювання, єдність норм, що його складають;
- наявність властивих конституційному праву принципів, що визначають специфіку, щодо інших інститутів права;
- інститут має свій склад;
- норми інституту регулюють однорідні суспільні відносини тісно пов'язані між собою.

Види конституційно – правових інститутів:

- 1) інститут, що визначає громадянство;
- 2) інститут, що закріплює систему прав і свобод людини і громадянина;

3) інститут, що закріплює гарантії реалізації захисту прав і свобод та інші.

Підгалузь конституційного права – це сукупність конституційно-правових норм, що є складовою частиною галузі конституційного права, яка регулює певний вид суспільних відносин.

Види підгалузей конституційного права:

1. Виборче право;
2. Підгалузь, що визначає конституційний статус Верховної Ради України;
3. Підгалузь, що визначає конституційний статус органів виконавчої влади України;
4. Підгалузь, що визначає конституційний статус органів судової влади та інші.

В 1787 році була прийнята Конституція США – перша писана конституція. Першою писаною європейською конституцією є Конституція Польщі і Франції 1791 років.

Існують різні способи прийняття конституції:

– дарування конституції одностороннім актом глави держави (октроїрування);

– договірний (Білля про права у Великобританії 1689 р., Акт про народне представництво у Великобританії 1983 р.);

– демократичний – (наприклад: Конституція США підготовлена Установчими зборами і ратифікована Конституційними Конвентами штатів; Конституція Франції 1958 року після розробки проекту конституційним комітетом схвалена шляхом референдуму; Конституція України розроблена конституційною комісією та прийнята Верховною Радою; Конституція Росії прийнята шляхом референдуму);

– антидемократичний – конституція розроблена урядом і виноситься на плебісцит, який зводиться до схвалення урядового проекту – (наприклад: 1976 р. – прийняття Конституції Куби, 1980 р. – прийняття Конституції Чилі).

З часом в конституцію необхідно вносити зміни та доповнення для того, щоб забезпечити її динаміку. Є держави як наприклад Бельгія, які не допускають змін та доповнень до конституції. В таких країнах, як Україна та Італія, можна вносити зміни та доповнення в конституції лише дотримавшись

певних процедур. В Індії та Ізраїлі можна вносити зміни до конституції, як до простого закону, так звані гнучкі конституції.

3.2. Структура та загальні засади конституції України

Конституція України – це політико – правовий документ, в якому знаходять свій офіційний вираз і закріплення базові устої суспільного і державного устрою, належність державної влади, права та свободи людини і громадянина, адміністративно – територіальний устрій, принципи здійснення повновладдя народу України. Конституція України – Основний Закон держави. Конституції більшості держав мають установлену структуру, яка включає: преамбулу; основну частину; заключні, перехідні, додаткові положення.

Преамбула – носій описової інформації, яка дає відповіді на такі питання: цілі і завдання Конституції, шляхи її становлення і розвитку, проголошення конституційних ідеалів.

В основній частині наводиться більшість конституційних норм. Конституції деяких країн мають так звані „перехідні положення”, що визначають строки вступу в дію окремих конституційних положень, порядок зміни, необхідність прийняття законів.

Конституції окремих країн інколи вміщують додаткові положення. Це країни з федеративним устроєм, де йде розмежування компетенції між союзними державами.

Конституційні норми класифікуються на:

- 1) норми, що визначають основні засади конституційного ладу України (розділ № 1);
- 2) норми, що визначають основні права, свободи людини і громадянина (розділ № 2);
- 3) норми, що закріплюють форми безпосередньої демократії (розділ № 3);
- 4) норми, що закріплюють організацію державної влади в Україні (розділи № 4, 5, 6) і місцевого самоврядування (розділ № 11);
- 5) норми, що закріплюють визначені засади правосуддя,

визначають порядок діяльності органів прокуратури (розділ № 7, 8);

6) норми, що закріплюють територіальний устрій, його визначальні принципи, систему адміністративно-територіального поділу, статус Автономної Республіки Крим (розділ № 9, 10);

7) норми, що визначають статус Конституційного Суду (розділ № 12);

8) норми, що визначають порядок внесення змін та доповнень до Конституції України (розділ № 13).

В статті 1 Конституції Україна визначена, як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Соціальна держава – це держава, що розробляє певну соціальну політику, яка забезпечує певні права, утворює можливість для існування соціально незахищених прошарків. На жаль, Україна не може назвати себе соціальною державою.

Правова держава – це держава верховенства права, а ми маємо державу, яка прагне стати правовою. В статтях 8, 9, 19 Конституції України закладено основи правової системи, принцип верховенства права, що передбачає дотримання таких правових принципів:

1) незалежність від міркування про їх політичну доцільність, своєчасність, справедливість;

2) визнання найвищої юридичної сили Конституції України – усі нормативні акти повинні прийматися з урахуванням її положень;

3) визначення положень Конституції України нормами прямої дії;

4) неприпустимість невідповідності міжнародних договорів положенням Конституції України;

5) визнання міжнародних договорів після надання згоди Верховною Радою України на їх обов'язковість і приєднання до національного законодавства;

6) недопустимість примусу робити те, що не передбачено законодавством;

7) функціонування органів державної влади в межах визначених Конституцією України та її законами.

Статті 2 і 4 відповідно закріплюють унітарний устрій України та засади громадянства, стаття 5 – закріплює республіканський лад в державі, стаття 6 – принципи розподілу влади. Згідно статті 10 Конституції України в Україні державною мовою є українська. Держава повинна забезпечувати розвиток усіх мов в Україні. Статті 13, 14 несуть у собі ідеї засад економічних відносин в Україні. Статті 15 та 20 закріплюють політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність і державну символіку України.

3.3. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

Права людини в сучасному світі – це проблема, вирішення якої стоїть у центрі практичної діяльності міжнародного співтовариства і кожної держави.

Права людини – це її можливість діяти певним чином для того, щоб забезпечити своє нормальне існування, розвиток і задоволення власних потреб.

Поняття про права людини включає два аспекти:

- природні права людини, неподільно пов'язані з її існуванням та розвитком;
- набуті права людини, що характеризують її соціально-політичний статус.

Другий розділ Конституції України закріплює систему прав, свобод і обов'язків, яку можна поділити на особисті (природні, громадянські), політичні, соціальні, економічні, культурні, екологічні та сімейні права і обов'язки. Сукупність конституційних норм, що закріплюють ці права і обов'язки визначає конституційно правовий статус людини і громадянина.

Свобода людини є вихідним поняттям проблеми прав людини-громадянина. Вона характеризується ознаками:

- всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах;
- людина має право робити все, що прямо не заборонено діючим законодавством;
- всі люди рівні в правових можливостях, правовому сприянні і правовій охороні;

- свобода людини – об'єктивна реальність, вона виходить за межі врегульовані правом, так як на неї впливають і інші соціальні норми (моралі, етики, релігійні норми та інші).

Міжнародне співтовариства приділяє правам людини велику увагу, для цього визначає міжнародно-правові стандарти в цій галузі, тобто в договірному порядку встановлює правові норми мінімально припустимого поведіння держав з індивідами, що перебувають на її території.

Ці стандарти закріплені:

- Загальною декларацією прав людини (1948 р.);
- Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.);
- Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.);
- Конвенцією про права дитини (1989 р.);
- іншими міжнародно-правовими документами. Права людини впливають з природного права, притаманного людині від народження, поширюються на всіх людей, що проживають в конкретній державі (громадяни держави, громадяни інших держав, осіб без громадянства). Права громадянина закріплюються за особою в силу її приналежності до громадянства держави (громадяни мають політичні й інші права, яких не мають інші особи).

Конституція визначає життя людини, її здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю. Саме утвердження прав і свобод людини є головним обов'язком держави, це визначає зміст і спрямованість її діяльності.

Конституційні права і свободи людини і громадянина можна поділити на три групи:

1. Особисті права і свободи людини (громадянські, природні) безпосередньо пов'язані з сутністю людини, як фізичної особи:

- право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України);
- невід'ємне право на життя (ст. 27);
- право на повагу до гідності (ст. 28);
- право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29);

- право на недоторканість житла (ст. 30);
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);
- право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32);
- право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33);
- право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34);
- право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

2. Політичні права і свободи громадянина України пов'язані з взаємовідносинами особи і держави, особи і органів державної влади та місцевого самоврядування, особи і політичних партій та інших політичних інститутів держави і суспільства:

- право на об'єднання у політичні партії та політичні організації (ст. 36);
- право брати участь в управлінні державними справами, всеукраїнському і місцевому референдумам (ст. 38);
- право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38);
- право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39);

3. Економічні, культурні, соціальні, екологічні та сімейні права людини:

- право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатом своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41);
- право кожного на підприємницьку діяльність (ст. 42);
- право на працю (ст. 43);
- право працюючих на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів (ст. 44);
- право працюючих на відпочинок (ст. 45);
- право громадян на соціальний захист (ст. 46);
- право кожного на житло (ст. 47);
- право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49);

– право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50);

– право пов'язане з забезпеченням вільної згоди на шлюб, охороною материнства і батьківства, дитини і сім'ї (ст. 51–52);

– право кожного на освіту (ст. 53);

– право на свободу літературної, художньої, іншої творчої діяльності та її результати (ст. 54).

Держава зобов'язана забезпечити реалізацію і захист прав і свобод людини і громадянина. Іноземці і особи без громадянства мають такі самі права, свободи і обов'язки, як і громадяни України, за виключенням окремих, які згідно законодавства можуть належати лише громадянам.

Україна гарантує забезпечення гідних умов життя, певних політичних, соціальних і інших прав і свобод тільки своїм громадянам.

Гарантії прав людини конституційно закріплені в ст. 40, 55–63:

– право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення, або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40);

– право на судовий захист (ст. 55);

– право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових та службових осіб (ст. 56);

– зворотня дія нормативно-правових актів (ст. 58);

– право на правову допомогу (ст. 59);

– право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60);

– індивідуальний характер юридичної відповідальності (ст. 61);

– презумпція невинуватості (ст. 62);

– право відмови від показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63).

Гарантією реалізації прав і свобод людини є також право кожного захищати їх від протиправних посягань, в тому числі від держави, її органів, посадових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена), інститут якого закріплений в Законі України від 23.12.1997 р., а також після використання всіх національних засобів правового захисту до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Правовий статус особи – це сукупність законодавчо закріплених прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, які знаходяться в нерозривній єдності.

Конституція встановлює вичерпний перелік обов'язків людини і громадянина:

- обов'язок громадян захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність (ст. 65);

- обов'язок громадян шанувати державні символи України (ст. 65);

- обов'язок громадян відбувати військову службу, відповідно до закону (ст. 65);

- обов'язок кожного не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66);

- обов'язок кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67);

- обов'язок громадян щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік, у порядку встановленому законом (ст. 67);

- обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття (ст. 51);

- обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51);

- обов'язок кожного отримати повну загальну середню освіту (ст. 53);

- обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших громадян (ст. 68).

Конституція України підкреслює, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

3.4. Громадянство України, підстави його набуття і припинення

Громадянство – це постійний правовий зв'язок особи і держави, що виявляється у їх взаємних правах та обов'язках. Громадянин не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадяни України незалежно від підстав отримання громадянства мають рівні конституційні права і рівні перед законом. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України чи виданий іншій державі. Україна захищає своїх громадян за кордоном.

Громадянами України є:

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24.08. 1991 р.) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України „Про громадянство України” (13.11. 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13.11. 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено запис „громадянин України”, а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Питання громадянства України регулюється Конституцією України, Законом України „Про громадянство” від 18.01. 2001 р., міжнародними договорами України.

Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у Законі України „Про громадянство України” застосовуються правила міжнародного договору.

Підстави набуття громадянства України:

1) народження;

- 2) територіальне походження;
- 3) внаслідок прийняття до громадянства;
- 4) внаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) внаслідок усиновлення;
- 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) внаслідок встановлення батьківства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Особи, які є громадянами держав, міжнародний договір України з якими дозволяє особі звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо вона доведе, що не є громадянином цієї держави, можуть подавати заяви про набуття громадянства України лише після припинення іноземного громадянства. Особи, які є іноземцями, мають припинити іноземне громадянство і подати документ про це, виданий уповноваженим органом відповідної держави, до органу, що здійснив реєстрацію, протягом року з моменту реєстрації її громадянином України.

Умовами прийняття до громадянства України є:

- 1) визнання і дотримання Конституції України та законів України;
- 2) зобов'язання припинити іноземне громадянство або не перебування в іноземному громадянстві (для осіб, які були громадянами держав, міжнародні договори України з якими дозволяють особам звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо доведуть, що вони не є громадянами іншої договірної сторони). Особи, які є іноземцями, мають взяти зобов'язання припинити іноземне громадянство і подати документ про це, виданий уповноваженими органами відповідної держави, до органу, що прийняв документи про прийняття їх до громадянства України, протягом року з моменту прийняття їх до громадянства України. Якщо особа, маючи всі передбачені законодавством цієї держави підстави

для отримання такого документа, з незалежних від неї причин не може його отримати або їй надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, вона подає декларацію про відмову від іноземного громадянства. Це правило не поширюється на осіб, які є громадянами держав, міжнародні договори України з якими дозволяють особам звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо доведуть, що вони не є громадянами іншої договірної сторони. Зобов'язання припинити іноземне громадянство не вимагається від іноземців, які є громадянами держав, законодавство яких передбачає автоматичне припинення особами громадянства цих держав одночасно з набуттям громадянства іншої держави або міжнародні договори України з якими передбачають припинення особами громадянства цих держав одночасно з набуттям громадянства України, та осіб без громадянства;

3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років.

Ця умова не поширюється на особу, яка перебуває у шлюбі з громадянином України терміном понад два роки та постійно проживає в Україні на законних підставах, і на особу, яка постійно проживає в Україні на законних підставах та перебувала з громадянином України понад два роки у шлюбі, який припинився внаслідок його смерті.

Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які в'їхали в Україну особами без громадянства, – на три роки з моменту одержання дозволу на проживання в Україні;

4) отримання дозволу на постійне проживання в Україні.

Ця умова не поширюється на осіб, які мають у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року відмітку про постійну або тимчасову прописку на території України, а також на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні;

5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі,

достатньому для спілкуванні. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);

б) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

Особливими вищадками є прийняття до громадянства України тих осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, і осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України.

До громадянства України не приймається особа, яка:

1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;

2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);

3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином.

Особа, яка набула громадянство України і подала декларацію про відмову від іноземного громадянства, зобов'язується повернути паспорт іноземної держави до уповноважених органів цієї держави.

Громадянство України припиняється:

1) внаслідок виходу із громадянства за клопотанням громадянина України (вихід дітей віком від 15 до 18 років з громадянства України може відбутися лише за їхньою згодою);

2) внаслідок втрати громадянства України:

- якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави;

- якщо іноземець набув громадянство України і не подав документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;

- якщо іноземець набув громадянство України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;

- якщо особа набула громадянства України на підставі подання свідомо неправдивих відомостей чи фальшивих документів;

- якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу

в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави.

3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Діючим законодавством України на Президента України покладено такі повноваження:

- прийняття до громадянства;
- припинення громадянства.

На органи внутрішніх справ покладено:

- здійснення прийому заяв про громадянство від осіб, які постійно проживали на Україні і направлення їх з необхідними документами Президенту України;
- відправлення належних осіб до Президента України;
- підготовка подання про втрату громадянства особами, які постійно проживали на території України.

3.5. Безпосередня і представницька демократія в Україні

Україна відповідно до ст. 5 Конституції є республікою, в якій суверен – народ. Суверенітет за змістом цієї статті належить народу, який здійснює владу первісну і верховну в Україні як державі, він є єдиним джерелом влади в Україні. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Безпосереднє (пряме) волевиявлення народу – це участь громадян у здійсненні державної влади при прийнятті державних рішень безпосередньо через всеукраїнський та місцевий референдуми, вибори, інші форми безпосередньої демократії.

Розуміння безпосередньої демократії пов'язано із поняттями „виборче право“, „виборча система“, „активне і пасивне виборче право“.

Виборче право – це сукупність конституційно-правових норм, регулюючих суспільні відносини, що складаються під час формування представницьких виборних органів держави.

Виборча система – це відповідний порядок організації і проведення виборів у представницькі органи і установи держави.

Кожна країна має свою виборчу систему, мажоритарну, пропорційну чи змішану.

Мажоритарна система передбачає проведення виборів, закладаючи в основу голосування за конкретного кандидата. Обраним вважається той з кандидатів, хто набрав встановлену законом більшість голосів. При цій виборчій системі можливі три різновиди підведення результатів, а звідси і три види мажоритарної системи:

1) мажоритарна система абсолютної більшості, при якій обраним вважається кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що приймали участь у голосуванні (50 % + 1 голос). Якщо у першому турі голосування жоден із кандидатів не отримав такої більшості голосів проводиться другий тур голосування між двома переможцями першого туру;

За цією системою в Україні обирається Президент України;

2) мажоритарна система відносної більшості, при якій обраним вважається кандидат, який отримав більше голосів виборців ніж будь-хто з його конкурентів. В Україні за цією системою обираються голови сільських, селищних, міських Рад народних депутатів;

3) мажоритарна система кваліфікованої більшості, при якій обраним вважається кандидат, який отримав встановлену законом більшість голосів, але не менше 2/3, 3/4. В Україні така система не застосовується.

Пропорційна система в основу голосування покладає принцип пропорційності між відданими за ту чи іншу партію голосами виборців і отриманими нею мандатами.

За цією системою в Україні обираються:

- Верховна Рада України;
- Верховна Рада Автономної Республіки Крим;
- Обласні та інші ради.

Змішана виборча система одночасно поєднує мажоритарну і пропорційну системи шляхом узгодження інтересів представництва в парламенті представників населення і політичних сил.

В Україні за цією системою обиралася Верховна Рада України в 1998 та 2002 роках.

Виборче право громадян передбачає активне і пасивне виборче право.

Активне виборче право – це право громадян обирати представницькі органи державної влади.

Пасивне виборче право – це право громадян бути обраними до виборних державних органів.

Характеризуючи принципи виборчого права потрібно розрізнити принципи, що відносяться до реалізації громадянами активного виборчого права, а також засад забезпечення виборчого процесу.

І група принципів закріплена в ст. 71 Конституції:

– принцип загальності виборчого права означає, що право голосу мають усі громадяни України, яким до дня виборів виповнилося 18 років, крім осіб, які в судовому порядку визнані недієздатними;

– принцип рівного виборчого права означає наявність у кожного з виборців однакової кількості голосів;

– принцип прямого виборчого права означає, що виборець безпосередньо віддає свій голос за конкретну особу, яка балотується по визначеному виборчому округу чи за політичну партію;

– принцип таємності голосування означає заборону будь-якого контролю за волевиявленням виборців.

Виборчий процес здійснюється на засадах:

– вільного і рівноправного висування кандидатів у депутати;

– гласності та відкритості;

– свободи агітації;

– рівних можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії;

– неупередженості до кандидатів з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів.

Референдум – це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Відповідно до Конституції України проводяться всеукраїнські референдуми, референдуми Автономної Республіки Крим, місцеві референдуми (в межах адміністративно-територіальних одиниць).

Всеукраїнський референдум призначається:

– Верховною Радою України з питання про зміну території України;

– Президентом України щодо змін Конституції України та за народною ініціативою, якщо вимогу про це підтримано не менш як трьома мільйонами громадян України, які мають право голосу (ст. 72 Конституції України).

Місцевий референдум призначається відповідною місцевою Радою, в тому числі на вимогу не менш ніж 1/10 громадян України, які мають право голосу і постійно проживають на території адміністративно-територіальної одиниці де буде проводитись референдум.

Крім всеукраїнського та місцевого, референдуми можуть бути:

- конституційними;
- законодавчими;
- імперативними;
- обов'язковими;
- консультативними (дорадчими)...

Конституція України не допускає проведення референдумів щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Представницька демократія забезпечує владу народу шляхом вирішення загальнодержавних питань його представниками, обраними у встановленому законом порядку і наділеними владними повноваженнями. Цими представниками народу є колегіальні органи (Парламент, ради різних рівнів) чи одноособові (Президент), які уповноважені приймати рішення, що мають загальнообов'язковий характер на відповідній території і здійснювати поточне управління справами держави і суспільства.

3.6. Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні

Визначаючи місце Верховної Ради України в системі органів державної влади, слід відмітити, що вона забезпечує законодавче регулювання всіх суспільних відносин в державі. В той же час згідно із здійсненням державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, Верховна Рада є частиною механізму стримувань і противаг, який усуває можливість узурпації влади органами держави або посадовими особами.

Верховна Рада України складається із 450 народних депутатів, обраних у відповідності з Законом України „Про вибори народних депутатів України” в редакції від 7 липня 2005 р. строком на 5 років, які здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Статус народного депутата закріплений у Конституції України (ст. 78–81, 86, 88, 93), а також у Законі України „Про статус народного депутата України” від 21 листопада 1992 р., в редакції від 22 березня 2001 р.

Вказані акти регламентують питання повноважень народних депутатів, основні права, обов'язки і гарантії їх діяльності, а також підстави дострокового припинення їх повноважень і можливі юридичні наслідки, що виникають внаслідок цього.

Робота Верховної Ради України чітко визначена. Вона регламентується не тільки Конституцією, а й спеціальним Регламентом Верховної Ради, який має силу закону, встановлює порядок скликання і проведення сесій Верховної Ради, її засідань, формування керівних органів Парламенту, визначає законодавчу процедуру, порядок здійснення контрольної та інших видів діяльності Верховної Ради, її органів і народних депутатів, які випливають із їх повноважень.

Залежно від суті і призначення повноваження Верховної Ради України можна класифікувати на окремі групи:

- 1) повноваження, пов'язані із внесенням змін до Конституції України;
- 2) повноваження, пов'язані з прийняттям законів, внесенням до них змін і доповнень;

3) повноваження, пов'язані з функцією контролю за бюджетом;

4) повноваження, пов'язані з визначенням засад політики держави та програм суспільного розвитку;

5) повноваження, пов'язані з визначенням взаємовідносин з Президентом України;

6) повноваження, пов'язані з формуванням визначених законом державних органів;

7) повноваження, пов'язані з функцією парламентського контролю Верховної Ради;

8) повноваження, пов'язані з організацією адміністративно-територіального поділу країни;

9) повноваження, пов'язані зі здійсненням зовнішніх функцій держави та ін.

Головним завданням Верховної Ради є прийняття законів держави. Конституція в ст. 92 закріплює, що виключно законами України визначаються:

– права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, обов'язки громадянина;

– громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;

– права корінних народів і національних меншин;

– порядок застосування мов;

– засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;

– основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;

– правовий режим власності та інші питання.

Виключно законами України встановлюються:

– державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори, засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок

утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;

- порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;

- одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;

- порядок використання і захисту державних символів;

- державні нагороди;

- військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;

- державні свята;

- порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального;

- оголошення амністії.

Закони Верховна Рада України приймає у визначеному конституційно-правовими нормами порядку, пов'язаному із розробкою, обговоренням прийняттям і введенням в дію законів держави, який отримав назву – „законодавчого процесу”.

Законодавчий процес зумовлений політичною системою, історичними традиціями, загальною правовою свідомістю, правовою культурою, моральними засадами суспільства, поточною політичною та економічною ситуацією в країні, складом парламенту та іншими факторами.

Законодавчий процес врегульований Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України та іншими законодавчими актами. Він має досить складну процедуру, свої етапи:

- підготовку проекту закону;

- внесення проекту до Верховної Ради;

- реєстрацію законопроекту;

- попередній розгляд проекту;

- розгляд проекту в комітетах Верховної Ради;

- внесення на розгляд на пленарному засіданні;

- внесення до порядку денного;

- перше читання проекту;

- внесення поправок;

- друге(третє) читання проекту;
- оформлення документа;
- розгляд Закону Президентом;
- розгляд зауважень Президента;
- опублікування Закону;
- введення Закону в дію.

Основними етапами законодавчого процесу є:

1) **законодавча ініціатива** – це право і можливість вносити у законодавчий орган законопроекти (попередні тексти законів), це право належить згідно ст. 93 Конституції Президентові України, народним депутатам України і Кабінету Міністрів України;

2) **розгляд законопроекту** в комітетах Верховної Ради України;

3) **обговорення законопроекту** на пленарному засіданні Верховної Ради України;

4) **прийняття закону** Верховною Радою України;

5) **підписання і офіційне опублікування**, тобто оприлюднення закону Президентом України;

6) **введення закону в дію**.

Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

1) протягом одного місяця у Верховній Раді не сформовано коаліцію депутатських фракцій, до складу якої повинно входити більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України;

2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;

3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців його повноважень і повноважень Верховної Ради України.

3.7. Президент України і його місце в системі державних органів України

Конституція України визначає Президента як главу держави, що виступає від її імені. Президент уособлює державу, має особливий правовий статус у політичному житті суспільства, завдяки своїм повноваженням врівноважує всі гілки влади, представляє державу в міжнародних відносинах.

Пост Президента України був введений Законом від 5 липня 1991 р. з метою:

– необхідності зміцнення системи центральних органів влади;

– надання динамізму розвитку української державності.

Згідно Конституції України на Президента України як главу держави покладено найважливіші функції:

- 1) обов'язок бути гарантом державного суверенітету;
- 2) виступати гарантом територіальної цілісності України;
- 3) бути гарантом Конституції України;
- 4) бути гарантом додержання прав і свобод людини і громадянина.

Конституція України і Закон України „Про вибори Президента України” в редакції від 18 березня 2004 р. визначають загальні умови його обрання.

Президент України обирається на підставі основних виборчих принципів (загальними, рівними і прямими виборами при таємному голосуванні) на строк 5 років.

Президентом може бути громадянин України не молодше 35 років, який не менше 10 останніх років перед днем виборів років проживає в Україні, має виборчі права і володіє українською мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Повноваження Президента України починаються з моменту складення ним присяги народові України на урочистому засіданні Верховної Ради. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

У зв'язку зі здійсненням в Україні Конституційної реформи повноваження Президента України дещо змінилися і вона перетворилася із президентсько-парламентської в парламентсько-президентську республіку.

Так, до 1 січня 2006 року Президент України сам формував Кабінет Міністрів України. Лише для призначення Прем'єр-Міністра України йому була потрібна згода Верховної Ради України. Після введення в дію Закону України „Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року Президент України лише вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-Міністра України, та подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови СБУ.

Сукупність повноважень Президента України можна розділити на повноваження, пов'язані з:

1) представництвом України в міжнародних відносинах (підписання міжнародних договорів, прийняття вірчих та відкличних грамот, дипломатичних представництв інших держав...);

2) діяльністю Верховної Ради України (право передчасного припинення повноважень парламенту, право вето...);

3) законодавчою діяльністю (право законодавчої ініціативи, підписання і оприлюднення законів, призначення українського референдуму...);

4) вирішення кадрових питань (призначення і звільнення глав дипломатичних представництв, керівників окремих центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій...);

5) забезпеченням державної незалежності, національної безпеки і оборони країни (керування Радою національної безпеки України, прийняття рішень про загальну чи часткову мобілізацію, оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інше);

6) діяльністю судових органів (утворення судів, призначення 6-ти суддів Конституційного Суду України, всіх суддів вперше);

7) прийняттям до громадянства України та його припиненням, наданням політичного притулку в Україні...;

8) повноваження стимулюючого характеру (присвоєння вищих військових звань, дипломатичних рангів, спеціальних звань, класних чинів, нагородження державними нагородами, президентськими відзнаками...).

Президент не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Потрібно звернути увагу на те, що для виконання своїх повноважень Президент видає акти нормативного або індивідуального значення – укази і розпорядження. В окремих випадках акти Президента потребують контрасигнування, тобто підписання крім нього ще Прем'єр-Міністром і міністром, відповідальним за підготовку та виконання акту.

Акти Президента є обов'язковими для виконання на території України і є правовою базою для прийняття актів органами виконавчої влади.

Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України. Конституція закріплює також умови, при яких повноваження Президента України припиняються достроково. Це можливо у разі:

- відставки, яка проголошується ним особисто на засіданні Верховної Ради України;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з поста в порядку імпічменту;
- смерті.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється не менше 226 народними депутатами (більшістю від конституційного складу Верховної Ради) у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Рішення про імпічмент приймається не менш як 3/4 конституційного складу Верховної Ради після розслідування тимчасовою слідчою комісією фактів, що є підставою для звинувачення Президента, а також перевірки Конституційним Судом України і Верховним Судом України додержання конституційної процедури розслідування і наявності ознак державної зради або іншого злочину в діянні Президента.

У випадку усунення президента з поста в порядку імпичменту він втрачає право на звання президента, Верховна Рада України призначає позачергові вибори Президента, які повинні бути проведені в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень попереднього Президента. На період до обрання і вступу на пост нового Президента України його повноваження виконує Голова Верховної Ради України, крім окремих повноважень, перелік яких закріплено в ст. 112 Конституції України.

3.8. Конституційний статус Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади

Конституція визначає, що Кабінет Міністрів є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він складається з Прем'єр-міністра, Першого віце-прем'єр-міністра, трьох віце-прем'єр-міністрів, міністрів. Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Президент може подавати кандидатуру на цю посаду тільки за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності він керується Конституцією і законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України. Верховна Рада України схвалює Програму діяльності уряду, контролює її шляхом затвердження щорічного бюджету, а також здійснюючи законодавче регулювання.

Повноваження Кабінету Міністрів України безпосередньо пов'язані з основними функціями держави, адже їх забезпечення є основними завданнями уряду, це :

- забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України;

- розробки проекту закону про Державний бюджет України, виконання його і звіту про це Верховній Раді;

- створення рівних умов розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності; забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики;

- забезпечення політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування;

- забезпечення систематичного нагляду за виконанням вимог Конституції і законів України, актів Президента України органами виконавчої влади всіх рівнів, а також прийняття необхідних мір для усунення їх порушень;

- установчі повноваження.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України, тим самим новий парламент має змогу сформувати новий уряд, який найбільш здатний реалізувати на його думку програму розвитку держави і забезпечити керування органами виконавчої влади.

Верховна Рада України має повноваження щодо дострокового припинення діяльності Кабінету Міністрів України, рішення про це вона приймає більшістю від свого Конституційного складу у формі резолюції недовіри уряду, що тягне за собою його відставку. Ініціювати розгляд питання про відповідальність Кабінету Міністрів України може Президент України або не менш як 1/3 народних депутатів України від Конституційного складу Верховної Ради України. При цьому таке питання не може розглядатися:

- більше одного разу протягом однієї чергової сесії Верховної Ради України;

- протягом року після схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів;

- протягом останньої сесії Верховної Ради України.

Прем'єр-міністр, інші члени Кабінету Міністрів можуть заявити Верховній Раді України про свою відставку. Якщо у відставку йде Прем'єр-міністр, то це тягне за собою відставку усього уряду.

Правовими актами Кабінету Міністрів України згідно ст. 117 Конституції є постанови і розпорядження.

Постанови – нормативні акти вищої юридичної сили, що приймаються у колегіальному порядку з важливих і принципових питань державного управління на основі і на виконання законів.

Постанови уряду підписуються Прем'єр-міністром і міністром Кабінету Міністрів, публікуються у збірнику постанов уряду, газеті "Урядовий кур'єр", інших періодичних виданнях.

Розпорядження Кабінету Міністрів видаються Прем'єр-міністром або віце-прем'єр-міністром одноособово для вирішення питань оперативного характеру. В розпорядженнях норм права не встановлюється, тому розпорядження не публікуються в офіційних виданнях.

Кабінет Міністрів України утворює, реорганізує та ліквідує, відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади. До цих органів належать:

- міністерства;
- державні комітети (державні служби);
- центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Державна податкова адміністрація, Державна митна служба, Державна комісія цінних паперів та фондового ринку, Служба безпеки України та інші).

Діяльність вказаних органів регламентована указом Президента України "Про загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади" від 12 березня 1996 р. "Про систему центральних органів виконавчої влади" від 15 грудня 1999 р. та положеннями про кожне окреме міністерство або відомство.

Вказані органи для здійснення своїх функцій приймають владні рішення, які оформлюють в юридичну форму наказів, інструкцій, інших нормативно-правових актів, що підлягають, як і постанови Кабінету Міністрів, державній реєстрації.

Виконавчу владу на місцях здійснюють державні адміністрації:

- обласні;

- міські, в містах Києві та Севастополі;
- районні;
- районні в містах Києві та Севастополі.

В Автономній Республіці Крим виконання функцій виконавчої влади покладено на Раду Міністрів цієї республіки.

В адміністративно-територіальних одиницях, де державні адміністрації відсутні (села, селища), ці функції забезпечують виконавчі комітети відповідних рад.

Президент України за поданням Кабінету Міністрів призначає голів державних адміністрацій, які формують склад цих органів.

Вказані органи мають загальну компетенцію, їхня діяльність носить характер міжгалузевого керівництва на відповідній, їм підвладній території. Вони охоплюють своєю діяльністю територію певної адміністративно-територіальної одиниці (області, району...). Їх повноваження конституційно закріплені в ст. 119, вони стосуються забезпечення і здійснення державних і регіональних програм соціально-економічного і культурного розвитку відповідних територій, а також реалізації гарантій прав і свобод громадян у різних галузях суспільного життя.

Контроль діяльності місцевих органів державної виконавчої влади здійснюють органи виконавчої влади вищого рівня, а відносно делегованих місцевими радами окремих повноважень – ці ради.

3.9. Органи судової влади і судочинство в Україні

Сильна і незалежна судова влада є гарантом громадянського миру і злагоди, прав і свобод людини і громадянина, законності і правопорядку в суспільстві.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а їх юрисдикція поширюється на всі правовідносини, які виникають в державі. Основне призначення судів полягає у відновленні порушеного права, забезпеченні справедливості, здійсненні захисту гарантованих Конституцією кожному

прав і свобод, а також у виконанні примусових повноважень державної влади по відношенню до правопорушників.

При цьому в статті 129 Конституції закріплені основні засади судочинства:

- законність;
- рівність всіх учасників судового процесу Перед законом і судом;
- забезпечення доведеності вини;
- змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості;
- підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- забезпечення обвинуваченому права на захист;
- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- обов'язковість рішень суду.

Судочинство здійснюється суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних. Створення надзвичайних чи особливих суддів не допускається. Судові рішення ухвалюються судами від імені України та є обов'язковими до виконання на всій території держави.

Судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та загальними судами. Суди загальної юрисдикції будуються за принципами територіальності і спеціалізації. Найвищим судовим органом у їх системі є Верховний Суд України, а вищими судовими органами спеціалізованих суддів – відповідні вищі суди.

Для забезпечення участі народу України у здійсненні правосуддя ст. 124 Конституції передбачає існування інституту народних засідателів і присяжних.

Конституційний Суд України є незалежним органом в системі судової влади – єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Його наявність є ознакою правої держави.

Завданням Конституційного Суду є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону України на всій її території.

Діяльність Конституційного Суду базується на нормах Конституції України та закону України „Про Конституційний Суд України” від 16.10. 1996 р. Основними принципами цієї діяльності є:

- верховенство права;
- незалежність від будь-яких органів чи посадових осіб при розгляді справ і прийнятті рішень;

- колегіальності;
- рівноправності суддів;
- гласності;
- повноти та всебічності розгляду справ;
- обґрунтованості прийнятих рішень.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів. Він формується Президентом України, Верховною Радою України та з'їздом суддів, які призначають по 6 суддів Конституційного Суду України. Цей суд є повноважним при умові призначення не менш як 2/3 його складу.

Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки у справах щодо:

- конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, Президента України, актів Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- відповідності Конституції України, чинних міжнародних договорів або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту;

- офіційного тлумачення Конституції та Законів України.

До повноважень Конституційного Суду не належать питання щодо законності актів органів державної влади і місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

Конституційний Суд ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Система судів загальної юрисдикції визначена законом України „Про судоустрій України” від 7.02. 2002 р., вона складається із:

1) місцевих судів (районних, районних у містах, міських, міжрайонних, військових судів гарнізонів, господарських судів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя та окружних адміністративних судів);

2) апеляційних судів, Апеляційного суду України;

3) Касаційного суду України;

4) Вищих спеціалізованих судів (Господарського та Адміністративного);

4) Верховного Суду України.

Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується єдиними засадами організації та діяльності судів:

- єдиним статусом суддів;

- обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом;

- забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування законів судами загальної юрисдикції;

- обов'язковістю виконання на території України судових рішень;

- єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;

- фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України;

- вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

Судова система України забезпечує доступність правосуддя для кожної особи.

Контрольні питання

1. Поняття про конституційне право України, предмет і метод конституційного регулювання.

2. Конституційно-правові норми.

3. Конституційно-правові відносини.

4. Юридичні факти в конституційному праві, їх види.

5. Акти конституційного значення, що передували прий-

няття Конституції України 1996 року.

6. Розробка і прийняття Конституції України 1996 року.

7. Основні характеристики Конституції України як Основного Закону держави.

8. Конституція України – основа правової системи держави.

9. Значення Конституції для розвитку суспільства і зміцнення громадянської злагоди на землі України.

10. Основні риси України як суверенної, демократичної, соціальної, правової держави.

11. Людина як найвища соціальна цінність, її конституційні права і свободи.

12. Єдність прав і обов'язків громадянина.

13. Виборче право і виборчі системи.

14. Повноваження Верховної Ради України.

15. Організація роботи Верховної Ради України.

16. Законодавчий процес.

17. Конституційні повноваження Президента України.

18. Органи виконавчої влади України.

19. Місцеве самоврядування та його принципи.

20. Конституція України про основні засади судочинства.

21. Конституційний Суд України, його повноваження.

22. Конституційний статус органів прокуратури.

23. Конституційне регулювання системи адміністративно-територіального устрою України.

24. Конституційний статус Автономної Республіки Крим.

25. Конституція України про внесення змін до Основного Закону.

26. Шляхи впровадження в життя положень Конституції України.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України від 28 червня 1996 р.

2. Закон України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004р.

3. Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р.

4. Закон України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" від 18 червня 1999 р.
5. Закон України "Про всеукраїнський і місцеві референдуми" від 3 липня 1991 р.
6. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991р.
7. Закон України "Про освіту" від 23 березня 1996 р.
8. Закон України "Про Конституційний Суд України" від 16 жовтня 1996 р.
9. Закон України "Про судоустрій України" від 7 лютого 2002 р.
10. *Годованець В. Ф.* Конституційне право України: Конспект лекцій. – К.; 2000. – 216 с.
11. *Кириченко В.М.* Правознавство: Курс лекцій. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2006. – 247 с.
12. Конституційне право України: Підручник / За ред. В.Ф. Погорілка. – 3-є вид.: – К.: Наукова думка, 2002.
13. Конституційне право України. / За ред. В. Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К.; 1999.
14. Конституційне право України: Підручник / За ред. Ю.М. Тодика, В. С Журавського. – К.;2002. – 544 с.
15. *Костюченко О. А.* Основи конституційного права України: Конспект лекцій. – К.; 1999. – 56 с
16. *Костюченко О. А.* Конституційне право України: Навчально-методичний посібник. – К., 2001. – 116 с.
17. *Кравченко В. В.* Конституційне право України. – К.: Атіка, 2000. – 317 с.
18. *Логвінова М., Кафарський В.* Основи правознавства: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, – 2005, – 568 с.
19. Основи правознавства: Навчальний посібник / За заг. ред. П.І. Гнатенко. – К.: Юридична книга, 2004. – 320 с.
20. Основи правознавства: Навчальний посібник / Під заг. ред. В.І. Пастухова. – К.: Алерта. 2005. – 377 с.

Розділ 4

Основи цивільного права України

- 4.1. Поняття цивільного права, його предмету і методу.
- 4.2. Цивільні правовідносини.
- 4.3. Особисті немайнові права фізичної особи.
- 4.4. Поняття права власності та інших речових прав.
- 4.5. Право інтелектуальної власності в Україні.
- 4.6. Правочини в цивільному праві.
- 4.7. Поняття зобов'язального права України.
- 4.8. Спадкове право.
- 4.9. Цивільно-правова відповідальність, її підстави.

4.1. Поняття цивільного права, його предмету і методу

Цивільне право – одна з фундаментальних галузей правової системи України, це найбільше правове утворення держави, що являє собою систему правових норм, регулюючих майнові, немайнові пов'язані з майновими та окремі особисті немайнові відносини нерозривно пов'язані з особою.

Цивільне право можна вважати правом громадян, юридичних осіб та інших суб'єктів цивільних правовідносин, оскільки воно покликано регулювати переважну більшість їхніх взаємин як майнового, так і немайнового характеру. Ці відносини виникають, як правило, з волі їхніх учасників, які самі визначають і зміст своїх взаємозв'язків, і навіть наслідки їхнього припинення або зміни.

Норми цивільного права належать до приватного права, так як учасники цивільно-правових відносин – фізичні та юридичні особи в переважній більшості випадків діють з метою задоволення своїх приватних інтересів.

Предметом цивільного права є:

1) майнові відносини, пов'язані з використанням товарно-грошової форми:

а) відносини власності, що закріплюють існуючий в суспільстві розподіл матеріальних цінностей (благ), вони виражають статику майнових відносин, ознакою яких є те, що власник як уповноважена особа має абсолютне право щодо володіння, користування і розпорядження належним йому майном;

б) відносини, що виникають під час здійснення товарообігу, тобто товарно-грошові, які виникають у сфері товарного виробництва і відображають рух товарів від виробника до споживача, при цьому перехід матеріальних благ від одних суб'єктів до інших здійснюється через опосередковану вартість.

Ознаками цих відносин є:

- майнова відокремленість учасників відносин;
- еквівалентний оплатний характер відносин.

Норми цивільного права в окремих випадках регулюють відносини у галузі товарообігу і на безоплатній основі, що має місце при даруванні, благодійництві, меценатстві тощо.

Цивільне право регулює не всі майнові відносини. Так, відносини, що виникають:

- у зв'язку із платою податків – регулюються нормами податкового права, що є підгалуззю фінансового права;
- зі сплатою митних зборів – нормами митного права;
- зі сплатою адміністративних і кримінальних штрафів – нормами адміністративного і кримінального права;
- з конфіскацією майна – нормами кримінального права, тощо;

2) відносини, що виникають у сфері інтелектуальної діяльності, і які базуються на інституті авторського права чи права промислової власності. Ці відносини пов'язані зі створенням, використанням та охороною результатів інтелектуальної діяльності (творів науки, літератури, мистецтва, товарних зразків, фірмових найменувань, винаходів, тощо).

Результати творчої діяльності є товаром, що перебуває у цивільному обігу та створює власний ринок духовної і науково-технічної продукції.

3) особисті немайнові відносини, що пов'язані із:

а) захистом честі і гідності, ділової репутації фізичних і юридичних осіб;

б) охороною інтересів фізичної особи, зображеної в творах образотворчого мистецтва;

в) правом фізичної особи на життя, здоров'я, особисту свободу, на недоторканість житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, на невтручання в особисте і сімейне життя, на свободу пересування, на свободу і вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду і віросповідання...

Метод цивільного права це певний прийом (спосіб) за допомогою якого цивільно-правова норма впливає на поведінку суб'єктів цивільно-правових відносин. Цивільно-правовий метод характеризується:

- юридичною рівністю сторін;
- вільним волевиявленням суб'єктів (автономією їх волі);
- майновою самостійністю сторін;
- диспозитивністю сторін, тобто їх правом самостійно визначати характер своїх відносин у межах чинного законодавства;

- особливим способом вирішення спорів між учасниками цивільних правовідносин (судовим);

- наявністю майнової відповідальності сторін.

Цивільне право і цивільне законодавство базується на **заасадах**:

- неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини;

- неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України;

- свободи договору;

- свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;

- судового захисту цивільного права та інтересу;

- справедливості, добросовісності та розумності (ст. 3 ЦКУ).

Основними джерелами цивільного права України є нормативно-правові акти цивільного законодавства:

- 1) Конституція України;

- 2) Цивільний кодекс України – єдиний законодавчий акт в якому систематизовані цивільно-правові норми;

3) закони України:

- „Про власність”,
- „Про господарські товариства”,
- „Про лізинг”,
- „Про заставу” та інші (більше 900 законів);

4) підзаконні нормативні акти змістом яких є цивільно-правові норми:

- укази Президента України;
- постанови Кабінету Міністрів України;
- нормативні акти центральних органів виконавчої влади;
- нормативні акти місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. тощо;

5) міжнародно-правові норми та міжнародні договори України.

В Україні діє Цивільний кодекс (ЦКУ) від 16 січня 2003 р. Він складається із 6 книг, кожна з яких об'єднує сукупність норм що є підгалуззю цивільного права:

- „Загальні положення”;
- „Особисті немайнові права фізичної особи”;
- „Право власності та інші речові права”;
- „Право інтелектуальної власності”;
- „Зобов'язальне право”;
- „Спадкове право”.

Структура ЦКУ вклучає 10 розділів, 90 глав, 1308 статей.

Цивільний кодекс можна умовно розділити на:

а) загальну частину, яка стосується всіх інститутів цивільного права. Це основні положення, особи, об'єкти цивільних прав, правочини, представництво, строки та терміни, позовна давність (1 книга ЦКУ);

б) спеціальну частину (особливу), яка регулює суспільні відносини об'єднані в певній сукупності за своїми специфічними властивостями (2-6 книги ЦКУ).

4.2. Цивільні правовідносини

Цивільні правовідносини – один з видів правовідносин. У силу цього їм властиві як загальні риси й ознаки, характерні для всіх правовідносин, так і специфічні, обумовлені тим, що

цивільні правовідносини виникають у результаті цивільно-правового регулювання майнових і деяких особистих немайнових відносин. Інакше кажучи, специфічні риси й ознаки цивільних правовідносин визначені особливостями самого цивільного права.

До їхнього числа належать наступні:

По-перше, суб'єкти цивільних правовідносин відособлені одне від одного як у майновому, так й в організаційному плані, у силу чого вони самостійні, незалежні одне від іншого, співвідносяться як рівні.

По-друге, рівність учасників суспільних відносин, що складають предмет цивільно-правового регулювання, закладено в даних відносинах. Цивільне право юридично забезпечує таку рівність.

По-третє, основними юридичними фактами, що породжують, змінюють і припиняють цивільні правовідносини, є акти вільного волевиявлення суб'єктів – правочини.

По-четверте, як юридичні гарантії реалізації цивільних правовідносин застосовуються, властиві тільки цивільному праву, міри захисту суб'єктивних цивільних прав і міри відповідальності за невиконання обов'язків, що мають головним чином майновий характер.

Суб'єктами цивільних правовідносин можуть бути:

- фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства);
- юридичні особи, державні й адміністративно-територіальні утворення, що володіють цивільною правосуб'єктністю.

Цивільна правосуб'єктність – соціально-правова можливість суб'єкта бути учасником цивільних правовідносин. Наділення суб'єкта правосуб'єктністю є наслідком існування триваючого зв'язку суб'єкта й держави. Передумовами й складовими частинами цивільної правосуб'єктності є цивільна правоздатність і цивільна дієздатність суб'єктів.

Цивільна правоздатність фізичної особи визначена в ст. 25 ЦКУ – це її здатність мати цивільні права й обов'язки. Такою правоздатністю володіє особа з моменту її народження. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Фізична особа

здатна мати усі майнові та інші цивільні права, що не встановлені законодавством України, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Особливості виникнення і припинення цивільної правоздатності охарактеризовані в другому розділі підручника.

Цивільна дієздатність фізичної особи належить тільки особам які усвідомлюють значення своїх дій та можуть керувати ними. Так відповідно ст. 30 ЦКУ під цивільною дієздатністю фізичної особи розуміється її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Дієздатність фізичних осіб може бути частковою, неповною, повною, а у випадках передбачених законом, суд може її обмежити або визнати фізичну особу недієздатною (ст. 31-41 ЦКУ).

Юридичні особи й повнолітні громадяни мають всі елементи цивільної правосуб'єктності. Малолітні діти й повнолітні громадяни, визнані недієздатними, є суб'єктами цивільних прав, будучи тільки правоздатними. Так, малолітні діти можуть успадковувати майно. Але практичне здійснення майнових прав малолітнього або недієздатного громадянина вимагає участі дієздатних осіб-батьків, усиновителів, опікунів. Активна, самостійна діяльність суб'єктів у соціально-економічному житті можлива лише при наявності в них всіх елементів цивільної правосуб'єктності.

Склад учасників цивільних правовідносин може змінюватися в порядку правонаступництва, під яким розуміють перехід прав й обов'язків від однієї особи – правопередника до іншої особи – правонаступника, що заміняє його в правовідношенні.

Правонаступництво буває двох видів: універсальне (загальне) і сингулярне (часткове). При загальному правонаступництві правонаступник у результаті одного юридичного акту займає місце правопередника у всіх правовідносинах (за винятком тих, у яких правонаступництво неприпустимо). Наприклад, при злитті юридичних осіб права й обов'язки в

повному обов'язі переходять до новоствореної юридичної особи; акціонерне товариство, створюване відповідно до законодавства про приватизацію, отримує всі майнові права й обов'язки державного або муніципального підприємства, на базі якого воно створено; при прийнятті спадщини спадкоємці стають учасниками тих правовідносин, у яких брав участь спадкодавець.

Правонаступництво не допускається в тих випадках, коли права й обов'язки носять особистий характер (права на ім'я, авторство, обов'язок по відшкодуванню шкоди й т.п.) або є прямий заборонний припис закону.

Будь-яке цивільне правовідношення має свій об'єкт, у якості якого виступає те, із приводу чого виникає й здійснюється діяльність його учасників (право власності, право вимоги, нематеріальні блага та інші). Нематеріальні блага виступають:

- у вигляді продуктів (результатів) інтелектуальної діяльності (добутку науки, літератури й мистецтва, винаходи, корисні моделі, промислові зразки і т.д.);

- у вигляді особистих немайнових й інших нематеріальних благ (честь, гідність, власне ім'я, таємниця приватного життя і т.д.).

У сучасних умовах у багатьох випадках предметом діяльності суб'єктів цивільних правовідносин є інформація.

Матеріальними об'єктами можуть бути:

- речі й інше майно, у тому числі й майнові права;
- гроші та цінні папери;
- роботи й послуги;
- результати інтелектуальної діяльності, у тому числі виключні права на них;
- інформація.

Об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи.

Цивільні правовідносини виникають, змінюються чи припиняються на підставі цивільно-правової норми (норми ци-

вільного договору) тільки при наявності фактичної підстави, тобто юридичного факту, яким зокрема є:

- 1) договір та інші правочини;
- 2) створення літературного, художнього твору, винаходу та іншого результату інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти (п. 2 ст. 11 ЦКУ).

4.3. Особисті немайнові права фізичної особи

Цивільне право регулює особисті немайнові права фізичної особи, що поділяються на два види:

1) особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи, якими фізична особа володіє довічно:

- невід'ємне право на життя;
- право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю;
- право на охорону здоров'я;
- право на медичну допомогу;
- право на інформацію про стан свого здоров'я та її таємницю;
- право на свободу та особисту недоторканість;
- право на донорство;
- право на сім'ю та підтримання зв'язків з членами своєї сім'ї та родичами незалежно від того де вони перебувають;
- право на опіку або піклування;
- право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 281-293 ЦКУ);

2) особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи:

- право на ім'я, його зміну та використання;
- право на повагу до гідності і честі;
- право на повагу до людини, яка померла;
- право на недоторканність ділової репутації;
- право на індивідуальність;
- право на особисте життя та його таємницю;

- право на інформацію;
- право на особисті папери та розпорядження ними;
- право на ознайомлення з особистими паперами, які передані до фонду бібліотек або архівів;
- право на таємницю кореспонденції;
- право на захист інтересів фізичної особи при проведенні фото -, кіно -, теле- та відеозйомок;
- право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості;
- право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання;
- право на вибір роду занять та інші права (ст. 294-315 ЦКУ).

Вказані права належать кожній фізичній особі від народження або за законом, вони не мають економічного змісту, тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав.

Фізична особа має можливість вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя, вона здійснює вказані права самостійно. В окремих випадках, визначених законом, в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники.

Фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних посягань інших осіб, який здійснюється способами визначеними в статтях 15, 16, 19 ЦКУ:

- визнання права;
- припинення дії, яка порушує право;
- на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань тощо.

Право на захист особа здійснює на власний розсуд.

Фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї або членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь. А також на спростування

цієї інформації, при цьому спростування інформації здійснюється незалежно від вини особи, яка її поширила. І у такий же спосіб, у який вона була поширена.

Якщо фізичній особі внаслідок порушення її особистого немайнового права завдано майнової або моральної шкоди, ця шкода підлягає відшкодуванню.

4.4. Поняття права власності та інших речових прав

Право власності та інші речові права є сукупністю цивільно-правових норм об'єднаних у четвертій книзі ЦКУ (ст. 316-417), яка складає підгалузь цивільного права.

Власність – економічна категорія.

Право власності – юридична категорія.

Право власності – це врегульовані законом суспільні відносини, щодо володіння, користування і розпорядження майном.

Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (ст. 316 ЦКУ). Це право визначене законом, воно закріплює абсолютну належність майна особі та визначає її права та обов'язки щодо нього.

Розрізняють:

– право власності в об'єктивному розумінні – це всі цивільно-правові норми, які регулюють відносини власності;

– право власності в суб'єктивному розумінні, під яким розуміється можливість власника володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном на власний розсуд.

Право володіння – це правомоччя особи, пов'язане з тим, що вона може мати певну річ і впливати на неї. На праві володіння базується договір застави, в тому числі нерухомого майна, що залишається в заставидавця або третьої особи. Володільець застави зобов'язаний:

– вживати заходів, необхідних для збереження предмета застави;

– утримувати предмет застави належним чином;

– негайно повідомляти другу сторону договору застави про виникнення загрози знищення або пошкодження предмета застави.

У володільця відсутні такі правомоччя як користування і розпорядження майном.

Право користування – це правомоччя особи, пов'язане з можливістю вилучати із речі її корисні властивості.

На праві володіння і користування майном базується договір оренди майна.

Право розпорядження – це правомоччя особи, пов'язане з її можливістю самостійно визначати подальшу долю майна (продати, подарувати, тощо).

Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. При цьому він зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства. Власність зобов'язує, вона не може використовуватися на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права, чи обмежений у його здійсненні. Закон визначає можливість позбавлення права власності чи обмеження діяльності власника тільки у судовому порядку (конфіскація майна за вироком суду). Примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом.

Так, у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція); в умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується. Оцінка, за якою попередньому власникові була відшкодована вартість реквізованого майна, може бути оскаржена у суді. У разі реквізиції майна його попередній власник може вимагати

взаїм надання йому іншого майна, якщо це можливо (ст. 353 ЦКУ).

Право власності набувається на підставах не заборонених законом, зокрема із правочинів. Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦКУ).

Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону, або незаконність набуття права власності не встановлена судом.

Підстави набуття права власності поділяються на:

1) первісні – за яких право власності на річ виникає у особи вперше, тобто незалежно від права на неї попереднього власника:

– виготовлення або створення нової речі (виробництво) та набуття права власності на об'єкти незавершеного будівництва (ст. 331 ЦКУ);

– переробка речі (специфікація), тобто використання речі в результаті чого створюється нова річ (ст. 332 ЦКУ);

– привласнення загальнодоступних дарів природи (ст. 333 ЦКУ);

– набуття права власності на безхазяйну річ (ст. 335 ЦКУ);

– набуття права власності на рухому річ від якої власник відмовився (ст. 336 ЦКУ);

– знахідка (ст. 337–339 ЦКУ);

– затримання бездоглядної домашньої тварини (ст. 340–342 ЦКУ);

– виявлення скарбу (ст. 343 ЦКУ);

2) похідні – за яких право власності у особи виникає внаслідок виявлення волі на відчуження попереднього власника:

а) правочини:

– купівля-продаж (ст. 665–711 ЦКУ);

– обміну (ст. 715–716 ЦКУ);

– дарування (ст. 717–728 ЦКУ);

– пожертва (ст. 729–730 ЦКУ)

б) набувальна давність (ст. 344 ЦКУ);

в) приватизація державного і комунального майна відповідно до ст. 345 ЦКУ та законів „Про приватизацію державного житлового фонду”, „Про приватизацію державного

майна". „Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)” та інших.

Суб'єктивне право власності може бути припинено при наявності передбачених законом юридичних фактів. Так, право власності припиняється у особи, коли його набуває у власника правонаступник, тобто інша особа. При цьому підстави набуття права власності у нового власника водночас є підставою припинення права власності у попереднього власника.

Право власності припиняється і у випадках коли належне власнику майно повністю вживається. Це має місце при виробничому використанні матеріалів, при споживанні продуктів харчування, тощо.

Ст. 346 ЦКУ визначає, що право власності припиняється у разі:

- відчуження власником свого майна;
- відмови власника від права власності;
- припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- знищення майна;
- викупу пам'яток історії та культури;
- викупу земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю;
- викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом, з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;
- звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- реквізиції;
- конфіскації;
- припинення юридичної особи чи смерті власника та в інших випадках встановлених законом.

Особливим видом права власності є **право довірчої власності**, яке виникає внаслідок закону або договору управління майном. Володільцем чужого майна є особа, яка фактично тримає його у себе. Речовими правами на чуже майно є:

- 1) право володіння (ст. 398–400 ЦКУ);

2) право користування чужим майном (сервітут) встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів, або іншого нерухомого майна договором, законом, заповітом або рішенням суду (ст. 401–406 ЦКУ);

3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, що врегульоване статтями 407–412 ЦКУ (емфітевзис);

4) право забудови чужої земельної ділянки (суперфіцій), що виникає на підставі договору або заповіту (ст. 413–417 ЦКУ).

Права на чужі речі:

– обтяжують право власності;

– здійснюються незалежно від волі власника;

– здійснюються лише у певних межах;

– захищаються від усіх осіб у тому числі і від власника.

Конституція України закріплює різні форми права власності в ст. 13, 41 Конституції України, які конкретизуються в ЦКУ;

5) земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами **права власності Українського народу**. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України (ст. 324 ЦКУ);

6) **право приватної власності**, суб'єктами якого є фізичні та юридичні особи, які можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у приватній власності не є обмеженими, крім розміру земельної ділянки та іншого майна визначеного законом (ст. 325 ЦКУ);

7) **право державної власності** розповсюджується на майно, у тому числі грошові кошти, що належать державі Україна, від імені якої та в її інтересах право власності здійснюють відповідні органи державної влади (ст. 326 ЦКУ);

8) **право комунальної власності** розповсюджується на майно, у тому числі грошові кошти, що належать територі-

альній громаді. Це право від імені територіальної громади здійснюють органи місцевого самоврядування (ст. 327 ЦКУ).

Цивільний кодекс України закріплює **право спільної власності** на майно, що є у власності двох або більше осіб (співвласників). Право цієї власності виникає за договором або законом, тобто з правомірних підстав.

Право спільної власності може бути:

– спільною частковою власністю, в якій частки співвласників вважаються рівними, якщо інше не встановлено за їх домовленістю або законом (ст. 357–367 ЦКУ);

– спільною сумісною власністю – без визначення часток кожного із співвласників у праві власності на майно (ст. 368–372 ЦКУ).

Конституція закріплює положення, відповідно до якого усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Одночасно держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання.

Захист права власності є складовою захисту цивільних прав та інтересів особи. Згідно зі статтею 15 ЦКУ, кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання чи оспорювання.

Способами захисту цивільних та інтересів особи можуть бути:

- визнання права;
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

Глава 29 ЦКУ (ст. 386–394) закріплює основні засоби захисту права власності:

- а) речово-правові;
- б) зобов'язально-правові;
- в) спеціальні.

До речово-правових засобів захисту права власності належать:

– віндикаційний позов (затребування власником свого майна із чужого незаконного володіння);

– негаторний позов (про усунення перешкод, які заважають користуватися і розпоряджатися належним власнику майном);

– позов про визнання права власності;

– позов про виключення майна з опису (якщо чуже майно включене до опису на його конфіскацію у порядку кримінального процесу);

– позов про захист прав співвласника у разі виділу, поділу та продажу спільного майна.

До зобов'язально-правових засобів захисту права власності відносяться:

– позови про затребування майна від особи, якій воно було передано у користування за договором;

– позови про відшкодування завданої власнику шкоди;

– позови про повернення майна, що придбане або збережене за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав.

Спеціальні засоби захисту права власності становлять:

– позови про визнання правочину не дійсним;

– заходи захисту права власності померлих та осіб, визнаних судом безвісти відсутніми або оголошених померлими;

– позови про визнання незаконними правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, які не відповідають законові і порушують права власників.

4.5. Право інтелектуальної власності в Україні

Право інтелектуальної власності належить кожному, воно закріплене на конституційному рівні „Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.” (ст. 54 Конституції України).

Інтелектуальна власність – це результат творчої діяльності людини.

Об'єктами цієї власності є ідеї людини, що втілюються у матеріальних носіях, зокрема це:

- літературні та художні твори;
- комп'ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- виконання;
- фонограми, відеограми, передачі (програми) організації мовлення;
- наукові відкриття;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- компонування (топографії) інтегральних мікросхем;
- раціоналізаторські пропозиції;
- сорти рослин, породи тварин;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- комерційні таємниці.

Інтелектуальна власність безпосередньо пов'язана з творчістю людини, тобто її цілеспрямованою пошуковою діяльністю, результатом якої є щось якісно нове, яке вирізняється новизною, оригінальністю, неповторністю, та певною унікальністю. Це своєрідне право на результати розумової діяльності творця у науковій, художній та інших сферах діяльності.

Згідно зі статтею 2 Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності, до неї відносяться права на наукові, літературні, художні та інші вище визначені об'єкти, а також захист проти недобросовісної конкуренції та інші права, які відносяться до індивідуальної діяльності у науковій, виробничій, літературній та мистецькій галузях.

Суб'єктами права інтелектуальної власності є:

- творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо);

- інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до Цивільного кодексу України, іншого закону чи договору.

Розрізняють:

1) особисті немайнові права інтелектуальної власності, які належать творцеві, не можуть відчужуватися (передаватися), крім випадків передбачених законом. Такими правами є:

- право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;

- право перешкоджати будь-якому посягання на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;

- інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом;

2) майнові права інтелектуальної власності, які можуть належати автору та іншим особам, можуть бути вкладом до статутного капіталу юридичної особи, предметом договору застави та інших зобов'язань, а також використовуватися в інших цивільних правовідносинах:

- право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;

- виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;

- виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання;

- інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності є чинними, як правило, безстроково.

Майнові права є чинними протягом строків визначених законом. Так, строк чинності таких прав на твір спливає через 70 років, що відліковується з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів, крім випадків передбачених законом.

Право інтелектуальної власності регулює право на літературний, художній та інший твір (**авторське право**). Твором є об'єкти авторського права без виконання будь-яких формальностей щодо них та незалежно від їх завершеності, призначення, цінності, а також способу чи форми їх вираження.

Авторське право закріплюється:

1) публікаційним способом:

твір → публікація → право власності

2) реєстраційним способом:

заява автора на реєстрацію → державне агентство по авторських правах → сертифікат про авторські права.

Не є об'єктами авторського права:

- акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування (закони, укази, постанови, рішення тощо), а також їх офіційні переклади;

- державні символи України, грошові знаки, емблеми тощо, затверджені органами державної влади;

- повідомлення про новини дня або інші факти, що мають характер звичайної прес-інформації;

- інші твори, встановлені законом.

Право інтелектуальної власності також регулює **суміжні права**, об'єктами яких є:

- виконання;

- фонограми;

- відеограми;

- програми (передачі) організації мовлення.

Право інтелектуальної власності на виконання виникає з моменту першого його здійснення, на фонограму чи відеограму - з моменту її вироблення, на передачу (програму) організації мовлення виникає з моменту її першого здійснення.

Особа, яка має суміжне право, для сповіщення про свої права може використовувати спеціальний знак, встановлений законом.

Україна є учасником найважливіших міжнародних договорів у сфері інтелектуальної власності, у тому числі:

- Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності;
- Всесвітньої конвенції про авторське право;
- Паризької конвенції про охорону промислової власності;
- Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків;
- Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів;
- Конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм;
- Ніццької угоди про міжнародну класифікацію товарів та послуг для реєстрації знаків, та інші.

Законодавство про інтелектуальну власність спрямоване на захист особистих немайнових і майнових прав суб'єктів авторського права і суміжних прав.

4.6. Правочини в цивільному праві

Найбільш поширеними у цивільному праві юридичними фактами є правочини. Гл.16 ЦКУ регулює відносини пов'язані з ними.

Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦКУ).

Правочини можуть бути:

- односторонніми;
- двосторонніми;
- багатосторонніми (договори).

Односторонній правочин – є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила, а також для інших осіб у випадках встановлених законом, або за домовленістю з цими особами.

Двосторонній чи багатосторонній правочин є погодженою дією двох або більше сторін і ці правочини називаються договорами.

Правочин є чинним при додержанні наступних умов (вимог):

- зміст правочину не може суперечити Цивільному Кодексу України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства;
- особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;
- волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;
- правочин має вчинятися у формі, встановленій законом (усній, письмовій, нотаріально посвідченій тощо);
- правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;
- правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Правочин може вчинятися усно або в письмовій формі. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом.

Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах (листах, телеграмах, фактограмах тощо), якими обмінялися сторони. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами). Правочин, який вчиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими

документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою. Використання факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронно-числового підпису або іншого аналога власноручного підпису при вчиненні правочинів допускається у випадках, встановлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів. Якщо фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності підписує інша особа. Підпис іншої особи на тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє. Підпис іншої особи на тексті правочину, щодо якого не вимагається нотаріального посвідчення, може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє. У разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним. Суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі.

У письмовій формі належить вчиняти:

- правочини між юридичними особами;
- правочини між фізичною та юридичною особою;
- правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян;
- інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або за домовленістю сторін.

Іноді правочин підлягає державній реєстрації. Такий правочин є чинним з моменту його державної реєстрації.

Особа, яка вчинила односторонній правочин, має право відмовитися від нього, якщо інше не встановлено законом. Якщо такою відмовою від правочину порушено права іншої особи, ці права підлягають захисту. Особи, які вчинили дво- або багатосторонній правочин, мають право за взаємною згодою сторін, а також у випадках, передбачених законом, відмовитися від нього, навіть і в тому разі, якщо його умови повністю ними виконані. Відмова від правочину вчиняється у такій самій формі, в якій було вчинено правочин. Правові наслідки відмови від правочину встановлюються законом або домовленістю сторін.

Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі, визнання такого правочину недійсним, судом не вимагається.

Окремі правочини можуть бути оспорюваними, їх недійсність прямо законом не встановлена, але одна зі сторін чи третя особа, що є зацікавленою, заперечує його дійсність на підставах встановлених законом (ст. 251 ЦКУ).

Недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Це називається двосторонньою реституцією. Якщо ж у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін. Вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою зацікавленою особою. Суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Недійсними можуть бути визнані правочини, які вчиняли:

– неповнолітні, які не досягли 14 років, крім дрібних побутових правочинів (ст. 31 ЦКУ);

– недієздатні громадяни;

– неповнолітні віком від 14 до 18 років, які уклали правочин без згоди батьків або піклувальника;

– обмежені у дієздатності повнолітні особи, які уклали правочин без згоди піклувальника.

Правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, або опікуном. Правочин вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні. У разі відсутності схвалення правочину він є нікчемним. На вимогу зацікавленої особи суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь малолітньої особи. Якщо правочин з малолітньою особою вчинила фізична особа з повною цивільною дієздатністю, то вона зобов'язана повернути другій стороні, все те, що вона одержала за таким правочином від малолітньої особи. Дієздатна сторона зобов'язана також відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо у момент вчинення правочину вона знала або могла знати про вік малолітньої особи. Батьки (усиновлювачі) або опікун малолітньої особи зобов'язані повернути дієздатній стороні все одержане нею за цим правочином у натурі, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування. Якщо обома сторонами правочину є малолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все, що одержала за цим правочином, у натурі. У разі неможливості повернення майна, відшкодування його вартості провадиться батьками (усиновлювачами) або опікуном, якщо буде встановлено, що вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла їхня винна поведінка.

Правочин, який вчинила фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності

без згоди піклувальника, може бути згодом схвалений ним. У разі відсутності такого схвалення правочин за позовом піклувальника може бути визнаний судом недійсним, якщо буде встановлено, що він суперечить інтересам самого підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний утримувати. Правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування (ст. 71 ЦКУ), є нікчемним. На вимогу зацікавленої особи такий правочин може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування.

Правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чий цивільні права або інтереси порушені. У разі наступного визнання фізичної особи, яка вчинила правочин, недієздатною позов про визнання правочину недійсним може пред'явити її опікун. Сторона, яка знала про стан фізичної особи у момент вчинення правочину, зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану у зв'язку із вчиненням такого правочину. Опікун може схвалити дрібний побутовий правочин, вчинений недієздатною фізичною особою. На вимогу опікуна правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи.

Щодо юридичних осіб, то вчинені нею правочини без відповідного дозволу (ліцензії), можуть бути визнані судом недійсними. Якщо юридична особа ввела другу сторону в оману щодо свого права на вчинення такого правочину, вона зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану таким правочином.

Правочин вважається укладеним без внутрішньої волі фізичної особи в разі застосування до неї насильства, погроз, злого умислу однієї зі сторін.

Інші особливості умов укладання, здійснення та визнання недійсними правочинів врегульовані ст. 229–236 ЦКУ.

4.7. Поняття зобов'язального права України

Зобов'язальне право – це сукупність цивільно-правових норм, які регулюють відносини між боржником та кредитором на засадах юридичної рівності та взаємної відповідальності один перед одним.

Зобов'язальне право є підгалуззю цивільного права, норми якої об'єднані в окрему книгу Цивільного кодексу України (Книга 5 ст. 509–1215 ЦКУ), яка регулює загальні засади встановлення, виконання та припинення зобов'язань, правові наслідки їх порушення, а також окремі види зобов'язань (договорів).

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Зобов'язання виникають з підстав, встановлених ст. 11 ЦКУ і мають ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості. У зобов'язальному праві сторони є контрагентами.

Правомірні та неправомірні дії контрагентів є підставами виникнення зобов'язань. До правомірних дій відносять: адміністративні акти, правочини, та ін.. До неправомірних відносять – пошкодження, привласнення, знищення чужого майна, заподіяння шкоди здоров'ю фізичної особи, якщо це спричинить втрату цією особою заробітку, спричинення моральної шкоди та ін.

Зобов'язання включає в себе наступні елементи:

1) суб'єктів зобов'язань, тобто його учасників (кредитора і боржника), якими можуть бути як фізичні так і юридичні особи;

2) об'єкти зобов'язань – це все те на що спрямовані права і обов'язки суб'єктів (певні дії, щодо речей, грошей, послуг);

3) зміст зобов'язання, під яким розуміють сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків контрагентів, в тому числі в переважній більшості майнового характеру.

За підставами виникнення зобов'язання можуть бути:

- договірними;
- позадоговірними;
- односторонньо-вольовими, які виникають із односторонніх правочинів.

Окремими видами зобов'язань є цивільно-правові договори, тобто домовленість між двома або більше сторонами, спрямована на встановлення, зміну, або припинення цивільних прав та обов'язків між ними.

Цивільні договори залежно від різних критеріїв розподіляються на різні групи. Залежно від кількості контрагентів вони можуть бути:

- а) простими, в яких приймають участь два контрагенти;
- б) складними, в яких приймають участь три і більше контрагентів.

Залежно від розподілу прав та обов'язків між контрагентами, договори розподіляються на:

- односторонні, в яких одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони (договір позики, в якому позикодавець має право вимагати повернення боргу, а позичальник має тільки обов'язок його повернути);

- взаємні (двосторонні), в яких права і обов'язки виникають у обох сторін договору (договір купівлі-продажу, підряду, перевезення та інші);

Залежно від майнового зобов'язання сторін договори можуть бути:

- а) оплатними (договір купівлі-продажу);
- б) безоплатними (договір дарування).

Залежно від того на чию користь укладається договір розрізняють:

- договори укладені на користь контрагентів (договір підряду);

- договір, укладений на користь третьої особи (договір страхування життя дитини до досягнення нею повноліття, укладений батьками).

Залежно від набуття договором чинності розрізняють:

- реальні договори, які набувають чинності з певної дії, передбаченої законом (договір позики є чинним з моменту передачі грошей позичальнику);

- консенсуальні договори, які набувають чинності з моменту досягнення згоди між контрагентами (договір купівлі-продажу).

Залежно від предмету договору розрізняють:

- договір купівлі-продажу;

- договір поставки;

- договір контрактації сільськогосподарської продукції;

- договір постачання енергетичними та іншими ресурсами;

- договір обміну;

- договір дарування та інші, перелік яких визначений в главах 54-77 ЦКУ.

Цивільний кодекс України визначає також інші види договорів, серед яких слід виділити: публічний договір, договір приєднання та попередній договір.

Публічним є договір, в якому одна сторона - підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо). Умови публічного договору встановлюються однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги. Підприємець не має права надавати переваги одному споживачеві перед іншим щодо укладення публічного договору, якщо інше не встановлено законом. Підприємець не має права відмовитися від укладення публічного договору за наявності у нього можливостей надання споживачеві відповідних товарів (робіт, послуг) (ст. 633 ЦКУ).

У разі необґрунтованої відмови підприємця від укладення публічного договору він має відшкодувати збитки, завдані споживачеві такою відмовою. Актами цивільного законодавства можуть бути встановлені правила, обов'язкові для сторін при укладенні і виконанні такого договору. Умови публічного договору, які суперечать правилам, встановленим законом і обов'язковим для сторін при укладенні і виконанні такого договору, є нікчемними.

Договором **приєднання** є договір, умови якого встановлені однією зі сторін у формулярах або інших стандартних формах, який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. Друга сторона не може запропонувати свої умови договору.

Договір приєднання може бути змінений або розірваний на вимогу сторони, яка приєдналася, якщо вона позбавляється прав, які звичайно мала, а також якщо договір виключає чи обмежує відповідальність другої сторони за порушення зобов'язання або містить інші умови, явно обтяжливі для сторони, яка приєдналася. Сторона, яка приєдналася, має довести, що вона, виходячи зі своїх інтересів, не прийняла б цих умов за наявності у неї можливості брати участь у визначенні умов договору.

Якщо вимога про зміну або розірвання договору пред'явлена стороною, яка приєдналася до нього у зв'язку зі здійсненням нею підприємницької діяльності, сторона, що надала договір для приєднання, може відмовити у задоволенні цих вимог, якщо доведе, що сторона, яка приєдналася, знала або могла знати, на яких умовах вона приєдналася до договору (ст. 634 ЦКУ).

Попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором. Законом може бути встановлено обмеження щодо строку (терміну), в який має бути укладений основний договір на підставі попереднього договору.

Істотні умови основного договору, що не встановлені попереднім договором, погоджуються у порядку, встановленому сторонами у попередньому договорі, якщо такий порядок не встановлений актами цивільного законодавства. Попередній договір укладається у формі, встановленій для основного договору, а якщо форма основного договору не встановлена, – у письмовій формі.

Сторона, яка необґрунтовано ухиляється від укладення договору, передбаченого попереднім договором, повинна відшкодувати другій стороні збитки, завдані простроченням, якщо інше не встановлено попереднім договором або актами

цивільного законодавства. Зобов'язання, встановлене попереднім договором, припиняється, якщо основний договір не укладений протягом строку (у термін), встановленого попереднім договором, або якщо жодна із сторін не направить другій стороні пропозицію про його укладення. Договір про наміри (протокол про наміри тощо), якщо в ньому немає волевиявлення сторін щодо надання йому сили попереднього договору, не вважається попереднім договором (ст. 635 ЦКУ).

Кожний цивільний договір має відповідати умовам, визначеним законом та обумовленим сторонами. Ці умови можуть бути:

а) істотними – без погодження яких договір не може вважатися укладеним. Такими умовами є ті, що передбачені законом або на включенні яких до договору наполягає одна із сторін (істотними умовами договору купівлі – продажу є: предмет, ціна, якість і кількість товару);

б) звичайними, які включаються до договору традиційно. Якщо навіть вони відсутні, то все одно підлягають виконанню (так, якщо в договорі купівлі-продажу не встановлено відповідальність сторін за ризик випадкового знищення або пошкодження товару, то за загальним правилом відповідальність покладається на сторону, яка допустила прострочення виконання договору);

с) випадковими, які законом не передбачені, але можуть бути встановлені, якщо сторони згодні на це.

Для полегшення укладання договору в Україні створені збірники зразків цивільно-правових документів:

– Зразки юридичних документів / За ред. Є.О. Харитонova. – Х.: ТОВ „Одіссей”, 2005;

– Зразки цивільно-правових документів: Науково-практичний посібник” / За ред. В.О. Кузнецова. – К.: Істина, 2006 та інші збірники (зразок укладання договору див. у додатку А).

Законом встановлено порядок укладення цивільних договорів (ст. 638–650 ЦКУ). Так, договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Процедура укладення договору складається з двох етапів:

1) пропозиції укласти договір (оферти), яку може зробити кожна зі сторін майбутнього договору. Оферта має містити істотні умови договору і виражати намір особи, яка її зробила, вважати себе зобов'язаною у разі її прийняття. Реклама або інші пропозиції, адресовані невизначеному колу осіб, є запрошенням робити пропозиції укласти договір, якщо інше не вказано у рекламі або інших пропозиціях;

2) прийняття пропозиції (акцепту) іншою стороною, якій адресована пропозиція укласти договір, при цьому таке прийняття повинно бути повним і безумовним. Якщо особа, яка одержала пропозицію укласти договір, у межах строку для відповіді вчинила дію відповідно до вказаних у пропозиції умов договору (відвантажила товари, надала послуги, виконала роботи, сплатила відповідну суму грошей тощо), яка засвідчує її бажання укласти договір, ця дія є прийняттям пропозиції, якщо інше не вказане в пропозиції укласти договір або не встановлено законом.

Договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом. Якщо ж сторони домовилися укласти договір у певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для даного виду договорів не вимагалася. Як правило письмова форма договору необхідна у випадках визначених законом, такий договір вважається укладеним з моменту його підписання сторонами.

Якщо сторони домовилися про нотаріальне посвідчення договору, щодо якого законом не вимагається нотаріальне посвідчення, такий договір є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення. Нотаріальна форма обов'язкова для договорів купівлі-продажу нерухомості, оренди земельних ділянок та інших, згідно закону.

Окремі види договорів, крім нотаріального посвідчення також вимагають державної реєстрації.

Місцем укладення договору є місце проживання фізичної особи або місцезнаходження юридичної особи, яка зробила пропозицію укласти договір, якщо інше не встановлено договором.

Юридичні особи застосовують при укладанні угод „договори гарантії“. Гарантом виступає третя юридична особа, яка зобов'язується перед кредитором погасити заборгованість боржника, якщо останній не виконує його.

Підставами для припинення зобов'язань є:

- неналежне виконання;
- при виконанні зустрічної однорідної вимоги;
- домовленість сторін;
- неможливість виконання;
- зміна плану;
- передання відпускнуго і прощення боргу;
- смерть фізичної особи чи ліквідація юридичної особи;
- об'єднання боржника і кредитора в одній особі.

Законодавець передбачає певні можливості для забезпечення виконання договорів та інших зобов'язань. Методами забезпечення виконання зобов'язань є сукупність засобів, за допомогою яких сторони впливають одна на одну з метою належного виконання передбачених договором економічних завдань під загрозою вчинення певних дій, пов'язаних з настанням негативних наслідків майнового характеру для боржника, незалежно від того, чи понесе кредитор фактично збитки.

В статті 546 ЦКУ передбачені наступні види забезпечення виконання зобов'язань:

- неустойка (ст. 549–552 ЦКУ);
- порука (ст. 553–559 ЦКУ);
- гарантія (ст. 560–569 ЦКУ);
- завдаток (ст. 570–571 ЦКУ);
- застава (ст. 572–593 ЦКУ);
- притримання (ст. 594–597 ЦКУ).

4.8. Спадкове право

Спадкове право являє собою сукупність цивільно правових норм, об'єднаних в книзі 6 ЦКУ, воно є підгалуззю цивільного права, регулюючою відносини спадкування.

Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб

(спадкоємців). Такий перехід майнових прав та обов'язків від померлої особи до інших осіб називають спадковим правонаступництвом.

Спадкування здійснюється за заповітом або за законом. До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

- 1) особисті немайнові права;
- 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами;
- 3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом;
- 5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника.

Підставами спадкового правонаступництва є:

- включення до спадкоємців за заповітом або за законом;
- відкриття спадщини;
- прийняття спадщини.

Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. Спадщина є відкритою протягом 6-ти місяців. За цей період особи, що претендують на неї повинні письмово висловити свою згоду на її прийняття в державній нотаріальній конторі за місцем відкриття спадщини, яким є останнє місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме, за місцезнаходженням нерухомого майна або основної його частини.

Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини, а також держава. Тільки за заповітом можуть бути спадкоємцями юридичні особи та інші учасники цивільних відносин.

Право на спадкування мають особи, визначені у заповіті. Якщо заповіт відсутній, або він визнається недійсним, особи не приймають спадщину або відмовляються від неї, а також у разі не охоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування за законом одержують особи у порядку черговості залежно від ступеня споріднення (ст. 1261–1265 ЦКУ).

Заповітом є документ, в якому знаходить своє вираження воля заповідача. Стаття 1233 ЦКУ визначає заповіт як особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Заповіти посвідчують нотаріуси, головні лікарі лікарень, їх заступники, чергові лікарі, директори будинків інвалідів (пристарілих), капітани морських та річкових суден, що ходять під прапором України і знаходяться у плаванні, начальники пошукових або інших експедицій, командири військових частин, з'єднань, установах і військово-навчальних закладів (в місцях їх дислокації, якщо немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії), начальники місць позбавлення волі. Ці посадові особи зобов'язані негайно передати по одному примірнику посвідчених ними заповітів у державний нотаріальний архів чи в державну нотаріальну контору за постійним місцем проживання заповідача. Капітани суден зобов'язані передати по одному примірнику посвідчених ними заповітів начальникові порту України або консулові України в іноземному порту для наступного направлення їх у державний нотаріальний архів чи державну нотаріальну контору за постійним місцем проживання заповідача. Державна нотаріальна контора передає одержаний нею примірник заповіту на зберігання у відповідний державний нотаріальний архів з повідомленням про це заповідача та посадової особи, яка посвідчила заповіт. Якщо заповідач не мав постійного місця проживання в Україні або якщо місце проживання заповідача невідоме, заповіт направляється в державний нотаріальний архів міста Києва. Посвідчення заповітів і умови їх складання регулює Закон України „Про нотаріат” від 02.09.1993 р.

Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Це право вона здійснює особисто. Вчинення заповіту через представника заборонене. Заповідач може призна-

чити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин. Заповідач може без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування. Заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині:

- малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця;

- непрацездатну вдову (вдівця);

- непрацездатних батьків.

Вказані особи успадковують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, встановлюється на час відкриття спадщини. У разі смерті особи, яка була позбавлена права на спадкування, до смерті заповідача, позбавлення її права на спадкування втрачає чинність. Діти (внуки) цієї особи мають право на спадкування на загальних підставах. Заповідач має право охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складення заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть йому належати у майбутньому. Заповідач має право скласти заповіт щодо усієї спадщини або її частини. Якщо заповідач розподілив між спадкоємцями у заповіті лише свої права, до спадкоємців, яких він призначив, переходить та частина його обов'язків, що є пропорційною до одержаних ними прав. Чинність заповіту щодо складу спадщини встановлюється на момент відкриття спадщини.

Заповідач має право зробити у заповіті заповідальний відказ. Предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини. На спадкоємця, до якого переходить житловий будинок, квартира або інше рухоме або нерухоме майно, заповідач має право покласти обов'язок надати іншій особі право користування ними. Право користування

житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном зберігає чинність у разі наступної зміни їх власника. Право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном, одержане за заповідальним відказом, є таким, що не відчужується, не передається та не переходить до спадкоємців відказоодержувача. Право користування житловим будинком, квартирою або іншою будівлею, надане відказоодержувачеві, не є підставою для проживання у них членів його сім'ї, якщо у заповіті не зазначено інше. Заповідальний відказ втрачає чинність у разі смерті відказоодержувача, що сталося до відкриття спадщини.

Заповідач може обумовити виникнення права на спадкування у особи, яка призначена у заповіті, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо). Ця умова, визначена у заповіті, має існувати на час відкриття спадщини, вона є нікчемною, якщо суперечить закону або моральним засадам суспільства. Особа, призначена у заповіті, не має права вимагати визнання умови недійсною на тій підставі, що вона не знала про неї, або якщо настання умови від неї не залежало.

Заповіт подружжя має певні особливості. Подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. У разі складення спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті. За життя дружини та чоловіка кожен з них має право відмовитися від спільного заповіту. Така відмова підлягає нотаріальному посвідченню. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя.

Частина спадщини, що не охоплена заповітом, спадкується спадкоємцями за законом на загальних підставах.

Загальні вимоги до форми заповіту:

– заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складання;

- заповіт має бути особисто підписаний заповідачем;
- заповіт має бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами;
- нотаріус посвідчує заповіт, який написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів;

- нотаріус може, на прохання особи, записати заповіт з її слів власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. У цьому разі заповіт має бути вголос прочитаний заповідачем і підписаний ним. Якщо заповідач через фізичні вади не може сам прочитати заповіт, посвідчення заповіту має відбуватися при свідках;

- на бажання заповідача його заповіт може бути посвідчений при свідках, які зачитують його вголос та ставлять свої підписи на ньому. Свідками можуть бути лише особи з повною цивільною дієздатністю, відомості про них заносяться до тексту заповіту.

Свідками не можуть бути:

- нотаріус або інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт;
- спадкоємці за заповітом;
- члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом;
- особи, які не можуть прочитати або підписати заповіт.

Заповіт може бути секретним, він посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Такий заповіт подається заповідачем нотаріусу в заклеєному конверті, на якому має бути підпис заповідача. Нотаріус ставить на конверті свій посвідчувальний напис, скріплює печаткою і в присутності заповідача поміщає його в інший конверт та опечатує.

Заповідач має право у будь-який час скасувати заповіт і скласти новий, а також внести до нього зміни. Скасування заповіту, внесення до нього змін проваджаться заповідачем особисто. Нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складання заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту. Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт,

складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. За позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. Недійсність окремого розпорядження, що міститься у заповіті, не має наслідком недійсність іншої його частини. У разі недійсності заповіту спадкоємець, який за цим заповітом був позбавлений права на спадкування, одержує право на спадкування за законом на загальних підставах.

Право на спадкування мають особи, визначені у заповіті.

У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування за законом одержують особи, визначені у статтях 126–1265 ЦКУ, тобто по чергово. Існує п'ять черг при спадкуванні за законом:

– у першу чергу – діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки;

– у другу чергу – рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері;

– у третю чергу – рідні дядько та тітка спадкодавця;

– у четверту чергу – особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини;

– у п'яту чергу – інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа. У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї, тобто неповнолітні або непрацездатні особи, які не були членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержували від нього матеріальну допомогу, що була для них єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині. Фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними, але за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, ці розміри можуть бути зміненими. Спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них.

Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або відмовитися від неї. Спадкоємець не може прийняти спадщину з умовою чи із застереженням.

Спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом 6-ти місячного строку він не заявив про відмову від неї. Незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, особисто має подати до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини. Особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Заяву про прийняття спадщини від імені малолітньої, недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун. Особа, яка подала заяву про прийняття спадщини, може відкликати її протягом строку, встановленого для прийняття спадщини.

Спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини.

Спадкоємці, які протягом не менш як одного року до часу відкриття спадщини проживали разом із спадкодавцем однією сім'єю, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку в розмірі частки у спадщині, яка їм належить. Спадкоємці, які разом із спадкодавцем були співвласниками майна, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі цього майна, у межах їхньої частки у спадщині, якщо це не порушує інтересів інших спадкоємців, що мають істотне значення.

До спадщини або спадкового майна відноситься майно спадкодавця, яке належить йому на законних підставах. Основними об'єктами спадкування є житлові квартири, будинки, автомобілі, гаражі, цінні папери, авторські права. Житлові будинки успадковуються разом з господарськими будівлями, приналежними до нього.

Правовими документами, які засвідчують право власності спадкоємця на земельну ділянку під незакінченим будівництвом житлового будинку є договір про надання в безстрокове користування земельної ділянки для будівництва житлового будинку, а для готового житлового будинку чи квартири – свідоцтво про право власності.

Речі домашнього вжитку, не включені до заповіту успадковуються тими спадкоємцями, хто проживав разом з спадкодавцем. Факт спільного проживання перевіряється державним нотаріусом.

Грошові вклади спадкодавця в Ощадбанку України спадкуються так, як і інші цінні папери спадкодавця і можуть переходити до спадкоємців, як по за закону, так і по заповіту.

До складу спадщини не входять права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

- особисті немайнові права;
- право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами;

– право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

– права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом;

– права та обов'язки особи як кредитора або боржника, які припинені з його смертю, так як нерозривно пов'язані з його особою і у зв'язку з цим не можуть бути виконані іншими особами (ст. 608 ЦКУ).

Нотаріус за місцем відкриття спадщини, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідні органи місцевого самоврядування, з власної ініціативи або за заявою спадкоємців, вживають заходів щодо охорони спадкового майна. Охорона спадкового майна триває до закінчення строку, встановленого для прийняття спадщини.

Право на спадкування виникає у день відкриття спадщини. Не мають права на спадкування особи, які:

– умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя;

– умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині;

Не мають права на спадкування за законом:

– батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини;

– батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом;

– особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду. Якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуте ними за час цього шлюбу;

– за рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Разом з правами, до спадкоємця переходить обов'язок відшкодувати майнову шкоду (збитки), яка була завдана спадкодавцем, або моральну шкоду, завдану спадкодавцем, що було присуджено судом зі спадкодавця за його життя. До спадкоємця переходить обов'язок сплатити неустойку (штраф, пеню), яка була присуджена судом кредиторів із спадкодавця за життя спадкодавця. Майнова та моральна шкода, яка була завдана спадкодавцем, відшкодовується спадкоємцями у межах вартості рухомого чи нерухомого майна, яке було одержане ними у спадщину. За позовом спадкоємця суд може зменшити розмір неустойки (штрафу, пені), розмір відшкодування майнової шкоди (збитків) та моральної шкоди, якщо вони є непропорційно великими порівняно з вартістю рухомого чи нерухомого майна, яке було одержане ним у спадщину.

Спадкоємці зобов'язані відшкодувати розумні витрати, які були зроблені одним із них або іншою особою на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця. Витрати на утримання, догляд, лікування спадкодавця можуть бути стягнені не більш як за три роки до його смерті.

Спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину, а якщо є кілька спадкоємців, свідоцтво про право на спадщину видається кожному з них із визначенням імені та часток у спадщині інших спадкоємців. Відсутність свідоцтва про право на спадщину не позбавляє спадкоємця права на спадщину.

Якщо у спадщину входить нерухоме майно, спадкоємець, який прийняв її, зобов'язаний звернутися до нотаріуса за видачею йому свідоцтва про право на спадщину на нерухоме майно, яке видається після закінчення шести місяців з часу відкриття спадщини. У випадку, коли заповіт складено на користь зачатої, але ще не народженої дитини, видача свідоцтва про право на спадщину і розподіл спадщини між усіма спадкоємцями може відбутися лише після народження дитини.

Це правило застосовується також щодо дитини, зачатої за життя спадкодавця, але народженої після його смерті. До закінчення строку на прийняття спадщини нотаріус може видати спадкоємцеві дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця у банку (фінансовій установі), якщо це викликано обставинами, які мають істотне значення.

Право власності на нерухоме майно виникає у спадкоємця з моменту державної реєстрації цього майна.

На сьогодні більш поширеним стає спадковий договір. За яким одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача. Спадковий договір укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. Набувач у спадковому договорі може бути зобов'язаний вчинити певну дію майнового або немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття. Якщо предметом спадкового договору є майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, а також майно, яке є особистою власністю будь-кого з подружжя, то можливим варіантом цього є те, що в разі смерті одного з подружжя спадщина переходить до другого, а в разі смерті другого з подружжя його майно переходить до набувача за договором. Відчужувач має право призначити особу, яка буде здійснювати контроль за виконанням спадкового договору після його смерті. У разі відсутності такої особи контроль за виконанням спадкового договору здійснює нотаріус за місцем відкриття спадщини. Спадковий договір може бути розірваний судом на вимогу відчужувача у разі невиконання набувачем його розпоряджень, або на вимогу набувача у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача.

4.9. Цивільно-правова відповідальність, її підстави

Одним із видів юридичної відповідальності є цивільно-правова відповідальність, загальні засади якої розглянуті в главі 2.4. цього підручника.

Ця відповідальність може мати місце у вигляді:

- сплати неустойки;
- втрати завдатку;
- примусового виконання цивільно-правового обов'язку;
- втрати певного суб'єктивного цивільного права;
- відшкодування збитків.

Під неустойкою (штрафом, пенєю) розуміється грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторі у разі порушення боржником зобов'язання. Предметом неустойки може бути грошова сума, рухоме і нерухоме майно. Якщо предметом неустойки є грошова сума, її розмір встановлюється договором або актом цивільного законодавства. Сплата неустойки не звільняє боржника від виконання свого цивільного обов'язку в натурі та не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих не виконанням або неналежним виконанням зобов'язань (ст. 549-552 ЦКУ).

Під завдатком розуміється грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторі боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання. У разі порушення зобов'язання з вини боржника, завдаток залишається у кредитора. Якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, то він зобов'язаний повернути боржникові завдаток та додатково сплатити суму у розмірі завдатку або його вартості (ст. 570-571 ЦКУ).

Під збитками розуміються :

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) (ст. 22 ЦКУ).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.

На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи, майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, поладження пошкодженої речі тощо).

Цивільно-правова відповідальність може бути:

1) договірною, яка має місце у разі порушення контрагентом умов договору. Залежно від кількості осіб приймаючих участь у виконанні зобов'язання, ця відповідальність може бути:

- частковою - кожен із учасників зобов'язання відповідає у межах належної йому частки;

- солідарною - яка має місце у випадках визначених в законі чи в договорі, при цьому кредитор може вимагати покриття збитків як від усіх боржників разом, так і від будь-якого з них окремо, як повністю так і в частині боргу (таку відповідальність несуть учасники повного товариства, а також співучасники злочину);

- субсидіарною (додатковою) - яка має місце при наявності зобов'язання двох боржників, один із яких виступає основним боржником, а другий - додатковим. Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність (ст. 619 ЦКУ). Таку відповідальність несуть батьки неповнолітнього, якщо останній у віці від 14 до 18 років не може сам відшкодувати збитки.

2) позадоговірною, яка має місце у випадках заподіяння майнової чи моральної шкоди при відсутності договору між особою що заподіє шкоду, і потерпілим.

Цивільно-правова відповідальність може мати місце при наявності підстав:

- наявності прямої дійсної шкоди;

- протиправної поведінки того, хто заподіяв шкоду;
- наявності причинного зв'язку між протиправною поведінкою і заподіяною шкодою;
- вини правопорушника.

Моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала:

- якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки;

- якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт;

- в інших випадках, встановлених законом.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України від 28 червня 2006 р..
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 – К.: Видавничий дім „Скіф”, 2006.
3. *Панченко М.І.* Цивільне право України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2005.
4. Цивільне право України. Навч. посіб. / За заг. ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. - К.: Істина, 2004.
5. Цивільне законодавство // Савчук П. Основи правознавства: Посіб. для абітурієнтів /П.Савчук, Ю. Самоїленко. – К., 2000.
6. Цивільне право України. Підручник: У 2 т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Ярицького. – К.: Юрінком Інтер, 2004.
7. Цивільне право України. Навч. посіб. / За ред. Р.О. Стефанчука. – К.: Наукова думка, Прецедент, 2004.
8. Цивільне право України. Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003.

9. Цивільне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 2. Особлива частина. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003.

10. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2004.

Контрольні питання

1. Предмет цивільного права.
2. Метод цивільного права.
3. Цивільні правовідносини.
4. Види цивільних правовідносин.
5. Юридичні факти.
6. Здійснення суб'єктивного цивільного права.
7. Захист суб'єктивних цивільних прав.
8. Особисті немайнові права.
9. Особисті майнові права.
10. Поняття та зміст права власності.
11. Підстави набуття права власності
12. Право володіння.
13. Право користування.
14. Право розпорядження
15. Право довірчої власності.
16. Підстави припинення права власності.
17. Право спільної часткової власності.
18. Право спільної сумісної власності.
19. Поняття та види речових прав.
20. Захист права власності та інших речових прав.
21. Віндикаційний позов.
22. Негаторний позов.
23. Поняття права інтелектуальної власності.
24. Об'єкти права інтелектуальної власності.
25. Поняття авторського права.
26. Суб'єкти авторського права.
27. Об'єкти авторського права.
28. Види авторських договорів.
29. Суміжні права.
30. Захист авторських та суміжних прав.

31. Патентне право на захист прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок
32. Поняття правочину, його ознаки та види.
33. Умови дійсності правочину.
34. Форма правочину.
35. Поняття зобов'язального права.
36. Види зобов'язань.
37. Види договорів.
38. Нотаріальне посвідчення договорів.
39. Підстави припинення зобов'язань.
40. Поняття спадкування.
41. Час і місце відкриття спадщини.
42. Спадкування за законом.
43. Спадкування за заповітом.
44. Форма заповіту.
45. Складання заповіту з умовою.
46. Спадковий договір.
47. Усунення від спадщини.
48. Прийняття спадщини. Відмова від спадщини
49. Охорона спадкового майна.
50. Оформлення права на спадщину.
51. Поняття цивільно-правової відповідальності.
52. Підстави цивільно-правової відповідальності.
53. Неустойка та її види.
54. Порука та гарантія.
55. Завдаток.
56. Застава.
57. Відшкодування збитків.

Розділ | Основи сімейного права України

5

- 5.1. Загальне поняття сімейного права України.
- 5.2. Поняття сім'ї та регулювання сімейних відносин.
- 5.3. Поняття шлюбу і порядок його укладання.
- 5.4. Права та обов'язки подружжя.
- 5.5. Шлюбний договір.
- 5.6. Права та обов'язки матері, батька і дитини.
- 5.7. Позбавлення батьківських прав та влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.
- 5.8. Припинення шлюбу.

5.1. Загальне поняття сімейного права України

Сімейне право – це система правових норм, встановлених чи санкціонованих державою, які регулюють взаємовідносини між подружжям, батьками та дітьми, усиновителями та усиновленими, іншими родичами, а також онікунами, піклувальниками та підопічними, патронами та вихованцями, які носять як майновий так і немайновий характер.

Норми сімейного права України базуються на нормах міжнародно-правових актів, таких як:

- Загальна декларація прав людини від 10.12. 1948 р.;
- Римська конвенція про захист прав та основних свобод від 04.11. 1950 р.;
- Копенгагенська декларація про соціальний розвиток від 01.01. 1995 р.;
- Європейська соціальна хартія від 03.05. 1996 р.;
- та інші.

Конституція України закріпила право кожного на утворення сім'ї шляхом укладення шлюбу, який ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка, на рівність прав і обов'язків подружжя, дітей, незалежно від походження, а також від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним, а також обов'язки батьків утримувати дітей до їх повноліття та дітей, щодо піклування про своїх непрацездатних батьків. При цьому держава

зобов'язана охороняти сім'ю, дитинство, материнство і батьківство (ст. 51, 52 Конституції України).

Завданнями сімейного законодавства є:

1) визначення засад шлюбу, особистих немайнових та майнових прав і свобод подружжя, підстав виникнення, змісту особистих майнових і немайнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів;

2) зміцнення сім'ї, як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;

3) утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;

4) побудова сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;

5) забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Предметом правового регулювання сімейного права є:

- сімейні майнові та немайнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими родичами;

- відносини щодо виховання, розвитку та утримання дітей;

- відносини, що тісно пов'язані із сімейними.

Сімейні взаємовідносини виникають при укладанні та після укладання шлюбу, при народженні дитини, при усиновленні дитини, та інших специфічних взаємовідносинах, оскільки суб'єктами їх є лише фізичні особи.

Система сімейного права складається з двох частин – загальної та особливої. Загальна визначає засади та джерела правового регулювання сімейних відносин, коло учасників, порядок реалізації прав і обов'язків суб'єктів. Особлива частина включає інститути шлюбу, батьківства, правового режиму майна подружжя, виплати та призначення аліментів, форм виховання дітей-сиріт та ін.

У сімейному праві застосовується різні методи, які базуються на:

1) юридичній рівності сторін сімейних відносин;

2) самостійному майновому статусі їх учасників;

3) диспозитивності сімейних правових норм;

4) специфічному порядку розгляду сімейних спорів (судовому).

Найбільш характерним методом сімейного права є диспозитивний, який базується на вільному виборі певних правил поведінки учасниками сімейних відносин у межах передбачених сімейною нормою. В той же час застосовується імперативний метод, який вимагає певної поведінки не дозволяючи відхилення від приписів правових норм. В першу чергу це стосується норм забороняючого змісту (у шлюбі не можуть перебувати близькі родичі, особи які визнані судом недієздатними, тощо).

Основними джерелами норм сімейного права є міжнародно-правові акти та міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Конституція України, Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р., закони України:

- „Про державну допомогу сім'ям з дітьми” від 22.03.2001 року;
- „Про охорону дитинства” від 26.04.2001 року;
- „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям” від 01.06.2000 року;
- та інші закони і підзаконні нормативні акти.

5.2. Поняття сім'ї та регулювання сімейних відносин

Сім'я є первинною й основною ланкою побудови будь-якого суспільства. Вона є відправним пунктом у формуванні дитини як особистості та активного члена суспільства, громадянина держави. Ст. 3 Сімейного кодексу України дає визначення сім'ї, як первинного та основного осередку суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі:

- укладеного шлюбу;
- кровного споріднення;
- усиновлення;
- на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Подружжя вважається сім'єю й тоді, коли дружина, та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа.

Право на створення сім'ї має:

1) особа, яка досягла шлюбного віку (жінки з досягнення 17-ти річного віку, чоловіки – 18 річного віку);

2) особа, яка не досягла шлюбного віку, але досягла 14-ти річного віку – за рішенням суду, якщо це відповідає її інтересам;

3) особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

Кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя.

Сімейні відносини регулюються нормами сімейного, цивільного права, та можуть бути врегульованими за домовленістю (договором) між їх учасниками в тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору їх інтересів та інтересів суспільства.

Таке регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання в сімейне життя. Учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками. Жінка та чоловік мають рівні права й обов'язки в сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї. Дитина має бути забезпечена можливістю здійснення її прав, які встановлені Конституцією України, Конвенцією про права дитини, іншими міжнародними правовими актами, визнаними в Україні.

Регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. Кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист.

Подружжя, батьки дитини, батьки та діти, інші члени сім'ї та родичі, можуть врегулювати свої відносини за домовленістю (договором), якщо це не суперечить вимогам сімейного законодавства та моральним засадам суспільства. Такий договір має бути укладений у письмовій формі, і є обов'язковим до виконання.

Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї, для материнства і батьківства, матеріально і морально заохочує і підтримує його, забезпечує охорону прав матері та батька, пріоритет сімейного виховання дитини. Ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених законодавством України.

5.3. Поняття шлюбу, порядок його укладання

Термін шлюб має старослов'янські корені і походить від слова *сълубъ* (обітниця).

Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Сімейний кодекс визначає, що проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя, як і проведення лише релігійного обряду шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану (ст. 21 СКУ).

Шлюбний вік для жінки встановлюється в сімнадцять, а для чоловіка – у вісімнадцять років. Закон допускає укладання шлюбу до досягнення шлюбного віку, тільки за рішенням суду, осіб які досягли чотирнадцятирічного віку, якщо буде встановлено що це відповідає їх інтересам.

Умовами, що дають право на реєстрацію шлюбу в Україні є:

- 1) досягнення шлюбного віку;
- 2) добровільна згода сторін на укладення шлюбу (згода особи не вважається вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розла-

дом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного с'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства);

3) не перебування жінки або чоловіка в іншому зареєстрованому шлюбі;

4) не перебування сторін у близьких родинних відносинах (ст. 26 СКУ).

За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

Шлюб реєструється державним органом реєстрації актів цивільного стану з метою забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства.

Для реєстрації шлюбу жінка та чоловік повинні подати особисто заяву до будь-якого державного органу РАЦС, а якщо вони проживають за кордоном, то до консульської установи чи дипломатичного представництва України. Якщо один із них не може через поважні причини особисто подати заяву про реєстрацію шлюбу, таку нотаріально засвідчену заяву, можуть подати його представники. При цьому подаються документи, які підтверджують факти необхідні для реєстрації шлюбу:

- пред'являються паспорти або паспортні документи, які посвідчують особи заявників;

- документи які складені іноземною мовою, подаються разом їх перекладами на українську мову, засвідченими в установленому порядку;

- особи, які не досягли 16 років пред'являють свідоцтво про народження, довідку з місця проживання та рішення суду про пониження шлюбного віку;

- документ, що підтверджує сплату державного мита;

- особи, які раніше перебували в шлюбі пред'являють свідоцтво про розірвання шлюбу, свідоцтво про смерть од-

ного з подружжя, чи судове рішення про визнання шлюбу не дійсним;

– іноземці та особи без громадянства пред'являють свій національний паспорт або паспортний документ з відміткою про реєстрацію в органах внутрішніх справ щодо законності їх перебування в Україні та документ про те, що не перебувають у шлюбі, виданий компетентним органом країни свого громадянства або країни постійного проживання та легалізований консульською установою або дипломатичним представництвом України в цій країні.

Орган РАЦС зобов'язаний ознайомити осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу з умовами і порядком реєстрації шлюбу, переконатися, що ці особи взаємно обізнані зі станом здоров'я й сімейним станом один одного, а також роз'яснити їм права та обов'язки як майбутнього подружжя і батьків, та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу. Держава забезпечує створення умов для медичного обстеження вказаних осіб. Результати цього обстеження є таємницею і повідомляються тільки цим особам. Приховання тяжкої хвороби, а також хвороби, небезпечної для другого з подружжя, їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.

З моменту подання зави до органу РАЦС, особи вважаються зарученими. Заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб, але, якщо наречений чи наречена відмовилися від шлюбу, на них покладається обов'язок відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, прихованням нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо). У разі відмови від шлюбу особи, яка одержала подарунок у зв'язку з майбутнім шлюбом, договір дарування за вимогою дарувальника може бути розірваний судом. У разі розірвання договору особа зобов'язана повернути річ, яка була їй подарована, а якщо вона не збереглася – відшкодувати її вартість.

Реєстрація шлюбу здійснюється в урочистій обстановці в приміщенні органу РАЦС чи за заявою наречених в іншому місці, після спливу одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. У виняткових випадках цей строк може бути скорочений керівником органу РАЦС на підставі спільної заяви осіб, які бажають укласти шлюб та документів, які підтверджують наявність поважної причини для його скорочення (вагітності нареченої, загрози для життя нареченої чи нареченого, тощо).

При обчисленні місячного строку його перебіг починається наступного дня після подання заяви до органу РАЦС і закінчується відповідного числа наступного місяця, якщо це число припадає на неробочий день відділу РАЦС, то днем закінчення строку вважається найближчий за ним робочий день.

Якщо наречені не можуть з'явитися з поважних причин до органу РАЦС в установлений ним день, то строк реєстрації шлюбу за їх письмовою заявою переноситься згідно з їхнім бажанням на інший день. Заява про реєстрацію шлюбу втрачає чинність після спливу трьох місяців від дня її подання.

Реєстрація шлюбу здійснюється в присутності осіб які укладають шлюб, а також на їх бажання в присутності запрошених. Реєстрація шлюбу через представника не допускається.

Час виникнення фактичних шлюбних відносин зазначається зі слів кожного з подружжя у запису акта про одруження та у свідоцтві про одруження у графі „Одружилися“. У паспортах або паспортних документах подружжя на відповідній сторінці проставляється штамп про реєстрацію одруження із зазначенням прізвища, імені по-батькові і року народження другого з подружжя, місця і часу реєстрації шлюбу.

Якщо особа під час реєстрації шлюбу змінила прізвище, то на першій сторінці паспорта проставляється штамп про те, що він підлягає обміну в місячний строк у зв'язку зі зміною прізвища при вступі в шлюб.

Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюб-

ними прізвищами. Наречена, наречений мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається з якого прізвища воно буде починатися. Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не випливає зі звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений. Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої, нареченого вже є подвійним, вона, він має право замінити одну із частин свого прізвища на прізвище другого.

Державна реєстрація шлюбу засвідчується Свідомством про шлюб, зразок якого затверджений Кабінетом Міністрів України. Шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя.

5.4. Права та обов'язки подружжя

Права та обов'язки подружжя поділяються на немайнові та майнові. До немайнових належать:

- право на материнство;
- право на батьківство;
- право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності;
- право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток;
- право дружини та чоловіка на зміну прізвища;
- право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї;
- право дружини та чоловіка на особисту свободу;
- право дружини та чоловіка на вибір місця свого проживання;
- право дружини і чоловіка вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин;
- право кожного з подружжя припинити шлюбні відносини;
- подружжя зобов'язане спільно ніклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги;

- обов'язок чоловіка утверджувати в сім'ї повагу до матері;
- обов'язок дружини утверджувати в сім'ї повагу до батька.

Вказані права та обов'язки закріплені в главі VI Сімейного кодексу України. Майнові права та обов'язки мають зазвичай меншу емоційну складову, оскільки стосуються матеріальних благ, які є предметом великої кількості судових позовів.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

- майно, набуте нею, ним до шлюбу;
- майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто.
- речі індивідуального користування, у тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги. Суд може визнати за другим з подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню;
- кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди;
- страхові суми, одержані нею, ним за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням;
- дохід (дивіденди), приплид у разі, якщо він пов'язаний із річчю, яка належить одному із подружжя;
- суд може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте нею, ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин та ін.

При розпорядженні своїм майном дружина, чоловік зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користування ним.

У той же час, майно, крім речей індивідуального користування, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно

від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку чи доходу. Дружина, чоловік розпоряджаються майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, за взаємною згодою. При укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя. Дружина, чоловік має право на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без її його згоди, якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового. Для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення й (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово. Згода на укладення договору, який потребує нотаріального посвідчення й (або) державної реєстрації, має бути нотаріально засвідчена. Договір, укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї, створює обов'язки для другого з подружжя, якщо майно, одержане за договором, використане в інтересах сім'ї.

Об'єктом права спільної сумісної власності є заробітна плата, гонорари, вигоди, пенсія, стипендія, речі для професійних занять, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу. У разі, якщо майно дружини, чоловіка за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя, воно в разі спору може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Дружина та чоловік мають право на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Дружина, чоловік мають право укласти з іншою особою договір купівлі-продажу, обміну, дарування, довічного утримання (догляду), застави щодо своєї частки в праві спільної сумісної власності подружжя лише після її визначення та виділу в натурі або визначення порядку користування

майном. Дружина, чоловік мають право скласти заповіт на свою частку в праві спільної сумісної власності подружжя до її визначення та виділу в натурі.

Якщо шлюб розривається, право спільної сумісної власності на майно, набуте за час шлюбу не припиняється. Дружина і чоловік мають право на поділ майна за взаємною згодою, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу. Якщо договір стосується нерухомого майна він має бути нотаріально посвідчений.

У разі поділу майна частки майна дружини та чоловіка є рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором. Якщо поділ майна не провадиться за взаємною згодою сторін, а через суд, то суд може вивчивши кожную конкретну ситуацію в сім'ї, змінити співвідношення часток. На розмір частки майна мають вплив неповнолітні діти, що проживають з одним із подружжя, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування. Неподільні речі присуджуються одному з подружжя, якщо інше не визначено домовленістю між ними. Речі для професійних занять присуджуються тому з подружжя, хто використовував їх у своїй професійній діяльності. Вартість цих речей ураховується при присудженні іншого майна другому з подружжя. Присудження одному з подружжя грошової компенсації замість його частки у праві спільної сумісної власності на майно, зокрема, на житловий будинок, квартиру, земельну ділячку, допускається лише за його згодою, крім випадків, передбачених Цивільним кодексом України. Присудження одному з подружжя грошової компенсації можливе за умови попереднього внесення другим із подружжя відповідної грошової суми на депозитний рахунок суду.

До вимоги про поділ майна, заявленої після розірвання шлюбу, застосовується позовна давність у три роки. Позовна давність обчислюється від дня, коли один із співвласників дізнався або міг дізнатися про порушення свого права власності.

За зобов'язаннями одного з подружжя стягнення може бути накладено лише на його особисте майно і на частку в праві спільної сумісної власності подружжя, яка виділена йому в натурі.

Якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю (т.з. „громадянський шлюб”), але не перебувають у шлюбі між собою, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Права на утримання не має той із подружжя, хто негідно поведився в шлюбних відносинах, а також той, хто став непрацездатним у зв'язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом. Той із подружжя, хто став непрацездатним у зв'язку з протиправною поведінкою другого з подружжя, має право на утримання незалежно від права на відшкодування шкоди відповідно до Цивільного кодексу України. Розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло в неї за час шлюбу. Після розірвання шлюбу особа має право на утримання:

- якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги і якщо її колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу;

- коли вона стала інвалідом після стипу одного року від дня розірвання шлюбу, якщо її інвалідність була результатом протиправної поведінки щодо неї колишнього чоловіка, колишньої дружини під час шлюбу;

- якщо на момент розірвання шлюбу жінці, чоловікові до досягнення встановленого законом пенсійного віку залишилося не більш як п'ять років, вона, він матимуть право на утримання після досягнення цього пенсійного віку, за умови, що в шлюбі вони спільно проживали не менш як десять років;

• якщо у зв'язку з вихованням дитини, веденням домашнього господарства, піклуванням про членів сім'ї, хворобою або іншими обставинами, що мають істотне значення, один із подружжя не мав можливості одержати освіти, працювати, зайняти відповідну посаду, він має право на утримання у зв'язку з розірванням шлюбу й тоді, якщо є працездатним, за умови, що потребує матеріальної допомоги й що колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу. Право на утримання в цьому випадку триває протягом трьох років від дня розірвання шлюбу.

Утримання одному з подружжя надається другим із подружжя в натуральній або грошовій формі за їхньою згодою. Аліменти сплачуються щомісячно. За взаємною згодою аліменти можуть бути сплачені наперед. Якщо платник аліментів виїжджає на постійне місце проживання в державу, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги, аліменти можуть бути сплачені наперед за час, визначений домовленістю подружжя, а в разі спору – за рішенням суду.

Подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, у якому визначити умови, розмір та строки виплати аліментів. Договір укладається в письмовій формі й нотаріально посвідчується. Аліменти присуджуються одному з подружжя в частці від заробітку (доходу) другого з подружжя й (або) у твердій грошовій сумі. Розмір аліментів одному з подружжя суд визначає з урахуванням можливості одержання утримання від повнолітніх дочки, сина, батьків та з урахуванням інших обставин, що мають істотне значення. Право одного з подружжя на утримання, а також право на утримання, яке особа має після розірвання шлюбу, припиняється в разі поновлення його працездатності, а також реєстрації з ним повторного шлюбу. Право на утримання припиняється від дня настання цих обставин. Право одного з подружжя на аліменти, які були присуджені за рішенням суду, може бути припинене за рішенням суду, якщо буде встановлено, що:

1) одержувач аліментів перестав потребувати матеріальної допомоги;

2) платник аліментів неспроможний надавати матеріальну допомогу.

Дружина має право на утримання від чоловіка під час вагітності. Дружина, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка – батька дитини до досягнення дитиною трьох років. Якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку, дружина, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка до досягнення дитиною шести років. Право на утримання вагітна дружина, а також дружина, з якою проживає дитина, має незалежно від того, чи вона працює, та незалежно від її матеріального становища, за умови, що чоловік може надавати матеріальну допомогу. Аліменти, присуджені дружині під час вагітності, сплачуються після народження дитини без додаткового рішення суду. Такі ж права мають чоловіки, які проживають разом з дитиною.

Якщо один із подружжя, в тому числі і працездатний, проживає з дитиною – інвалідом, яка не може обходитися без постійного стороннього догляду, і опікується нею, він має право на утримання за умови, що другий з подружжя може надавати матеріальну допомогу. Право на утримання триває протягом всього часу проживання з дитиною – інвалідом та опікування нею і не залежить від матеріального становища того з батьків, з ким вона проживає.

Подружжя, а також особи, шлюб між якими було розірвано, мають право укласти договір про припинення права на утримання взамін набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати. Договір, за яким передається у власність нерухоме майно, має бути нотаріально посвідчений і підлягає державній реєстрації. На майно, одержане на підставі договору про припинення права на утримання, не може бути звернене стягнення.

5.5. Шлюбний договір

Шлюбний договір – це цивільний правочин, що базується на домовленості наречених або подружжя відносно

встановлення майнових прав та обов'язків подружжя на період існування та припинення шлюбу.

Шлюбний договір може бути укладено особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям. На укладення шлюбного договору до реєстрації шлюбу, якщо його стороною є неповнолітня особа, потрібна письмова згода її батьків або піклувальника, засвідчена нотаріусом. Шлюбним договором регулюються лише майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки. Шлюбним договором можуть бути визначені лише майнові права, а також можуть бути визначені майнові права та обов'язки подружжя як батьків.

Шлюбний договір не може:

- зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені СКУ;
- ставити одного з подружжя в надзвичайно не вигідне матеріальне становище;
- включати положення про передачу у власність одному з подружжя нерухомого майна та іншого майна, право на яке підлягає державній реєстрації.

Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується та починає діяти:

- з моменту нотаріального посвідчення, якщо договір укладений між подружжям;
- з дня реєстрації шлюбу, якщо договір укладений між нареченими.

У шлюбному договорі може бути встановлений загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків.

Змістом шлюбного договору може бути:

- 1) визначення майна, яке дружина, чоловік передає для використання на спільні потреби сім'ї;
- 2) правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу чи набутого під час шлюбу;
- 3) домовленість про можливий порядок поділу майна, у тому числі і в разі розірвання шлюбу.
- 4) використання належного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб їхніх дітей, а також інших осіб;

5) порядок користування житловим приміщенням одним із подружжя, якщо це приміщення належить другому з подружжя, а також про звільнення житлового приміщення тим з подружжя, хто вселився в нього, в разі розірвання шлюбу, з виплатою грошової компенсації або без неї;

6) про надання утримання одному з подружжя незалежно від непрацездатності та потреби у матеріальній допомозі на умовах, визначених шлюбним договором. Якщо у шлюбному договорі визначені умови, розмір та строки виплати аліментів, то в разі невиконання одним із подружжя свого обов'язку за договором аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Одностороння зміна умов шлюбного договору не допускається. Він може бути змінений за згодою подружжя. Угода про зміну шлюбного договору нотаріально посвідчується. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір за рішенням суду може бути змінений, якщо цього вимагають його інтереси, інтереси неповнолітніх та непрацездатних повнолітніх дочки, сина, що мають істотне значення. Подружжя має право відмовитися від шлюбного договору. Права та обов'язки, встановлені шлюбним договором, припиняються в день подання до нотаріуса заяви про відмову від нього. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний або визнаним недійсним за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема, у разі неможливості його виконання.

Зразок шлюбного договору.

Місто Черкаси,

другого квітня дві тисячі сьомого року.

Ми, Іваненко Володимир Іванович, який мешкає в м. Черкаси, по вул. Ватутіна, 4, та Сидорчук Світлана Петрівна, яка мешкає в м. Черкаси по вул. Благівісній, 10, кв. 2, у присутності свідків Головача Івана Сидоровича, який мешкає у м. Черкаси по вул. Б.Хмельницького, 20, та Іляшенко Ірини Іванівни, яка мешкає у м. Черкаси по вул. Хрещатик, 53, маючи намір зареєструвати шлюб і врегулювати майнові права і обов'язки подружжя, уклали цей договір про нижче-

викладене:

1. Із майна, яке буде нажите нами під час шлюбу, _____ його частки належатиме мені, Сидорчук Світлані Петрівні, а _____ частка – мені, Іваненко Володимирі Івановичу.

Це право зберігається за нами і в разі, коли один із нас буде зайнятий веденням домашнього господарства чи доглядом за дітьми.

2. Належний мені, Сидорчук Світлані Петрівні, на підставі технічного паспорта Ме № 123456, виданого МРЕВ ДАІ м. Черкаси 10 червня 1999 р. автомобіль моделі ЗАЗ-968М, двигун № 456789, шасі № 985632, кузов № 456789, державний номерний знак А 4569 МА, зареєстрований у МРЕВ ДАІ м. Черкаси 10 червня 1999 р., після укладення шлюбу в органах реєстрації актів цивільного стану переходить у нашу з чоловіком, Іваненко Володимиром Івановичем, спільну сумісну власність і підлягає перереєстрації на його (чоловіка) ім'я.

Музичні інструменти (піаніно, арфа, саксофон), які придбані мною, Іваненко Володимиром Івановичем, до укладення шлюбу, а також ті, які я набуду під час шлюбу, належатимуть нам з дружиною, Сидорчук Світланою Петрівною, на праві спільної сумісної власності.

3. До нашого спільного майна належатиме і майно, отримане в дар кожним з нас у період перебування в зареєстрованому шлюбі, а також придбані нами за цей час коштовності та предмети розкоші.

4. Інше майно, яке належало кожному з нас до вступу в шлюб, а також одержане нами під час шлюбу в порядку успадкування, є власністю кожного з нас.

5. Я, Іваненко Володимир Іванович, зобов'язуюсь разом зі своєю дружиною, Сидорчук Світланою Петрівною, утримувати її непрацездатну сестру, Палоку Оксану Петрівну, надати їй можливість проживання разом з нами, виділивши їй окрему кімнату, а також видавати щомісячно грошові у сумі в розмірі 200 грн.

У зв'язку з цим у разі можливого розподілу майна, яке буде набуто під час шлюбу, розмір частки Сидорчук Світлані Петрівни зменшується відповідно на суму, що буде витрачена

на утримання її сестри.

6. Я, Сидорчук Світлана Петрівна, зобов'язуюсь опібно ставитися до сімейного бюджету, здійснювати облік витрат на покупки вартістю понад 200 грн., про що ставити до відома свого чоловіка.

Придбання речей на суму понад 1000 грн. здійснюється за спільною попередньою домовленістю подружжя.

7. У разі втраги одним із подружжя працездатності інший зобов'язується надавати йому матеріальну допомогу в розмірі не менше чотирьох мінімальних заробітних плат щомісячно.

8. Ми взаємно не будемо перешкоджати одне одному здійснювати вільний вибір віросповідання.

9. Обов'язковою умовою при укладенні шлюбу є обрання прізвища чоловіка як спільного прізвища подружжя.

10. Я, Іваненко Володимир Іванович, зобов'язуюсь забезпечити проживання своєї сім'ї в окремій квартирі, окремо від батьків дружини чи моїх батьків протягом перших трьох років подружнього життя.

11. Невиконання нами хоч однієї з викладених умов договору чи прийятих на себе зобов'язань може бути підставою для розірвання шлюбу.

12. Витрати з укладення цього договору сторони несуть порівну.

13. Шлюбний договір набуває чинності з моменту реєстрації шлюбу.

14. Цей шлюбний договір складено в трьох примірниках, що мають однакову юридичну силу, один з яких зберігається у справах _____ державної нотаріальної контори (приватного нотаріуса), а два інші видаються кожному із подружжя.

Підписи: 1. Іваненко В.І.

2. Сидорчук С.П.

Свідки: 1. Головач І. С.

2. Ляшенко І.І.

Посвідчувальний напис

5.6. Права та обов'язки матері, батька і дитини

Взаємні права та обов'язки батьків і дітей базуються на походженні дітей, засвідченому в установленому законом порядку. Походження дитини, батьки якої перебувають між собою в шлюбі визначається на підставі „Свідоцтва про шлюб” та документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини. Дружина і чоловік мають право подати до державного органу реєстрації актів цивільного стану спільну заяву про визнання чоловіка батьком дитини. У разі імплантації в організм іншої жінки зародка, зачатого подружжям, батьками дитини є подружжя. У разі штучного запліднення дружини, проведеного за письмовою згодою її чоловіка, він записується батьком дитини, яка народжена його дружиною. Якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини, а батько:

- за заявою матері та батька дитини, і, така заява може бути подана як до, так і після народження дитини до державного органу реєстрації актів цивільного стану. Якщо заява про визнання себе батьком дитини подана неповнолітнім, державний орган реєстрації актів цивільного стану повідомляє батьків, опікуна, піклувальника неповнолітнього про запис його батьком дитини;

- за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини, якщо мати дитини померла або оголошена померлою, визнана недієздатною, безвісно відсутньою, позбавлена батьківських прав, або якщо мати дитини не проживає з нею не менш як шість місяців і не проявляє про неї материнської турботи та піклування;

- за рішенням суду.

Батьки й діти зобов'язані надавати одне одному моральну й матеріальну допомогу. При цьому діти, походження яких установлене за заявою батьків чи рішенням суду, мають ті самі права та обов'язки щодо батьків, що й діти, які народилися від батьків, які перебувають у шлюбі.

До особистих прав та обов'язків батьків щодо дітей слід віднести:

- обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я (це право належить діду, бабі, іншим родичам з дозволу органу опіки і піклування, якщо батьки не забрали дитину);

- обов'язок батьків невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦС;

- право та обов'язок присвоїти дитині прізвище, ім'я та по-батькові;

- обов'язок виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини;

- обов'язок піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;

- обов'язок забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;

- обов'язок поважати дитину;

- право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам;

- право на безперешкодне спілкування з дітьми;

- право визначити місце їх проживання;

- право забезпечувати їхні інтереси з розгляду спорів про них;

- право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина.

Здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності.

Неповнолітні батьки мають такі ж права та обов'язки щодо дитини, як і повнолітні батьки і можуть їх здійснювати самостійно.

До майнових прав та обов'язків батьків і дітей належать:

- право бути самостійними власниками майна (при вирішенні спору між батьками та малолітніми або неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна, вважається, що воно є власністю батьків);

– право дитини бути власником її одягу, інших речей особистого вжитку, іграшок, книг, музичних інструментів, спортивного обладнання тощо придбаного батьками або одним із них для забезпечення її розвитку;

– право батьків і дітей бути спільними сумісними власниками на майно набутого ними за рахунок їхньої спільної праці або спільних коштів;

– право батьків і дітей на користування житлом, яке є власністю когось із них;

– право батьків використовувати дохід одержаний від використання майна малолітньої дитини на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї;

– право неповнолітньої дитини розпоряджатися доходом від свого майна відповідно до Цивільного кодексу України;

– право власності одного із батьків на аліменти одержані на дитину, які мають використовуватися за цільовим призначенням;

– право неповнолітньої дитини на участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання;

– право невнолітньої дитини на самостійне одержання аліментів та розпорядження ними відповідно до Цивільного кодексу України;

– право та обов'язок батьків з управління майном дітей.

Сімейний кодекс України закріплює обов'язки як батьків, так і дітей:

– батьки зобов'язані передати у користування дитини майно, яке має забезпечити її виховання та розвиток;

– батьки зобов'язані після припинення управління майном дитини, повернути їй майно, яким вони управляли, а також доходи від нього;

– батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття;

– батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дітей, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надати (така допомога виплачується у твердій грошовій сумі з урахуванням матеріального становища особи, яка сплачує аліменти, та особи, яка має їх одержувати);

– батьки зобов'язані утримувати повнолітню дитину, яка продовжує навчання і у зв'язку з цим потребує матеріальної допомоги протягом навчання, але не більш ніж до досягнення 23 років, якщо вони можуть надавати матеріальну допомогу;

– обов'язок батька чи матері сплачувати аліменти на неповнолітню чи повнолітню непрацездатну дитину у розмірі визначеному судом, який підлягає індексації відповідно до закону;

– обов'язок того з батьків, кому присуджено стягнення аліментів на дитину, брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом, тощо);

– обов'язок повнолітніх дочки чи сина утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги;

– обов'язок дочки, сина брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю.

Аліменти на дитину і на батьків, що потребують матеріальної допомоги присуджуються за рішенням суду від дня пред'явлення позову, а у випадках подання позивачем доказів того, що він вживав заходів, щодо одержання аліментів з відповідача, але не міг їх одержати у зв'язку з ухиленням останнього від їх сплати, суд може присудити аліменти за минулий час, але не більш як за три роки.

Батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби.

Батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, у якому визначити розмір та строки виплати, умови якого не можуть порушувати права дитини. Такий договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується, і у разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Той із батьків, з ким проживає дитина, і той із батьків, хто проживає окремо від неї, з дозволу органу опіки та піклування можуть укласти договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності

на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо). Такий договір нотаріально посвідчується і підлягає державній реєстрації. Якщо дитина досягла чотирнадцяти років, вона бере участь в укладенні цього договору. У разі укладення такого договору той із батьків, з ким проживає дитина, зобов'язується самостійно утримувати її. Укладення договору не звільняє того з батьків, хто проживає окремо, від обов'язку брати участь у додаткових витратах на дитину.

Невиконання батьками їх обов'язків тягне за собою сімейно-правові санкції, аж до позбавлення їх батьківських прав. Це значить, що батьки втрачають правові зв'язки з дитиною, окрім обов'язку виплати аліментів.

5.7. Позбавлення батьківських прав та влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

Мати або батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вони:

– не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;

– ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини;

– жорстоко поведуться з дитиною;

– є хронічними алкоголіками або наркоманами;

– вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

– засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Батьки можуть бути позбавлені батьківських прав щодо усіх своїх дітей або когось із них.

Якщо суд при розгляді справи про позбавлення батьківських прав виявить у діях батьків або одного з них ознаки злочину, він порушує кримінальну справу.

Право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають:

- один з батьків;
- опікун або піклувальник;
- особа, в сім'ї якої проживає дитина;
- заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, в якому вона перебуває;
- орган опіки та піклування;
- прокурор;
- сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Особа, позбавлена батьківських прав:

- втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- перестає бути законним представником дитини;
- втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;
- не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;
- не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї неприцездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування);
- втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

Позбавлення матері чи батька батьківських прав, не звільняє від обов'язку щодо утримання дитини. Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативою вирішити питання про стягнення аліментів на дитину.

Мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду із заявою про надання їм права на побачення з дитиною. Суд може дозволити разові, періодичні побачення з дитиною, якщо це не завдасть шкоди її життю, здоров'ю та моральному вихованню, за умови присутності іншої особи.

Мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав. Таке поновлення неможливе, якщо:

- дитина була усиновлена і усиновлення не скасоване або не визнане недійсним у суді;

– на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття.

Суд перевіряє, наскільки змінилася поведінка особи, позбавленої батьківських прав, та обставини, що були підставою для позбавлення батьківських прав, і постановляє рішення відповідно до інтересів дитини. При цьому суд бере до уваги думку другого з батьків, інших осіб, з ким проживає дитина.

У разі відмови в позові про поновлення батьківських прав, повторне звернення із позовом про поновлення батьківських прав можливе лише після спливу одного року з часу набрання чинності рішенням суду про таку відмову.

Діти позбавлені батьківського піклування відповідно до Сімейного кодексу України можуть бути усиновленими або над ними може бути встановлена опіка чи піклування.

Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Мета усиновлення дитини полягає у захисті її інтересів та для забезпечення стабільних та гармонійних умов життя.

Усиновленою може бути дитина, яка:

- покинута в пологовому будинку;
- покинута в іншому закладі охорони здоров'я;
- яку відмовилися забрати з цих закладів батьки, інші родичі;
- яку було підкинута чи знайдено.

Новонароджена дитина може бути усиновлена після досягнення нею двомісячного віку, а підкинута чи знайдена дитина після спливу двох місяців з часу її знайдення.

Усиновлювачем дитини може бути:

- повнолітня дієздатна особа;
- особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років (у разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років);
- подружжя.

Усиновлення не може бути здійснено особами, які:

- 1) обмежені у дієздатності;

- 2) визнані недієздатними;
- 3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- 4) були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним з їхньої вини;
- 5) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- 6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- 7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
- 8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України;
- 9) мають інтереси, що суперечать інтересам дитини.

Закон не обмежує кількість дітей, яких може усиновити один усиновлювач.

Якщо усиновленню підлягають рідні брати та сестри вони не можуть бути роз'єднані при їх усиновленні, але за наявності обставин, що мають істотне значення, суд за згодою органу опіки та піклування може постановити рішення про усиновлення когось із них або усиновлення їх різними особами. Якщо усиновлення для дитини не є таємним, брат та сестра мають право знати про нове місце її проживання.

За наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити одну і ту ж дитину, переважне право на її усиновлення має громадянин України:

- в сім'ї якого виховується дитина;
- який є чоловіком матері, дружиною батька дитини, яка усиновлюється;
- який усиновлює кількох дітей, які є братами, сестрами;
- який є родичем дитини;
- подружжя.

Для усиновлення дитини у випадках передбачених законом необхідна згода її батьків та самої дитини. Така письмова згода батьків повинна бути безумовною, засвідченою нотаріусом і може бути надана тільки після досягнення дитиною двомісячного віку, а якщо мати чи батько є неповнолітніми, крім їхньої згоди на усиновлення, потрібна згода

їхніх батьків. Мати, батько дитини мають право відкликати свою згоду на усиновлення до набрання чинності рішенням суду про усиновлення.

Усиновлення дитини провадиться без згоди батьків, якщо вони:

- невідомі;
- визнані безвісно відсутніми;
- визнані недієздатними;
- позбавлені батьківських прав щодо дитини, яка усиновлюється;

- не проживають з дитиною понад шість місяців без поважних причин, не проявляють щодо неї батьківської турботи та піклування, не виховують та не утримують її і це буде встановлено судом.

На усиновлення дитини одним із подружжя потрібна письмова згода другого з подружжя, засвідчена нотаріально.

Згода дитини на її усиновлення дається у формі, яка відповідає її вікові, при цьому дитина має бути проінформована про правові наслідки усиновлення.

Усиновлення провадиться без згоди дитини, якщо вона у зв'язку з віком або станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення чи проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками.

Усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. Особи, яким у зв'язку з виконанням службових обов'язків доступна інформація щодо усиновлення (перебування осіб, які бажають усиновити дитину, на обліку, пошук ними дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення, розгляд справи про усиновлення, здійснення нагляду за дотриманням прав усиновленої дитини тощо), зобов'язані не розголошувати її, зокрема і тоді, коли усиновлення для самої дитини не є таємним. Відомості про усиновлення видаються судом лише за згодою усиновлювача, крім випадків, коли такі відомості потрібні правоохоронним органам, суду у зв'язку з цивільною чи кримінальною справою, яка є у їх провадженні.

Особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання змінити відомості про місце народження та дату народження дитини, яка може бути змінена не більш як на шість місяців. За заявою усиновлювачів може бути змінено ім'я дитини, її по-батькові, для цього потрібна згода дитини, крім випадків, якщо дитина живе в сім'ї усиновлювачів і звикла до нового імені.

Усиновлення вважається здійсненим у день набрання чинності рішення суду про це. З цього моменту припиняються особисті та майнові права і обов'язки між батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням та виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому – між її дітьми, внуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням. Усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини, та особі, яку усиновлено, права і накладає на неї обов'язки щодо усиновлювача у такому ж обсязі, який має дитина щодо своїх батьків.

Опіка і піклування є особливим видом державної турботи щодо дітей, які з різних причин втратили батьківське піклування, вона встановлюється органом опіки та піклування, а також судом у випадках, передбачених Цивільним кодексом України.

Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування встановлюється над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років при відсутності батьківського піклування.

Опікуном або піклувальником дитини може бути повнолітня дієздатна особа, яка дає на це згоду. Не може бути опікуном, піклувальником дитини особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, особа, позбавлена батьківських прав, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини.

При призначенні дитині опікуна або піклувальника, органом опіки та піклування враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини.

Якщо дитина постійно проживає у дитячому закладі або закладі охорони здоров'я, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію цих закладів.

Орган опіки та піклування контролює умови утримання, виховання, навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування.

Дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право:

- на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;

- на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності;

- на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;

- на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника;

- на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника;

- інші права передбачені законом.

Опікун чи піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти та одночасно має право самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування, вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, та не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини. Цивільні права та обов'язки опікуна, піклувальника встановлюються Цивільним кодексом України, вони виконуються опікуном та піклувальником безоплатно.

Орган опіки та піклування здійснює контроль за умовами утримання, виховання навчання дитини, яка знаходиться під опікою чи піклуванням.

Опіка припиняється при досягненні дитиною 14-тирічного віку чи передачі малолітньої особи батькам (усиновлювачам), а піклування – при досягненні дитини 18-ти річного віку, реєстрації шлюбу неповнолітньої особи, надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності.

Турбота про дитину позбавлену батьківського піклування може здійснюватися у формі патронату, під яким розуміється передача органом опіки та піклування за договором дитини, яка є сиротою на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату, розмір якої визначається за домовленістю сторін.

5.9. Припинення шлюбу

Припинення шлюбу пов'язане з настанням юридичних наслідків від наявності факту смерті одного з подружжя, оголошення його судом померлим чи розірвання шлюбу – це припинення між чоловіком і жінкою відносин, які виникли на підставі реєстрації шлюбу.

Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя на підставі постанови державного органу реєстрації актів цивільного стану незалежно від наявності між подружжям майнового спору, а також за заявою одного з подружжя, якщо другий із подружжя:

- визнаний безвісно відсутнім;
- визнаний недієздатним;
- засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки.

Шлюб може бути припиненим шляхом розірвання за рішенням суду за спільною заявою подружжя, яке має дітей, при цьому до заяви додається письмовий договір про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей.

Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання заяви. До закінчення

цього строку дружина і чоловік мають право відкликати заяву про розірвання шлюбу. Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлений одним із подружжя, але не може бути пред'явлений:

- протягом вагітності дружини;
- протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину, щодо другого з подружжя або дитини;

- якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою.

Чоловік, дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу до досягнення дитиною одного року, якщо батьківство щодо неї визнане іншою особою або за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено із актового запису про народження дитини. Опікун має право пред'явити позов про розірвання шлюбу, якщо цього вимагають інтереси того з подружжя, хто визнаний недієздатним.

Суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя та постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення. Особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право після розірвання шлюбу надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище. У разі розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану шлюб припиняється у день винесення ним відповідної постанови, а при розірванні шлюбу судом – у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу.

Після розірвання шлюбу та одержання Свідоцтва про це, особа має право на повторний шлюб, або поновити старий шлюб за умови, що жоден з колишнього подружжя не перебував після цього у повторному шлюбі.

Якщо особа, яка була оголошена померлою, з'явилася, і відповідне рішення суду скасоване, її шлюб з іншою особою поновлюється за умови, що ніхто з них не перебуває у повтор-

ному шлюбі. Якщо особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася, і відповідне рішення суду скасоване, її шлюб з іншою особою може бути поновлений за їхньою заявою, за умови, що ніхто з них не перебуває у повторному шлюбі.

За заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно. Режим окремого проживання припиняється у разі поновлення сімейних відносин або за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя. Встановлення режиму окремого проживання не припиняє прав та обов'язків подружжя, які встановлені Сімейним кодексом і які дружина та чоловік мали до встановлення цього режиму, а також прав та обов'язків, які встановлені шлюбним договором. У разі встановлення режиму окремого проживання:

- майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважатиметься набутиим у шлюбі;
- дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважатиметься такою, що походить від її чоловіка;
- дружина, чоловік можуть усиновлювати дитину без згоди другого з подружжя.

Якщо буде встановлено, що жінка та чоловік продовжують проживати однією сім'єю і не мають наміру припинити шлюбні відносини після їх офіційного розірвання, суд за заявою заінтересованої особи може визнати припинення шлюбу фіктивним. На підставі рішення суду актовий запис про розірвання шлюбу та Свідоцтво про розірвання шлюбу анулюються державним органом реєстрації актів цивільного стану.

Контрольні питання

1. Місце сімейного права України серед інших галузей права, джерела сімейного права України.
2. Джерела Сімейного права України.
3. Завдання сімейного права України.
4. Система і методи сімейного права України.

5. Поняття сім'ї та подружжя, підстави створення сім'ї.
6. Реєстрація шлюбу в Україні.
7. Права та обов'язки осіб, що вступають до шлюбу.
8. Немайнові права та обов'язки чоловіка і жінки.
9. Майнові права та обов'язки чоловіка і жінки.
10. Поділ майна подружжя після розлучення.
11. Сплата аліментів.
12. Поняття та предмет шлюбного договору.
13. Правила укладання шлюбного договору.
14. Права та обов'язки батька.
15. Права та обов'язки матері.
16. Права та обов'язки дітей.
17. Інститут опікунства в Сімейному праві України.
18. Права та обов'язки опікуна.
19. Позбавлення батьківських прав.
20. Усиновлення дітей в Україні.
21. Процедура оформлення усиновлення.
22. Припинення шлюбу за заявою одного з подружжя.
23. Припинення шлюбу за обопільною заявою членів подружжя.
24. Припинення шлюбу за рішенням суду.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України від 28 червня 1996 р.
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р.
3. Закон України „Про охорону дитинства” від 26.04. 2001 р.
4. Закон України „Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам” від 16 листопада 2000 р.
5. Закон України „Про органи реєстрації актів громадянського стану” від 24 грудня 1993 р.
6. Положення про прийомну сім'ю. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р.
7. Положення про дитячий будинок сімейного типу. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1994 р.

8. Порядок передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р.

9. Перелік видів заробітку (доходу), що підлягають облікові при відрахуванні аліментів. Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р.

10. Перелік додаткових видів грошового забезпечення та інших виплат, що не підлягають облікові при відрахуванні аліментів з військовослужбовців. Затверджено наказом Міністра оборони України від 4 листопада 1996 р.

11. Правила ведення обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей – громадян України, які всиновлені іноземцями. Затверджено наказом Міністра закордонних справ України від 29 листопада 1999 р.

12. Про порядок зміни, поновлення, анулювання записів актів громадянського стану, порядок і строки зберігання актових книг. Положення, затверджене постановою колегії Міністерства юстиції України від 14 квітня 1993 р. № 6.

13. Положення про Центр з усиновлення дітей при Міністерстві освіти і науки України. Затверджено наказом Міністерства освіти України від 30 березня 1996 року.

14. Стосовно навчання і догляду за дитиною. Лист Міністерства праці та соціальної політики України від 11 жовтня 2000 р.

15. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. Страсбург, 25 січня 1996 р.

16. Конвенція про стягнення за кордоном аліментів. Документ ООН від 20 червня 1956 р.

17. Конвенція про права дитини. Резолюція 44/25 від 20 листопада 1989 р.

18. Антокольская М.В. Семейное право. – М.: Юрист, 2002 г.

19. Сімейне право України: Підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. – К.: Юрінком Інтер, 2004 р.

Розділ | Основи житлового 6 права України

- 6.1. Загальна характеристика житлового права України.
- 6.2. Поняття і види житлового фонду, суб'єкти права власності на квартири та будинки житлового фонду України.
- 6.3. Форми реалізації права на житло громадянами України.
- 6.4. Приватизація державного житлового фонду.
- 6.5. Об'єднання приватних власників квартир багато-квартирних будинків.

6.1. Загальна характеристика житлового права України

Житлове право – галузь права України, яка являє собою систему правових норм, встановлених чи санкціонованих державою, що регулюють житлові та інші тісно з ними пов'язані суспільні відносини.

Предметом житлового права є правовідносини які виникають у процесі реалізації права кожного на житло (ст. 47 Конституції України):

- забезпечення громадян жилими приміщеннями;
- користування жилими приміщеннями державного та недержавного житлового фондом;
- управління житловим фондом;
- забезпечення схоронності житлового фонду, його експлуатації та ремонту;
- будівництво житлового фонду;
- розгляд житлових спорів;

- відповідальність за порушення житлового законодавства.

Конституція України закріплює обов'язок держави, щодо створення умов, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду (ст. 47 Конституції України).

Основним нормативним актом, який регулює взаємовідносини у сфері житла є Житловий кодекс України зі змінами та доповненнями. Кодекс застарів і хоча в ньому зроблені багаточисельні поправки, все ж час вимагає прийняття нового сучасного Житлового кодексу України. Частина нормативної бази з житлового права складають укладені і ратифіковані Україною міжнародні договори, Закони України „Про приватизацію державного житлового фонду” (1992р.), „Про об'єднання співвласників багатопверхового будинку” (2001р.), укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів та інші підзаконні нормативні акти.

Житлове право України спрямоване на забезпечення конституційного права кожного на житло, державної житлової політики, охорони житлового фонду та його ефективного використання. Для його реалізації в Україні створено орган спеціальної компетенції – Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України, завданням якого є вдосконалення структури управління у сфері містобудування та підвищення ефективності державної житлової політики. Цей комітет приймає участь у формуванні та реалізації державної житлової політики, державної науково-технічної та економічної політики у сфері містобудування, будівництва та комунального господарства.

Так, комітет:

– розробляє і реалізує державну стратегію розвитку житлово-комунального господарства;

– забезпечує перехід цього господарства до ринкових відносин, оренди, роздержавлення і приватизації квартир (одноквартирних будинків);

– сприяє здійсненню житлової реформи, приватизації житла та об'єктів комунального призначення;

Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні” визначає гарантії місцевого самоврядування, в тому числі право сільських, селищних, міських рад затверджувати місцеві містобудівні програми, генеральні плани забудови відповідних населених пунктів, інші містобудівні документи, встановлювати відповідно до законодавства правила з питань благоустрою території населеного пункту тощо.

6.2. Поняття і види житлового фонду, суб'єкти права власності на квартири та будинки житлового фонду України

Відповідно до Конституції України кожен має право на житло. Це право забезпечується розвитком і охороною державного і громадського житлового фонду, сприянням кооперативному та індивідуальному житловому будівництву, справедливим розподілом під громадським контролем жилої площі, яка надається в міру здійснення програми будівництва упорядкованих жител, а також невисокою платою за квартиру і комунальні послуги.

Житловий фонд в Україні утворюють житлові будинки, а також жилі приміщення в інших будівлях, що знаходяться на її території.

Житловий фонд розподіляється на:

1) державний житловий фонд, до якого відносяться жилі будинки і жилі приміщення в інших будівлях, що належать державі, та перебувають у віданні місцевих Рад народних депутатів та віданні міністерств, державних комітетів і ві-

домств (відомчі будинки, що знаходяться у містах і селищах міського типу, підлягають поступовій передачі до відання місцевих рад народних депутатів);

2) громадський житловий фонд, до якого відносяться жилі будинки і жилі приміщення в інших будівлях, що належать кооперативним організаціям, їх об'єднанням, профспілковим та іншим громадським організаціям;

3) фонд житлово-будівельних кооперативів, до якого відносяться жилі будинки, що належать цим кооперативам;

4) приватний житловий фонд, до якого відносяться жилі будинки, їх частини, квартири, що належать фізичним особам на праві приватної власності.

До житлового фонду не входять нежилі приміщення в жилих будинках, призначені для торгівельних, побутових та інших потреб непромислового характеру (ст. 4 ЖКУ).

Суб'єктами права власності на житло є:

- фізичні особи;
- юридичні особи;
- держава;
- територіальні громади сіл, селищ, міст в особі відповідного органу місцевого самоврядування.

Об'єктами права власності на житло є:

- житлові будинки;
- квартири;
- частини житлових будинків або квартир;
- інші приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них.

За функціональним призначенням житловий фонд поділяється на:

- житловий фонд загального призначення (складається з житла всіх форм власності, яке використовується громадянами на загальних підставах);

- житловий фонд соціального призначення (складається з житла всіх форм власності, яке надається на певний строк органами місцевого самоврядування безоплатно або за до-

ступню плату громадянам України, які потребують соціального захисту відповідно до закону);

- житловий фонд спеціального призначення (складається з житла всіх форм власності, яке надається працівникам підприємств, установ, організацій на підставі відповідного договору, а також окремим категоріям громадян: службове житло, гуртожитки, будинки (квартири) маневреного житлового фонду, дитячі будинки сімейного типу, готелі-притулки, житло для тимчасового проживання тощо).

Періодично, у строки, що встановлені Кабінетом Міністрів України, здійснюється обстеження стану жилих будинків державного і громадського житлового фонду. Непридатні для проживання жилі будинки і жилі приміщення переобладнуються для використання в інших цілях або такі будинки зносяться за рішенням виконавчого комітету обласної, міської (міста республіканського підпорядкування) Ради народних депутатів. Непридатні для проживання жилі приміщення в будинках житлово-будівельних кооперативів можуть бути переобладнані в нежилі за рішенням загальних зборів членів кооперативу, затвердженим виконавчим комітетом районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів. Порядок обстеження стану жилих будинків з метою встановлення їх відповідності санітарним і технічним вимогам та визнання жилих будинків і жилих приміщень непридатними для проживання встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Жилі будинки і жилі приміщення призначаються для постійного проживання громадян, а також для використання у встановленому порядку як службових жилих приміщень і гуртожитків. Надання приміщень у жилих будинках для потреб промислового характеру забороняється (ст. 6 ЖКУ).

6.3. Форми реалізації права на житло громадянами України

Право громадян на житло є конституційним. Кожен громадянин може придбати житло у власність, побудувати його або взяти в оренду.

Громадяни України забезпечуються житлом шляхом:

- надання державою або органами місцевого самоврядування (у межах встановленої норми) соціального житла громадянам безоплатно на підставі договору найму на певний строк;

- створення умов для одержання кредитів на будівництво чи придбання житла громадянами, які перебувають на обліку для поліпшення житлових умов, або для надання цільових житлових позик;

- надання житла громадянам, які перебувають на обліку для поліпшення житлових умов, у випадках, визначених законом, на підставі договору найму (додаток Б).

Громадяни, які потребують поліпшення житлових умов і постійно проживають у певному населеному пункті, мають право на одержання у користування жилого приміщення в будинках державного або громадського житлового фонду в передбаченому законом порядку, як правило, у вигляді окремої квартири на сім'ю.

Це право може бути реалізовано громадянином самостійно з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку, а також з моменту укладення шлюбу чи влаштування на роботу до досягнення вісімнадцятирічного віку. Інші неповнолітні (віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років) здійснюють право на одержання жилого приміщення за згодою батьків або піклувальників.

Підставами для визнання громадян потребуючими поліпшення житлових умов є:

- забезпеченість жилою площею нижче встановленого рівня;

- проживання у приміщенні, що не відповідає встановленим санітарним і технічним вимогам;

- наявність хвороби у зв'язку з чим особа не може проживати в комунальній квартирі або в одній кімнаті з членами своєї сім'ї (перелік зазначених захворювань затверджений Міністерством охорони здоров'я України);

– проживання за договором піднайму жилого приміщення в будинках державного або громадського житлового фонду чи за договором найму жилого приміщення в будинках житлово-будівельних кооперативів;

– проживання протягом тривалого часу за договором найму (оренди) в будинках (квартирах), що належать громадянам на праві приватної власності (див. додаток Б). ;

– проживання у гуртожитках та з інших підстав передбачених законом.

Облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, здійснюється за місцем проживання у виконавчому комітеті районної, міської, районної в місті, селищної, сільської Ради народних депутатів, а також може здійснюватися і не за місцем їх проживання, а за місцем роботи, якщо вони працюють на підприємствах, в установах, організаціях, що мають житловий фонд і ведуть житлове будівництво або беруть пайову участь у житловому будівництві.

Вказані громадяни можуть бути зняті з обліку погребуючих поліпшення житлових умов у випадках:

1) поліпшення житлових умов, внаслідок якого відпали підстави для надання іншого жилого приміщення;

2) виїзду на постійне місце проживання до іншого населеного пункту;

3) припинення трудових відносин з підприємством, установою, організацією особи, яка перебуває на обліку за місцем роботи, крім випадків, передбачених законодавством;

4) засудження до позбавлення волі на строк понад шість місяців;

5) подання відомостей, що не відповідають дійсності, які стали підставою для взяття на облік, або неправомірних дій службових осіб при вирішенні питання про взяття на облік.

У разі смерті громадянина, який перебував на обліку потребуючих поліпшення житлових умов, за членами його сім'ї зберігається право подальшого перебування на обліку.

Громадянам, які перебувають на обліку потребуючих поліпшення житлових умов, жилі приміщення надаються в порядку черговості. При цьому розрізняють:

1) позачергове надання жилих приміщень:

– інвалідам Великої Вітчизняної війни і прирівняним до них у встановленому порядку особам протягом двох років з дати прийняття рішення про включення їх до списку на позачергове одержання жилого приміщення

– громадянам, життю яких внаслідок стихійного лиха стало непридатним для проживання;

– особам, направленим у порядку розподілу на роботу в іншу місцевість;

– особам, які повернулися з державного дитячого закладу, від родичів, опікуна чи піклувальника, громадянам, незаконно засудженим і згодом реабілітованим, при неможливості повернення займаного раніше жилого приміщення;

– дітям-інвалідам, що не мають батьків або батьки яких позбавлені батьківських прав і проживають у державних або інших соціальних установах, після досягнення повноліття, якщо за висновком медико-соціальної експертизи вони можуть здійснювати самообслуговування і вести самостійний спосіб життя;

– особам, обраним на виборну посаду, коли це зв'язано з переїздом в іншу місцевість;

– членам сім'ї народного депутата України у разі його смерті в період виконання депутатських обов'язків у Верховній Раді України

– інших громадян відповідно до закону

2) першочергове надання жилих приміщень:

– сім'ям воїнів (партизанів), які загинули чи пропали безвісти, і прирівняним до них у встановленому порядку особам;

– Героям Радянського Союзу, Героям Соціалістичної Праці;

– особам, нагородженим орденами Слави, Трудової Слави, „За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР” усіх трьох ступенів;

- особам, які хворіють на тяжкі форми деяких хронічних захворювань, перелічених у списку захворювань, затверджуюваному в установленому законодавством порядку;

- особам, зараженим вірусом імунодефіциту людини внаслідок виконання медичних маніпуляцій;

- медичним працівникам, зараженим вірусом імунодефіциту людини внаслідок виконання службових обов'язків;

- особам, які перебували в складі діючої армії в період громадянської і Великої Вітчизняної воєн та під час інших бойових операцій по захисту СРСР, партизанам громадянської і Великої Вітчизняної воєн, а також іншим особам, які брали участь у бойових операціях по захисту СРСР;

- інвалідам праці I і II груп та інвалідам I і II груп з числа військовослужбовців;

- сім'ям осіб, які загинули при виконанні державних або громадських обов'язків, виконанні обов'язку громадянина по рятуванню життя людини, по охороні власності і правопорядку або загинули на виробництві внаслідок нещасного випадку;

- робітникам і службовцям, які тривалий час сумлінно пропрацювали у сфері виробництва;

- матерям, яким присвоєно звання "Мати-героїня";

- багатодітним сім'ям, сім'ям, що виховують дітей-інвалідів, і одиноким матерям;

- сім'ям при народженні близнят;

- вчителям та іншим педагогічним працівникам загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних навчальних закладів та іншим категоріям;

3) у порядку загальної черги отримують житло всі інші громадяни, що перебувають на обліку потребуючих поліпшення житлових умов.

Жиле приміщення надається громадянам у межах норми жилої площі в розмірі 13,65 квадратного метру на одну особу, а в окремих випадках з перевищенням норми жилої площі, якщо воно складається з однієї кімнати (однокімнатна квар-

тира) або призначається для осіб різної статі. Закон передбачає надання додаткової жилої площі у вигляді кімнати або в розмірі 10 квадратних метрів окремим категоріям громадян:

- які хворіють на тяжкі форми деяких хронічних захворювань;

- яким ця площа необхідна за умовами і характером виконуваної роботи.

Розмір додаткової жилої площі може бути збільшено для окремих громадян, які мають право на її одержання відповідно до законодавства України (це стосується Президента України, народних депутатів України та інших осіб).

Жиле приміщення, що надається громадянам для проживання, має бути упорядкованим стосовно до умов даного населеного пункту, відповідати встановленим санітарним і технічним вимогам. При наданні жилих приміщень не допускається заселення однієї кімнати особами різної статі, старшими за дев'ять років, крім подружжя.

Жилі приміщення в будинках житлового фонду місцевих Рад народних депутатів надаються громадянам виконавчим комітетом районної, міської, районної в місті, селищної, сільської Ради народних депутатів за участю громадської комісії з житлових питань, створюваної при виконавчому комітеті з депутатів Рад, представників громадських організацій, трудових колективів.

Єдиною підставою для вселення громадян у жиле приміщення в будинку державного або громадського житлового фонду є ордер, що видається лише на вільне жиле приміщення виконавчим комітетам районної, міської, районної в місті, селищної чи сільської ради народних депутатів.

За проектом нового Житлового кодексу України, громадяни які потребують поліпшення житлових умов, мають право на одержання пільгового кредиту для придбання чи будівництва житла, або на першочергове придбання державного чи комунального побудованого житла.

Постановою від 26.10. 2000 р. „Про Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву” Кабінет Міністрів створив Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву (далі – Фонд) який є державною спеціалізованою фінансовою установою, підпорядкованою Кабінетові Міністрів України, утвореною з метою сприяння проведенню державної житлової політики. Фонд є правонаступником Фонду сприяння молодіжному житловому будівництву, створеного відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 14.04.1997 р. № 334 „Про заходи щодо виконання Указу Президента України від 4.12.1996 р. № 1165”.

Основними завданнями Фонду є:

- сприяння проведенню державної житлової політики;
- виконання Державної програми забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 2002 р. № 1089, інших програм забезпечення житлом населення України в межах своїх повноважень;

- розроблення нових фінансово-кредитних програм, спрямованих на розв’язання житлових проблем молоді та інших верств населення шляхом застосування механізму надання довготермінових державних кредитів і кредитів за рахунок інших джерел фінансування на будівництво (реконструкцію) і придбання житла;

- залучення коштів для кредитування громадян з метою фінансування будівництва (реконструкції) і придбання житлових будинків, об’єктів соціального, науково-технічного, виробничого, торгівельного, культурно-побутового і спортивно-оздоровчого призначення;

- акумулювання коштів, що надходять від юридичних і фізичних осіб, для подальшого використання на визначені цим Положенням цілі;

- залучення іноземних інвестицій, у тому числі кредитів, для подальшого кредитування сімей та одиноких громадян для будівництва (реконструкції) і придбання житла згідно з законодавством;

- кредитування, у тому числі пільгове, та фінансування витрат на будівництво (реконструкцію) і придбання житла для молоді та інших верств населення;

- участь у розробленні та реалізації міжнародних інвестиційних проектів, державних, регіональних і місцевих програм поліпшення житлових і соціально-економічних умов сімей та одиноких громадян України;

- компенсація відсоткової ставки кредитів комерційних банків, наданих молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла (далі - часткова компенсація).

6.4. Приватизація державного житлового фонду

Приватизація державного житлового фонду (далі – приватизація) – це відчуження квартир (будинків), кімнат у квартирах та одноквартирних будинках, де мешкають два і більше наймачів, та належних до них господарських споруд і приміщень (підвалів, сараїв і т. ін.) державного житлового фонду на користь громадян України. Порядок приватизації регулюється Житловим кодексом України, Законом України „Про приватизацію державного житлового фонду” від 19.06. 1992 р. та іншими підзаконними актами. Цей закон визначає правові основи приватизації житла, що знаходиться в державній власності, його подальшого використання і утримання.

До об'єктів приватизації належать квартири багатоквартирних будинків, одноквартирні будинки, кімнати у квартирах та одноквартирних будинках, де мешкають два і більше наймачів, які використовуються громадянами на умовах найму.

Не підлягають приватизації:

- квартири-музеї;

- квартири (будинки), розташовані на територіях закритих військових поселень, підприємств, установ та організацій, природних та біосферних заповідників, національних парків, ботанічних садів, дендрологічних, зоологічних, регіональних ландшафтних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, історико-культурних заповідників, музеїв-заповідників;

- кімнати в гуртожитках;

- квартири (будинки), які перебувають в аварійному стані (в яких неможливо забезпечити безпечне проживання людей);

- квартири (кімнати, будинки), віднесені у встановленому порядку до числа службових, а також квартири (будинки), розташовані в зоні безумовного (обов'язкового) відселення, забрудненій внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Приватизація квартир у будинках, включених до плану реконструкції поточного року, здійснюється після її проведення власником (володільцем) будинку. Наймачі, які проживали у квартирах до початку реконструкції, після проведення реконструкції мають пріоритетне право на приватизацію цих квартир. Одноквартирні будинки, а також квартири в будинках, включених до планів ремонту, можуть бути приватизовані до його проведення за згодою наймачів з наданням їм відповідної компенсації у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Приватизація здійснюється шляхом:

- безоплатної передачі громадянам квартир (будинків) з розрахунку санітарної норми 21 квадратний метр загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 квадратних метрів на сім'ю;

- продажу надлишків загальної площі квартир (будинків) громадянам України, що мешкають в них або перебувають в черзі потребуючих поліпшення житлових умов оплатою житловими чеками чи грошима.

Житлові чеки – це приватизаційні папери, які одержуються всіма громадянами України і використовуються при

приватизації державного житлового фонду. Вони можуть також використовуватись для приватизації частки майна державних підприємств, земельного фонду.

Громадяни, які мають житло на праві власності, можуть використовувати одержані житлові чеки для придбання частки майна державних підприємств, земельного фонду.

Таким же чином можуть використовувати житлові чеки громадяни, які отримали їх в порядку компенсації за приватизовану квартиру (будинок).

До членів сім'ї наймача включаються лише громадяни, які постійно проживають в квартирі (будинку) разом з наймачем або за якими зберігається право на житло. Якщо загальна площа квартири менше площі, яку має право отримати сім'я наймача безоплатно, наймачу та членам його сім'ї видаються житлові чеки, сума яких визначається виходячи з розміру недостатньої площі та відновної вартості одного квадратного метра.

Якщо загальна площа квартири (будинку) перевищує площу, яку має право отримати сім'я наймача безоплатно, наймач здійснює доплату цінними паперами, одержаними для приватизації державних підприємств чи землі, а у разі їх відсутності – грошима. Сума доплат визначається добутком розміру надлишкової загальної площі на вартість одного квадратного метра. Право на приватизацію квартир (будинків) державного житлового фонду з використанням житлових чеків одержують громадяни України, які постійно проживають в цих квартирах (будинках) або перебували на обліку потребуючих поліпшення житлових умов.

Кожний громадянин України має право приватизувати займане ним житло безоплатно в межах номінальної вартості житлового чеку або з частковою доплатою один раз.

Незалежно від розміру загальної площі безоплатно передаються у власність громадян займані ними:

– однокімнатні квартири;

- квартири (будинки), одержані у разі знесення або відселення всіх сімей з будинків (частин будинків), які належали їм на праві власності, якщо колишні власники не одержали за ці будинки (частини будинків) грошової компенсації;

- квартири (будинки), в яких мешкають громадяни, котрим встановлена ця пільга Законом України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” від 28.02. 1991 року;

- квартири (будинки), в яких мешкають громадяни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці, нагороджені орденом Слави трьох ступенів, ветерани Великої Вітчизняної війни, воїни-інтернаціоналісти, інваліди I і II груп, інваліди з дитинства, ветерани праці, що пропрацювали: не менше 25 років – жінки, 30 років – чоловіки, ветерани Збройних Сил та репресовані особи, реабілітовані згідно із Законом України „Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” від 17.04. 1991 року;

- квартири (будинки), в яких мешкають сім'ї загиблих при виконанні державних і громадських обов'язків та на виробництві;

- квартири (будинки), в яких мешкають військовослужбовці, котрим встановлена пільга Законом України „Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20.12. 1991 року;

- квартири (будинки), в яких мешкають багатодітні сім'ї (сім'ї, що мають трьох і більше неповнолітніх дітей).

За громадянами, які не виявили бажання приватизувати займане ними житло, зберігається чинний порядок одержання і користування житлом на умовах найму.

До приватизації займаних квартир громадяни мають право переселитись у квартири меншої площі. При цьому їм вищається грошова компенсація за різницю між загальною площею займаної квартири і квартири, що надається, в

розмірі і порядку, які визначаються Кабінетом Міністрів України.

Приватизація державного житлового фонду здійснюється уповноваженими на це органами, створеними місцевою державною адміністрацією, та органами місцевого самоврядування, державними підприємствами, організаціями, установами, у повному господарському віданні або оперативному управлінні яких знаходиться державний житловий фонд.

Передача займаних квартир (будинків) здійснюється в спільну сумісну або часткову власність за письмовою згодою всіх повнолітніх членів сім'ї, які постійно мешкають в даній квартирі (будинку), в тому числі тимчасово відсутніх, за якими зберігається право на житло, з обов'язковим визначенням уповноваженого власника квартири (будинку).

Не пізніше місяця з дня одержання заяви громадянина здійснюється передача квартир (будинків) у власність громадян на підставі рішень відповідних органів приватизації. До заяви повинні додаватися документи про склад сім'ї, про пільги, якщо вони є, та інші необхідні дані. Передача квартири у власність оформляються Свідоцтвом про право власності на квартиру, яке реєструється в органах приватизації та органах технічної інвентаризації.

Оплата вартості приватизованого житла може провадитись громадянами в розстрочку на 10 років за умови внесення первинного внеску в розмірі не менше 10 відсотків суми, що підлягає виплаті. При цьому громадянин дає органу приватизації письмове зобов'язання про погашення суми вартості, що залишається несплаченою.

Державний житловий фонд, який знаходиться у повному господарському віданні або оперативному управлінні державних підприємств, організацій та установ, за їх бажанням може передаватись у комунальну власність за місцем розташування будинків з наступним здійсненням їх приватизації органами місцевої державної адміністрації та місцевого самоврядування.

В разі банкрутства підприємств, зміни форми власності або ліквідації підприємств, установ, організацій, у повному господарському віданні яких перебуває державний житловий фонд, останній (у тому числі гуртожитки) одночасно передається у комунальну власність відповідних міських, селищних, сільських Рад народних депутатів.

Нежилі приміщення житлового фонду, які використовуються підприємствами торгівлі, громадського харчування, житлово-комунального та побутового обслуговування населення на умовах оренди, передаються у комунальну власність відповідних міських, селищних, сільських Рад народних депутатів.

Органи приватизації не мають права відмовити мешканцям квартир (будинків) у приватизації займаного ними житла, за винятком випадків, коли житло не підлягає приватизації.

Утримання приватизованих квартир (будинків) здійснюється за рахунок коштів їх власників згідно з Правилами користування приміщеннями жилих будинків та прибудинкових територій, які затверджуються Кабінетом Міністрів України, незалежно від форм власності на них.

Власники квартир багатоквартирних будинків зобов'язані брати участь у загальних витратах, пов'язаних з утриманням будинку і прибудинкової території відповідно до своєї частки у майні будинку. Допоміжні приміщення (кладовки, сараї і т. ін.) передаються у власність квартиронаймачів безоплатно і окремо приватизації не підлягають.

Для забезпечення ефективного використання приватизованих квартир та управління ними власники квартир (будинків) можуть створювати товариства або об'єднання приватних власників квартир і будинків. У багатоквартирному будинку, квартири якого не повністю приватизовані, між товариством (об'єднанням) приватних власників квартир і наймачами неприватизованих квартир укладається угода про спільне володіння будинком та дольову участь у витратах на його утримання.

Державні комунальні підприємства по обслуговуванню та ремонту житла зобов'язані здійснювати обслуговування та ремонт приватизованого житла, надавати мешканцям комунальні та інші послуги за державними розцінками і тарифами.

Колишні власники (їх правонаступники), які володіли багатоквартирними будинками до моменту приватизації, зобов'язані брати участь у фінансуванні їх ремонту та сприяти організації його проведення у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України. Спори, що виникають з цього питання, вирішуються судом.

Власники приватизованого житла сплачують щорічний податок на нерухоме майно, розмір якого буде визначатись Законом „Про оподаткування нерухомого майна“. Сума податку зараховується до спеціального фонду житлового будівництва відповідної місцевої Ради народних депутатів.

Держава проводить соціальний захист населення через державні дотації на обслуговування, утримання, ремонт державного та приватизованого житлового фонду, комунальні послуги. В разі наявності у власності громадянина України декількох квартир (будинків) державні дотації поширюються лише на одну з них.

Власник приватизованого житла має право розпорядитися квартирою (будинком) на свій розсуд: продати, подарувати, заповісти, здати в оренду, обміняти, закласти, укласти інші угоди, не заборонені законом. Порядок здійснення цих прав власником житла регулюється цивільним законодавством України.

6.5. Об'єднання приватних власників квартир багатоквартирних будинків

Правові і організаційні основи діяльності об'єднання співвласників багатоквартирного будинку визначені Законом України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29.11.2001 року.

Згідно з визначенням, наведеному в цьому Законі, **об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ)** – це юридична особа, яка створена власниками для взаємодії використання їх власного майна і управління, утримання та використання неділимого і спільного майна.

Ціль створення ОСББ – це забезпечення і захист прав його членів та виконання їх обов'язків, належне утримання та використання неділимого і спільного майна, забезпечення своєчасного надходження засобів для сплати всіх платежів, передбачених законодавством і установчими документами. ОСББ має неприбутковий статус, об'єднання є неприбутковою організацією і не має за ціль отримання прибутку для її розподілу між членами об'єднання.

Об'єднання є юридичною особою, яка має свою печатку з найменуванням і необхідні реквізити, а також розрахункові рахунки у банках.

По суті, діяльність ОСББ обертається навколо спільного і неділимого майна. Саме про його збереження і правильне використання дбає об'єднання.

Спільне майно – являє собою частину допоміжних приміщень житлового комплексу, які можуть бути використані у відповідності з їх призначенням на умовах, визначених у Статуті об'єднання. До допоміжних відносять приміщення, призначені для експлуатації будинку і побутового обслуговування жителів будинку, а саме: сходові клітки, вестибюлі, позаквартирні коридори, колясочні, комори, сміттекамери, горища, підвали та інші технічні приміщення.

Неділиме майно – це частина житлового комплексу, яка складається з:

- частини допоміжних приміщень, конструктивних елементів, технічного обладнання будинку, які не можуть бути розділені між власниками приміщень будинку і без яких не може бути гідного утримання будинку та прибудинкової території;

– конструктивних елементів будинку – частини будівель, які забезпечують його цілісність і необхідні технічні умови функціонування (фундамент, несучі стіни, міжповерхові перекриття, дах тощо);

– технічного обладнання будинку (інженерні комунікації і технічні прилади, які забезпечують санітарно-гігієнічні умови і безпечну експлуатацію квартир).

Метою створення об'єднання є захист економічних та соціальних прав мешканців цього будинку, розвиток системи місцевого самоврядування в міських територіальних громадах.

Метою діяльності об'єднання є :

- забезпечення належного утримання будинку та прибудинкової території за власні кошти;

- забезпечення згоди власників квартир, жилих та нежилых приміщень будинку про порядок реалізації ними своїх прав на володіння, користування та розпорядження об'єктами будинку, що перебувають у спільній власності членів об'єднання;

- організація забезпечення мешканців будинку комунальними та іншими послугами;

- забезпечення виконання власниками квартир, жилих та нежилых приміщень будинку вимог Правил користування приміщеннями житлових будинків та при будинковими територіями, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 08.10. 92 року № 572.

ОСББ може бути створено у будинку будь-якої форми власності із числа тих, хто приватизував або купив квартиру, а також власника будинку або його уповноваженої особи, власників жилих і нежилых приміщень (ст. 6 Закону України „Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку“).

Для створення ОСББ власники будинку або ініціативна група (яка складається не менше ніж з 3 власників квартир або нежилых приміщень) скликають установчі збори. Перед проведенням зборів ініціативна група розробляє проект статуту об'єднання. При цьому необхідно враховувати Поста-

нову Кабінету Міністрів № 1521. Статут детально визначає права та обов'язки членів об'єднання та об'єднання в цілому, а також права та обов'язки членів Правління об'єднання. Статут покликаний визначити основи функціонування об'єднання, накреслити основні напрямки діяльності організації та процедурні питання.

Статут об'єднання співвласників багатоквартирного будинку повинен містити:

- назву та місцезнаходження об'єднання;
- цілі та предмет діяльності об'єднання;
- перелік майна, яке перебуває в загальному користуванні;
- права та обов'язки співвласників по відношенню до об'єктів спільного, загального користування;
- розмір резервного фонду об'єднання та порядок його формування;
- назву всіх органів об'єднання, їх повноваження, періодичність зборів, порядок голосування та прийняття рішень на них, перелік питань, для вирішення яких необхідна одностороння або кваліфікована більшість голосів;
- порядок прийняття кошторису надходжень та витрат об'єднання, створення, використання фондів об'єднання, включаючи резервні, а також порядок оплати загальних витрат;
- порядок прийняття та внесення змін в правила управління, утримання та використання майна, яке перебуває в загальному користуванні;
- рівень відповідальності користувачів майна, яке перебуває в загальному користуванні, за порушення вимог Статуту та вимог інших внутрішніх вимог об'єднання;
- порядок здійснення права доступу в квартири, жилі та нежилі приміщення;
- порядок реорганізації та ліквідації об'єднання;
- порядок та умови, згідно з якими об'єднання може придбати квартири, жилі та інші приміщення у власність, користування або розпорядження ними;

➤ порядок та умови укладання правочинів та договорів між об'єднанням співвласників та кожним власником квартири, приміщень та майна, яке перебуває в загальному користуванні.

Статут може включати інші положення, які не суперечать діючому законодавству. Статут повинен бути складений відповідно до Типового Статуту (ст. 7 Закону „Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку“).

Установчі збори вважаються правомірними, якщо на них присутні більше 50% власників. На установчих зборах розглядаються такі питання:

- створення об'єднання співвласників, визначення його назви і юридичної адреси;
- розгляд і затвердження Статуту об'єднання;
- вибори правління, ревізійної комісії і уповноваженої особи, відповідальної за реєстрацію;
- про розмір частки кожного співвласника у витратах, пов'язаних зі створенням об'єднання (коштів, необхідних для підготовки і реєстрації установчих документів, виготовлення печатки і штампна об'єднання, відкриття розрахункового рахунку в банку, тощо);
- створення робочої групи для розробки першого річного кошторису витрат і прибутків об'єднання;
- в разі необхідності - строк і порядок скликання наступних зборів;
- визначення і затвердження частки кожного співвласника у загальних витратах;
- інші питання.

Дольова участь (частка) кожного члена об'єднання розраховується як відношення загальної площі квартири чи нежитлового приміщення до загальної площі всіх житлових і нежитлових приміщень будинку. Площа місць загального користування до розрахунку не береться. Розмір частки кожного власника визначає його участь в загальних витратах на утримання будинку і прилеглої території і впливає на ре-

зультати голосування при прийнятті рішень в подальшій роботі об'єднання.

На установчих зборах кожен власник, в тому числі і колишній одноосібний власник будинку, має тільки один голос, незалежно від розміру, площі і кількості житлових і нежитлових приміщень, які йому належать.

Рішення установчих зборів вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало не менше двох третин присутніх осіб, які мають право голосу.

Оформляється Протокол установчих зборів, який підписують голова і секретар зборів. Примірник Протоколу установчих зборів додається до „Положення про державну реєстрацію об'єднань співвласників багатоквартирних будинків”.

Крім цього, ОСББ може бути створено шляхом реорганізації житлово-будівельних кооперативів. Реорганізація відбувається за рішенням загальних зборів. Згідно Статуту (положенню) кооперативу збори можуть прийняти рішення про реорганізацію кооперативу в ОСББ. З моменту прийняття цього рішення вказані збори вважаються установчими зборами об'єднання і далі проводяться згідно з вимогами Закону України „Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків”, тобто далі приймається Статут, проводиться голосування і т.д. в порядку, передбаченому для ОСББ, що створюються з нуля.

ОСББ вважається створеним з моменту видачі свідоцтва про державну реєстрацію. Щоб його отримати, необхідно безпосередньо подати або переслати по пошті (рекомендованим листом) органу державної реєстрації (виконавчому органу міської, районної в місті ради, районної, районної в містах Києві та Севастополі державної адміністрації) наступні документи (п.3 Порядку реєстрації ОСББ):

- реєстраційну картку, яка одночасно є заявою про державну реєстрацію об'єднання, оформлену за зразком згідно додатка № 1 до Порядку реєстрації ОСББ;
- протокол установчих зборів, на яких було прийнято рішення про створення ОСББ і був затверджений його Статут;

- два примірники оригіналу і одну копію Статуту ОСББ, оформлених згідно вимог законодавства;
- список членів ОСББ, складений згідно додатка № 2 до Порядку реєстрації ОСББ;
- опис земельної ділянки встановленої форми та технічний паспорт будинку;
- завірені копії документів, що встановлюють право на володіння будинком, квартирою (квартирами), іншими житловими (нежитловими) приміщеннями кожного власника, який безпосередньо або через уповноважених осіб брав участь в установчих зборах і голосуванні за створення об'єднання.

Реєстрація ОСББ здійснюється безоплатно. Орган державної реєстрації в місячний строк після надходження потрібних документів вносить дані реєстраційної картки в реєстр і видає свідоцтво про державну реєстрацію об'єднання з указаним ідентифікаційним кодом згідно з ЄДРПОУ, а у випадку відмови від реєстрації – дає вмотивовану письмову відповідь.

При необхідності може бути здійснена перереєстрація об'єднання співвласників багатоквартирного будинку. Вона проводиться в порядку, встановленому для його державної реєстрації. У разі перереєстрації об'єднання оригінали раніше виданого свідоцтва про державну реєстрацію об'єднання та його статуту повертаються до органу державної реєстрації.

Як і кожна організація, ОСББ має свої органи управління. Згідно ст.10 Закону „Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків”, органами управління являються:

- загальні збори його членів;
- правління;
- ревізійна комісія.

Кожен орган правління наділений своїми повноваженнями.

Вищим органом управління об'єднання є загальні збори членів об'єднання. Кожний член на загальних зборах має

кількість голосів, пропорційну розміру загальної площі квартир, жилих та нежилих приміщень, що перебувають у його власності.

По закінченні календарного року для розгляду результатів діяльності правління об'єднання скликає загальні збори членів об'єднання. Позачергові загальні збори можуть бути скликані за вимогою членів правління або членів об'єднання, які мають більше 20% голосів від їх загальної кількості або за вимогою ревізійної комісії.

Правління є виконавчим органом об'єднання і підзвітне загальним зборам. Порядок обирання та відкликання членів правління, їх кількісний склад та строки обирання встановлюються загальними зборами. Членами правління можуть бути обрані тільки члени об'єднання співвласників багатоквартирного будинку. При виконанні обов'язків та реалізації своїх прав члени правління об'єднання, які своїми діями завдали майнових збитків об'єднанню або його членам, зобов'язані відшкодувати їх згідно з чинним законодавством.

До компетенції правління об'єднання віднесено:

1. Підготовку річного кошторису об'єднання, річного звіту та балансу;
2. Здійснення контролю за своєчасною сплатою членами об'єднання внесків і платежів та вжиття заходів щодо стягнення заборгованості згідно з чинним законодавством;
3. Розпорядження коштами об'єднання відповідно до затвердженого загальними зборами кошторису;
4. Укладання договорів з підприємствами, які надають житлово-комунальні послуги, виконують будівельні роботи тощо, та здійснення контролю за їх виконанням;
5. Ведення діловодства, бухгалтерського обліку та звітності про діяльність об'єднання;
6. Скликання та організацію проведення загальних зборів членів об'єднання.
7. Правління об'єднання забезпечує схоронність річного кошторису, балансового звіту після висновків ревізійної ко-

місії. Перелічені документи можуть бути надані для ознайомлення кожному члену об'єднання на його вимогу.

Правління об'єднання зі свого складу обирає Голову правління і його заступника. Голова правління забезпечує виконання рішень загальних зборів членів об'єднання та рішень правління, діє без довіреності від імені об'єднання, укладає в межах своєї компетенції угоди, розпоряджається коштами об'єднання відповідно до затвердженого кошторису.

Для здійснення контролю за фінансовою діяльністю правління об'єднання на загальних зборах обирається з числа членів об'єднання **ревізійна комісія** або приймається рішення про залучення аудитора. Порядок діяльності ревізійної комісії та її кількісний склад затверджується загальними зборами. Рішення загальних зборів членів об'єднання про затвердження річного звіту, кошторису видатків і надходжень та розмірів платежів членів об'єднання приймаються з урахуванням висновків ревізійної комісії.

Ревізійна комісія зобов'язана вимагати позачергового скликання загальних зборів у разі виникнення загрози суттєвим інтересам об'єднання або виявлення зловживань, вчинених посадовими особами.

Крім основної діяльності, об'єднання може виконувати господарську діяльність для забезпечення власних потреб безпосередньо або шляхом укладання договорів з фізичними і юридичними особами. Одним з найбільш розповсюджених видів господарської діяльності об'єднання є надання в оренду приміщень (житлових і нежитлових) в житловому комплексі.

Власник приміщення в багатоквартирному будинку, в якому створено об'єднання, може здати його в оренду для:

- проживання фізичної особи;
- здійснення господарської, підприємницької та іншої не забороненої законом діяльності фізичній або юридичній особі.

При цьому обов'язковою умовою такої діяльності є виконання всіх встановлених норм використання приміщень

в житлових будинках. Крім цього, не повинен бути нанесений збиток інтересам власників (користувачів) і навколишньому середовищу.

Установчі документи об'єднання повинні містити вичерпний перелік видів їх діяльності. Якщо об'єднання здійснює діяльність, що є для нього основною, але не записана у Статуті, то прибутки від такої діяльності будуть оподатковуватись на загальних засадах.

Ліквідація об'єднання проводиться призначеною загальними зборами його членів ліквідаційною комісією, а у випадках припинення діяльності об'єднання – за рішенням суду – ліквідаційною комісією, що призначається цим органом.

Контрольні питання

1. Поняття житлового права України.
2. Предмет житлового права України.
3. Захист права на житло Конституцією України.
4. Житловий фонд України.
5. Суб'єкти і об'єкти права власності на житло.
6. Використання громадянами України свого конституційного права на житло.
7. Підстави для поліпшення житлових умов.
8. Облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов.
9. Черговість в отриманні житла.
10. Норми жилої площі в Україні.
11. Порядок приватизації державного житлового фонду.
12. Об'єкти, які не підлягають приватизації.
13. Використання та управління приватизованими квартирами.
14. Житлові чеки.
15. Права та обов'язки власників квартир.
16. Оподаткування власників приватизованих квартир.
17. Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку – поняття та мета створення.

18. Юридичний статус, реєстрація ОСББ, майно ОСББ.
19. Нормативно-правове забезпечення діяльності ОСББ.
20. Органи управління ОСББ.
21. Правила участі в діяльності ОСББ.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Закон України „Про приватизацію державного житлового фонду” від 19 червня 1992 р.
2. Закон України „Про об’єднання співвласників багатоквартирних будинків” від 29 листопада 2001 р.
3. Закон України „Про житлово-комунальні послуги” від 24 червня 2004 р.
4. Закон України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” від 28 лютого 1991 р.
5. Закон України „Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” від 17 квітня 1991 р.
6. Закон України „Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 р.
7. Закон України „Про оренду землі” від 06 жовтня 1998 р.
8. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р.
9. Житловий кодекс України (Української РСР) від 30 червня 1983 р.
10. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.
11. „Про Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву”. Постанова Кабінету Міністрів від 26 жовтня 2000 р. № 1604.
12. „Правила користування приміщеннями житлових будинків та прибудинковими територіями”. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002р. № 1521.
13. „Про затвердження Порядку використання в 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для забезпечення житлом окремих категорій громадян, які відповідно

до законодавства мають право на його отримання" Постанова Кабінету Міністрів від 21 лютого 2007 р. № 269.

14. «Створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків – основа реформування житлового сектора». – К.: Українська економічна студія, 1998р.

15. «Довідник керуючого справами об'єднання співвласників багатоквартирного будинку». – К., 2000р.

16. „Руководство для собственников жилья по созданию и деятельности объединений совладельцев многоквартирных домов в Украине” / за ред. Дж. Гарднера. – Одесса, 1996 г.

17. *Ермакова Н.* „Сам себе хозяин, или основные аспекты создания и работы объединений совладельцев многоквартирных домов” / Все о бухгалтерском учете. – 2004р. – № 72, ст. 4-10.

18. „Деятельность и налогообложение объединений совладельцев многоквартирных домов” / Налоги и бухгалтерский учет. – 2004р. – № 92, ст. 42-50.

19. „Объединения совладельцев многоквартирного дома: организация деятельности и учет” / Бухгалтерская неделя. – 2004р. – № 49, ст. 32-41.

Розділ 7 | Основи трудового права України

- 7.1. Поняття трудового права, його предмета та методу.
- 7.2. Суб'єкти трудового права.
- 7.3. Колективний договір.
- 7.4. Трудовий договір.
- 7.5. Робочий час.
- 7.6. Час відпочинку, порядок і умови надання щорічних відпусток.
- 7.7. Трудова дисципліна.
- 7.8. Порядок вирішення індивідуальних трудових спорів.
- 7.9. Трудова книжка та порядок її ведення.

7.1. Поняття трудового права, його предмета та методу

Кожна людина в Україні має право на працю. Це закріплено ст. 43 Конституції України від 28.06. 1996 р. Кодекс законів про працю України (№ 322а-08 від 10.12. 1971 р. зі змінами та доповненнями) регулює більшість аспектів у трудовому житті українського суспільства.

Трудове право одна з галузей в системі права України, що регулює трудові та інші, тісно з ними пов'язані суспільні відносини, які виникають між роботодавцем та найманим працівником у процесі реалізації останнім його конституційного права на працю.

Предметом трудового права є трудові відносини, які виникають у результаті укладання та реалізації трудового договору, а також відносини які виникають під час вирішення трудових спорів, відносини навчання на виробництвах, відносини щодо працевлаштування та інші тісно пов'язані з ними.

Для трудового права характерними є два основних методи правового регулювання:

• метод автономного регулювання, який виходить з координування інтересів та цілей сторін суспільних відносин, де суб'єкти насамперед задовольняють свої приватні інтереси;

• метод централізованого регулювання, який ґрунтується на відносинах субординації учасників суспільних відносин, де в приватні інтереси втручається держава.

Але найбільш широко використовується в трудовому праві автономний метод, оскільки держава лише визначає основні засади правового регулювання найманої праці.

Трудове право ґрунтується на таких **принципах**:

- свобода праці та зайнятості,
- захист від безробіття,
- рівноправність у праці,
- справедлива винагорода за працю,
- охорона праці,
- право на відпочинок,
- право на професійну підготовку,
- захист трудових прав,
- право на виробничу демократію,
- право роботодавця вимагати від працівника виконання обов'язку сумлінної праці тощо.

Першу групу становлять три основних принципи трудового права:

1) свобода праці й зайнятості, заборона примусової праці (ст. 43 Конституції України, ст. 5, 21, 49-4 КЗпП України);

2) право на працю, захист від безробіття, допомога у працевлаштуванні та матеріальна підтримка безробітних (ст. 43 Конституції України, ст. 2, 5, гл. III та III-A КЗпП України);

3) рівноправність у праці й зайнятості, заборона дискримінації в праці (ст. 24 Конституції України, ст. 22 КЗпП України).

Головним змістом зазначених принципів трудового права є єдність можливостей працівника отримати роботу у роботодавця будь-якої форми власності відповідно до своєї спеціальності чи професії, у безпечних умовах праці, а за умови звільнення з роботи чи безробіття реалізується можливість сприяння держави у працевлаштуванні й матеріальній під-

тримці тимчасово непрацюючого. Принцип забезпечення вільної праці стосується всіх осіб найманої праці, і головним його змістом є добровільне їх волевиявлення вступати в трудові відносини, змінювати чи припиняти їх.

Друга група основних принципів трудового права розкриває зміст тих основних принципів трудового права, що реалізуються у процесі наявності трудових відносин. До цієї групи належать такі принципи:

1) *справедлива винагорода за виконану роботу*. Його правове забезпечення здійснюється нормами інститутів:

- а) оплата праці;
- б) гарантії і компенсації;

2) *охорона праці*. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів:

а) трудовий договір (прийняття на роботу, переведення на іншу роботу);

б) охорона праці як загальний інститут, в тому числі посилена охорона праці жінок та молоді, контроль за охороною праці;

в) норми матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові в разі трудового каліцтва;

3) *право на відпочинок*. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів:

- а) робочий час;
- б) час відпочинку;
- в) поєднання роботи з навчанням;

4) *захист трудових прав*. Цей принцип забезпечується нормами таких інститутів:

а) нагляд і контроль за дотриманням трудового законодавства;

- б) повноваження профспілок і трудових колективів;
- в) трудові спори.

До третьої групи належать такі принципи:

1) *безплатної професійної підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації*. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів:

- а) працевлаштування і зайнятість населення;
- б) трудовий договір;

- в) робочий час;
- г) оплата праці й гарантійні виплати;
- 2) виконання трудових обов'язків сторонами трудового договору. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів:
  - а) трудова дисципліна (дисциплінарні звільнення);
  - б) трудовий договір;
  - в) матеріальна відповідальність сторін трудового договору за заподіяну шкоду;
  - г) розгляд трудових спорів.

7.2. Суб'єкти трудового права

Суб'єктами трудового права є учасники суспільних відносин, визначені трудовим законодавством, які можуть володіти трудовими правами й обов'язками та реалізувати їх.

Для того щоб стати суб'єктом трудового права, особа повинна володіти трудовою правосуб'єктністю, тобто трудовою правоздатністю та трудовою дієздатністю. У трудовому праві працівник володіє єдиною правосуб'єктністю в повному обсязі - з досягненням 16-річного віку, а в окремих передбачених законом випадках - з 15- і 14-річного віку (ст. 188 КЗпП України).

В основному, суб'єкти трудового права поділяються на два види: фізичні особи та юридичні особи.

Кожний із цих видів має як спільні, так і особливі риси. Фізичні особи можуть бути суб'єктами трудового права лише з досягненням встановленого законом віку або, крім того, ще й за наявності певної професійної підготовки (це стосується лікарів, водіїв тощо) чи складного юридичного факту (для виборних працівників, працівників, котрі призначаються або затверджуються на відповідну посаду).

Особливими рисами юридичних осіб як суб'єктів трудового права є такі:

- організаційна єдність;
- відокремленість майна;
- наявність фонду оплати праці та права ним розпоряджатися;

➤ самостійна відповідальність перед другою стороною трудового договору.

Спільність правового положення фізичних і юридичних осіб як суб'єктів трудового права виявляється в обов'язковому додержанні норм трудового законодавства, діяльності сторін в межах передбачених законом та в деяких випадках можливості фізичних осіб виступати в якості роботодавців.

До суб'єктів трудового права належать:

- 1) працівники (робітники і службовці);
- 2) роботодавці (підприємства, установи, організації будь-якої форми власності і фізичні особи);
- 3) трудові колективи;
- 4) професійні спілки;
- 5) окремі постійнодіючі чи тимчасово діючі органи (мирна комісія, трудовий арбітраж, органи нагляду і контролю за додержанням норм з охорони праці й трудового законодавства).

Усі названі суб'єкти трудового права мають певний правовий статус (правове положення), визначений трудовим законодавством:

- 1) наявність трудової правосуб'єктності;
- 2) визначеність основних прав і обов'язків;
- 3) юридичні гарантії трудових прав і обов'язків;
- 4) відповідальність у разі порушення трудових обов'язків.

Головними суб'єктами трудового права є працівники (робітники та службовці). Вони мають практично однакові трудові права та обов'язки. Винятком є лише три категорії працівників: жінки, неповнолітні та працівники з пониженою працездатністю (інваліди, пенсіонери, ветерани праці). Тому, їх правовий статус відображає підвищені гарантії права на працю, правового захисту їх організму від шкідливих факторів, пов'язаних з виробництвом (заборони застосування їх праці на шкідливих, важких і підземних роботах), збільшення часу відпочинку та інше.

Ст. 43 Конституції України та ст. 2, 2-1 КЗпП України визначають найголовніші трудові права працівників, такі як:

– право на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру;

- право на вільний вибір професії, роду занять і роботи;
- право на відпочинок, тощо.

В Україні законодавчо заборонено використання примусової праці. Лише взаємна домовленість працівника і власника засобів виробництва (роботодавця) сприяє вільному й рівноправному вступу в трудові відносини.

Важливим суб'єктом трудового права є власник або уповноважений ним орган чи фізична особа – роботодавець будь-якої форми власності, дозволеної чинним законодавством України. Ним може бути підприємство, установа, організація – державна, колективна чи приватна, що наділена спеціальною трудовою правосуб'єктністю відповідно до завдань, визначених статутом чи положенням юридичної особи.

Трудова правосуб'єктність підприємства як суб'єкта трудового права – роботодавця, характеризується тим, що, як правило, підприємство повинно мати статус юридичної особи, фонд оплати праці та визначати чисельність і штат працівників. Правовий статус підприємств регулюється Господарським законодавством України.

Правове положення державних підприємств, як суб'єктів трудового права, дає певні права адміністрації, до складу якої входить керівник і всі посадові особи (головні спеціалісти, керівники структурних підрозділів і служб тощо), вона є посередником в організаційно-управлінських відносинах з трудовим колективом, профспілковим комітетом та іншими громадськими формуваннями.

Правовий статус роботодавця включає не лише його правосуб'єктність щодо надання роботи, а й основні трудові права й обов'язки стосовно кожного працівника і трудового колективу в цілому.

Трудовий колектив як суб'єкт трудового права має реальний вплив на державних і колективних підприємствах. Його правовий статус визначений спеціальними Законами України:

- „Про колективні договори і угоди” від 01.07.1993 року;
- „Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 03.03.1998 року;
- „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15.09.1999 року та інші.

Трудовий колектив підприємства утворюють усі працівники, які своєю працею беруть участь у його діяльності на основі трудового договору (контракту, угоди), а також інших форм, що регулюють трудові відносини працівника з підприємством.

Розрізняють:

- а) єдиний трудовий колектив підприємства;
- б) трудовий колектив цеху, відділу, ділянки, бригади та інших підрозділів.

Вказані колективи мають самоврядні повноваження, що дає можливість їх класифікувати на:

а) трудовий колектив підприємства з правом наймання робочої сили;

б) трудовий колектив, у якому частка державного майна перевищує 50 відсотків (повноваженнями такого колективу є внесення змін чи доповнень до статуту підприємства, визначення умов наймання керівника, виокремлення зі складу підприємства структурних підрозділів для створення нового підприємства тощо);

в) трудовий колектив на правах співвласника за умови часткового викупу майна підприємства;

г) трудовий колектив як колективний власник після повного викупу майна підприємства.

До органів трудового колективу належать:

- а) загальні збори (конференція);
- б) рада трудового колективу, як постійно діючий орган.

Трудовий колектив виконує такі основні функції:

а) економічну (організація сумісної праці, поліпшення її умов);

б) соціальну;

в) політичну;

г) виховну.

Важлива роль у регулюванні трудових відносин належить також профспілкам як суб'єктам трудового права.

Профспілка – добровільна громадська організація, що об'єднує працівників за їх суспільними інтересами згідно з родом їхньої діяльності у виробничій і невиробничій сфері з метою захисту трудових і соціально-економічних прав і законних інтересів своїх членів.

Правовий статус профспілок в Україні визначається Конституцією України (ст. 36), КЗпП України (ст. 243–252) та іншими нормативними актами, зокрема Законом України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 року, Статутами профспілок, тощо, в яких визначаються їх головні завдання – захист прав і законних інтересів працівників.

Професійні спілки виконують свою основну функцію щодо захисту трудових прав і законних інтересів працівників, поновлення їхніх порушених прав, встановлення високого рівня умов праці, побуту тощо.

Повноваження профспілок здійснюють постійно діючі органи:

- 1) Федерація профспілок України;
- 2) обласні ради профспілок;
- 3) профспілка Автономної Республіки Крим;
- 4) міські ради профспілок (міст Києва і Севастополя);
- 5) центральні комітети профспілок міністерств і відомств;
- 6) незалежні профспілки окремих галузей виробництва (металургів, гірників, науковців тощо);
- 7) районні комітети профспілок (комунального господарства, вчителів та ін.);
- 8) первинні профспілкові комітети (профкоми).

Профспілки як суб'єкти трудового права регулюють трудові права громадян на трьох етапах, а саме:

1) виникнення трудових відносин (прийняття на роботу неповнолітніх лише за згодою профкому, встановлення випробувального строку до 6 місяців згідно зі ст. 27 КЗпП України);

2) існування трудових відносин;

3) припинення трудових відносин.

За обсягом умовно розрізняють такі права профкому:

1) на захист права на працю (участь у формуванні державної політики зайнятості населення, контроль за станом зайнятості тощо);

2) на соціальний захист працюючих у галузі оплати праці, охорони праці, побутових умов тощо;

3) на нагляд і контроль за охороною праці й дотриманням

норм трудового законодавства (розслідування нещасних випадків на виробництві, зміщення з посади керівних працівників (ст. 45 КЗпП України);

4) на участь в управлінні державним соціальним страхуванням (ст. 224 КЗпП України) – надання путівок, визначення допомоги з приводу тимчасової непрацездатності, призначення пенсій тощо (гл. XVII КЗпП України).

Професійні спілки здійснюють повноваження, поєднуючи свої права з правами власника підприємства, трудового колективу чи конкретного працівника.

Професійні спілки як суб'єкти трудового права мають також відповідні гарантії своїх прав. Вони стосуються:

1) сфери виробництва, праці, побуту, культури, участі в управлінні підприємством тощо (ст. 244–251 КЗпП України);

2) конкретних виборних профспілкових працівників (керівників профспілкових комітетів, членів профкому, ради підприємства чи ради трудового колективу) згідно ст. 252 КЗпП України.

Зазначені гарантії сприяють активізації виборних профспілкових лідерів у захисті прав працівників, оскільки закон зобов'язує роботодавця погоджувати свої дії щодо переведення чи звільнення профспілкових лідерів з їх колективним органом – профкомом чи профспілковим об'єднанням.

7.3. Колективний договір

У зв'язку з появою в державі роботодавців, що здійснюють підприємницьку діяльність на базі різних форм власності виникла нагальна потреба вдосконалення регулювання соціально – трудових відносин між роботодавцями і трудовими колективами, створення механізму соціального захисту прав та інтересів працівників. Цьому сприяє колективний договір, який визначає взаємовідносини власника або уповноваженого ним органу з трудовим колективом у галузі праці, економіки та соціального розвитку підприємства.

Закон України „Про колективні договори і угоди” від 1 липня 1993 р., та КЗпП України регулюють основні взаємовідносини між найманими працівниками та власниками-роботодавцями.

Колективний договір – це письмова нормативна угода між власником або уповноваженим ним органом і трудовим колективом, від імені якого виступає профспілковий комітет чи інший уповноважений трудовим колективом орган. Цією угодою визначаються взаємні зобов'язання сторін у галузі трудових і соціально-економічних відносин.

Ознаки колективного договору:

- наявність сторін – власника (його представника) і трудового колективу;
- письмова форма договору;
- зміст – взаємні права і обов'язки сторін, що визначені ст. 13 КЗпП.

Правова регламентація відносин учасників колективного договору визначається Законом України "Про колективні договори і угоди" та КЗпП України. Розрізняють два основних види таких договорів: колективний договір і колективні угоди.

За правовим значенням колективні договори можуть бути:

- а) колективний договір підприємства, установи, організації;
- б) колективний договір структурного підрозділу підприємства в межах його компетенції (ст. 2 Закону).

Закон визначає різні види угод, зокрема **генеральну**, що укладається на загальнодержавному рівні, сторонами якої є професійні спілки, котрі об'єднуються для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди; власники або уповноважені ними органи, які об'єднуються для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди.

Наступним видом є угода **на галузевому рівні**, сторонами якої виступають власники, об'єднання власників або уповноважені ними органи; профспілки чи об'єднання профспілок або інших представницьких організацій працівників, які мають відповідні повноваження щодо ведення переговорів, укладення угод та реалізації їх норм.

Зміст колективних угод в основному визначений ст. 8 Закону, в якій зазначено, що угодою (державного чи галузевого рівня) регулюються основні принципи й норми реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин, зокрема щодо гарантій праці, забезпечення зайнятості, оплати праці, соціального страхування, режиму праці та відпочинку, задоволення духовних потреб населення тощо.

Третім видом є угода на регіональному рівні, яка укладається між місцевими органами державної влади або регіональними об'єднаннями підприємців; об'єднаннями профспілок чи іншими уповноваженими трудовим колективом органами.

До основних положень колективних договорів і угод належать їх зміст, сфера поширення, строк дії та порядок укладення.

До змісту колективного договору входять усі його умови, про які сторони мають право домовлятися під час його укладення. Ці умови й визначають права, обов'язки та відповідальність сторін за їх виконання.

Закон України "Про колективні договори і угоди" визначає лише приблизний перелік питань, за якими сторони можуть визначати свої зобов'язання. Цей перелік не є вичерпним і тому дає можливість сторонам передбачити й інші додаткові гарантії чи соціально-побутові пільги (ст. 7 Закону).

Усі питання, що визначають зміст колективного договору, умовно групуються за трьома ознаками.

Перша група включає основні питання взаємних зобов'язань сторін виробничого характеру:

- а) внесення змін в організацію виробництва та праці;
- б) забезпечення продуктивної зайнятості працівників;
- в) нормування й оплата праці тощо.

Друга група містить колективний договір про взаємні зобов'язання сторін у галузі трудових правовідносин:

- а) режим роботи, тривалість робочого часу та відпочинку;
- б) умови й охорона праці;
- в) встановлення гарантій, компенсацій, пільг тощо.

Третя група включає взаємні зобов'язання соціально-економічного характеру:

- а) забезпечення житлом;
- б) культурне та медичне обслуговування;
- в) організація оздоровлення та відпочинку працівників та інше.

Основна вимога колективного договору полягає в тому, що його умови можуть лише покращувати становище працівників порівняно з чинним законодавством, а умови, що

погіршують умови праці працівників, визнаються недійсними (ст. 5 Закону).

Важливою специфікою трудового законодавства є визначення сфер дії і поширення колективного договору. Положення колективного договору поширюються на всіх працівників незалежно від того, чи є вони членами профспілки, і обов'язкові для власника або уповноваженого ним органу, незалежно від форми власності підприємства (ст. 9 Закону, ст. 18 КЗпП України). За сферою дії колективний договір набуває чинності з дня його підписання представниками сторін або з дня, зазначеного в колективному договорі, і діє протягом усього періоду, на який сторони уклали його (рік, два чи більше), – це визначається сторонами при укладенні договору.

Важливими характеристиками колективного договору є порядок його укладення, строк розробки проекту, утворення робочої комісії для ведення сторонами колективних переговорів. Усе зазначене набуває чинності з моменту оформлення цих відносин наказом по підприємству і постановою профспілкового комітету.

Законом визначаються процесуальні строки для ведення переговорів – тримісячний і семиденний (ст. 10 Закону). Ці строки можна умовно поділити на два види:

- визначені законом;
- визначені угодою сторін.

Так, Закон зобов'язує будь-яку зі сторін письмово повідомити іншу про початок переговорів, а другий зобов'язує сторону, яка отримала повідомлення, розпочати переговори.

Сторони можуть самі визначати строки для ведення переговорів за угодою між ними, якщо про це зазначено в колективному договорі.

Підготовлений проект колективного договору обговорюється в трудових колективах, а після врахування їх зауважень доопрацьовується й виноситься на обговорення та прийняття загальними зборами (конференцією) трудового колективу. Після цього схвалений договір підписується представниками сторін не пізніше як через 5 днів з моменту його схвалення, якщо інше не встановлено зборами (конференці-

єю) трудового колективу (ст. 13 Закону), і підлягає повідомній реєстрації місцевими органами державної влади в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (ст. 9 Закону, ст. 15 КЗпП України).

Контроль за виконанням колективного договору проводиться безпосередньо сторонами, які його уклали, у порядку, визначеному цим договором.

Якщо власник або уповноважений ним орган (особа) порушив умови колективного договору, профспілки, що його уклали, мають право надсилати власнику або уповноваженому ним органу (особі) подання про усунення цих порушень, яке розглядається у тижневий строк. У разі відмови усунути порушення або недосягнення згоди у зазначений строк профспілки мають право оскаржити неправомірні дії або бездіяльність посадових осіб до суду.

Сторони, які підписали колективний договір, щорічно в строки, передбачені колективним договором, звітують про його виконання.

7.4. Трудовий договір

Кожна працездатна особа має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується. Саме такі можливості закріпила Конституція України. Право на працю конкретно реалізується шляхом укладення трудового договору на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою (ст. 2 КЗпП України).

Основною, базовою формою виникнення трудових правовідносин є трудовий договір. Він визначається трудовим законодавством як угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ними органом чи фізичною особою, згідно з якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці,

необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін (ч. 1 ст. 21 КЗпП України).

Трудовий договір укладається як добровільна угода працівника з підприємством чи фізичною особою. У цьому проявляється реальний принцип свободи і добровільності праці.

Сторонами трудового договору як двосторонньої угоди є: працівник (робітник або службовець); власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа. Працівником може бути фізична особа здатна до праці, що залежить від її фізичного та психічного розвитку. Згідно зі ст. 188 КЗпП України прийняття на роботу допускається особи що досягнули 16 років, а за згодою одного з батьків або особи, яка його замінює, можуть прийматися на роботу особи, які досягли 15 років (а в деяких випадках і з 14 років).

Власник має право укладати трудовий договір з працівником як самостійно, так і доручити свої повноваження іншим спеціальним особам, наприклад заступникові керівника з кадрів тощо. У філіалах підприємства або в інших відокремлених структурних підрозділах юридичних осіб трудовий договір можуть укладати їх керівники, якщо головним підприємством їм передані такі повноваження.

Зміст трудового договору – це сукупність умов, якими визначаються права та обов'язки сторін. Вони поділяються на два види:

- умови, що визначаються угодою сторін;
- умови, що встановлюються законодавством про працю.

Умови трудового договору, що визначаються угодою сторін такі:

1) обов'язкові (необхідні), без домовленості про які, трудовий договір вважається недійсним:

а) про трудову функцію, тобто ким буде працівник – водієм, викладачем тощо;

б) про місце роботи, тобто де саме він працюватиме (із зазначенням цеху, відділення чи без визначення місця роботи);

в) про строк дії трудового договору (на невизначений чи на певний строк тощо);

г) про час початку виконання трудової функції (через день, два чи тиждень тощо);

д) про розмір винагороди за виконану роботу.

2) факультативні (додаткові):

а) про встановлення випробування (ст. 26 КЗпП України);

б) про встановлення неповного робочого дня або тижня (ст. 56 КЗпП України);

в) про роботу в одну зміну при багатозмінному режимі праці та інші;

г) забезпечення житлом;

д) надання для дитини працівника місця в дошкільних дитячих закладах (яслах, садку) тощо.

Правова сутність додаткових умов полягає в тому, що вони уточнюють, доповнюють і розвивають умови конкретного трудового договору.

Встановлення випробування можливо лише за взаємною домовленістю сторін трудового договору і його тривалість становить: для робітників – не більше місяця, для службовців – до трьох місяців, а в окремих випадках для відповідальних службовців за погодженням з профспілковим комітетом – до шести місяців. Для державних службовців строк випробування встановлюється до шести місяців без погодження з профкомом (ст. 18 Закону України "Про державну службу").

Випробування не встановлюється для таких працівників:

а) неповнолітні працівники;

б) молоді робітники після закінчення професійних навчально-виховних закладів;

в) молоді фахівці після закінчення вищих навчальних закладів;

г) особи, звільнені в запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби;

д) інваліди, направлені на роботу за рекомендацією медико-соціальної експертизи;

є) особи, які змінюють роботу у зв'язку з переїздом в іншу місцевість або з переведенням на інше підприємство та в інших передбачених законодавством випадках.

За правовим статусом працівник на період випробування не обмежується у трудових правах, він має право на:

- оплату праці в повному розмірі;
- належні умови праці;
- зарахування до трудового стажу терміну випробування.

Поряд із цим, умова випробування створює для працівника певні правові наслідки, зокрема працівник, який не витримав випробування, звільняється з ініціативи роботодавця без обов'язкового обґрунтування такого рішення; звільнення не погоджується з профспілковим комітетом; власник не зобов'язаний працевлаштувати працівника; не виплачується вихідна допомога.

Згідно зі ст. 24 КЗпП України трудовий договір укладається, як правило, у письмовій формі, яка обов'язкова у разі:

- 1) укладення трудового контракту;
- 2) на вимогу самого працівника;
- 3) укладення трудового договору з неповнолітнім працівником та в інших передбачених законодавством випадках.

Для укладення трудового договору працівник подає наступні документи:

1) трудову книжку (довідку за місцем проживання, якщо особа приймається на роботу вперше);

2) паспорт або свідоцтво про народження (якщо приймається на роботу неповнолітній);

3) ідентифікаційний номер платника податків, зборів та інших обов'язкових платежів;

4) інші документи, подання яких передбачене чинним законодавством:

- документ про освіту, якщо посада може замінюватися тільки особою, яка має відповідний освітній рівень і визначену кваліфікацію (лікар, викладач, інженер, юрист, пілот тощо);

- медичну довідку, якщо на роботу приймається неповнолітній працівник, особи що будуть працювати в шкідливих, важких чи небезпечних умовах праці; працівники харчової промисловості, підприємств водопостачання, дитячих установ тощо;

- військовий квиток, для військовозобов'язаних;

- акт про обрання на посаду, якщо вона замщується тільки в порядку проведення виборів (конкурсу);

- направлення із центру зайнятості населення та інші документи, передбачені законом.

При укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їх партійну і національну приналежність, походження, прописку та документи, подання яких не передбачено законодавством.

Трудові договори поділяються на різні групи за трьома ознаками:

- 1) формою;
- 2) строками;
- 3) змістом.

За першою ознакою трудові договори поділяють на усні й письмові.

За другою ознакою трудові договори поділяють на:

- укладені на невизначений строк;
- на визначений строк, установлений за погодженням сторін (строковий);
- на час виконання певної роботи.

За третьою ознакою :

- договори за конкурсом;
- з виборними працівниками;
- за суміщенням, сумісництвом тощо.

Так, особливістю трудового договору за конкурсом є те, що передумовою укладення такого трудового договору є проходження конкурсу. Лише акт конкурсної комісії визначає, хто з претендентів витримав вимоги конкурсу й може укладати з роботодавцем трудовий договір.

Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу.

Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказу чи розпорядження не було видано, але працівника фактично було допущено до роботи.

Закон визначає випадки коли особа може бути допущена до роботи тільки після видання наказу чи розпорядження, це стосується випадків:

- якщо особа буде мати повноваження щодо керування роботою інших працівників;
- якщо особа бути мати право підпису офіційних документів від імені юридичної особи;

- якщо особа приймається на посаду пов'язану із доступом до грошових та інших матеріальних цінностей і розпорядження ними та інших випадках.

Найманий працівник допускається до роботи лише після визначення його робочого місця і проведення передбаченого законом інструктажу з питань:

- роз'яснення його прав та обов'язків та інформування під розписку про умови праці, наявність на робочому місці, де він буде працювати, небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливих наслідків їх впливу на здоров'я, його права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до чинного законодавства і колективного договору;

- ознайомлення з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;

- визначення робочого місця, забезпечення його необхідними для роботи засобами;

- інструктування з техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони.

Забороняється укладення трудового договору з особою, якій за медичним висновком запропонована робота проти-показана за станом здоров'я.

Особі, запрошеній на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації за погодженням між керівниками підприємств, установ, організацій, не може бути відмовлено в укладенні трудового договору.

У разі укладення трудового договору між працівником і фізичною особою, фізична особа повинна у тижневий строк, з моменту фактичного допущення працівника до роботи, зареєструвати укладений у письмовій формі трудовий договір у державній службі зайнятості за місцем свого проживання у порядку, визначеному Міністерством праці та соціальної політики України.

Роботодавець вправі запроваджувати обмеження щодо спільної роботи на одному і тому ж підприємстві, в установі, організації осіб, які є близькими родичами чи свояками (батьки, подружжя, брати, сестри, діти, а також батьки, брати, сестри і діти подружжя), якщо у зв'язку з виконанням трудових

обов'язків вони безпосередньо підпорядковані або підконтрольні один одному.

На підприємствах, в установах, організаціях державної форми власності порядок запровадження таких обмежень встановлюється законодавством.

Трудовий договір може бути припиненим у випадках передбачених законом:

- у разі смерті працівника;
- за угодою сторін;
- з ініціативи працівника;
- з ініціативи власника або уповноваженого ним органу;
- з ініціативи третьої особи, яка не є стороною трудового

договору.

Кожна із зазначених груп має певні особливості щодо припинення трудового договору. Так, до характерних ознак припинення трудового договору за угодою сторін належать:

- можливість розірвання будь-якого виду трудового договору;
- вияв ініціативи будь-якої зі сторін і в будь-який час;
- відсутність строку дії досягнутої угоди про розірвання трудового договору.

Єдиним винятком є трудовий договір з молодими фахівцями, тобто випускниками закладів освіти, які направлені на роботу згідно з державним розподілом і зобов'язані відпрацювати три роки (п. 8 постанови Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 р. "Про порядок працевлаштування випускників вузів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням").

До специфіки припинення трудового договору з ініціативи працівника належать такі ознаки:

- 1) виявлення ініціативи лише самого працівника;
- 2) обов'язкове письмове попередження власника про розірвання договору в двотижневий строк;
- 3) наявність трудового договору, укладеного на невизначений строк.

Строковий трудовий договір може бути припинений достроково з ініціативи працівника тільки з таких поважних причин:

а) хвороба працівника, що унеможливило виконання роботи;

б) порушення власником законодавства про працю, колективного договору чи угоди сторін;

в) наявність інших поважних причин (переїзд в іншу місцевість, догляд за хворою дитиною тощо, передбачених ч. 1 ст. 38 КЗпП).

Трудовий договір може бути припинений з ініціативи роботодавця у випадках визначених ст. 40, 41 КЗпП:

1) зміни в організації виробництва та праці, у тому числі ліквідація, реорганізація або перепрофілювання підприємства (установи, організації), скорочення чисельності або штату працівників;

2) виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі;

3) систематичне невиконання працівником трудових обов'язків без поважних причин;

4) прогул без поважних причин, у тому числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня;

5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців унаслідок тимчасової непрацездатності;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) учинення розкрадання за місцем роботи (у тому числі дрібного) майна власника.

До додаткових підстав припинення трудового договору з ініціативи власника згідно зі ст. 41 КЗпП України належать:

1) одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником підприємства (установи, організації), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, його заступниками, службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;

2) дії з вини працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника;

3) учинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, несумісного з продовженням даної роботи.

Підставами припинення трудового договору на вимогу третіх осіб, які не є стороною трудового договору можуть бути:

- направлення працівника за постановою суду до лікувально-трудового профілакторію;

- призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;

- набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;

- вимога профспілкового органу щодо розірвання трудового договору (контракту) з керівником, якщо він порушує законодавство про працю і не виконує зобов'язань за колективним договором;

- вимога батьків, усиновителів чи піклувальника неповнолітнього, а також державних органів та службових осіб на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, якщо продовження трудового договору загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

Завершальним етапом припинення трудового договору на основі будь-якої з підстав є порядок його оформлення шляхом видання власником наказу чи розпорядження. У наказі про звільнення й у трудовій книжці працівника підстава звільнення має відповідати законодавству про працю з обов'язковим зазначенням пункту та статті закону, наприклад: "звільнений за прогул за п. 4 ст. 40 КЗпП України" або "звільнений за власним бажанням за ст. 38 КЗпП України". Трудова книжка видається працівникові в день його звільнення, яким вважається останній день роботи. Якщо працівник не працював у цей день, то вона видається за першою його вимогою у будь-який наступний робочий день. Затримка видачі трудової книжки з вини роботодавця дає працівникові право вимагати оплати середньої заробітної плати за весь час затримки.

У разі припинення трудового договору не з вини працівника гарантується виплата вихідної допомоги, тобто відповідної грошової суми. Зокрема, ст. 44 КЗпП України передбачає, що вихідна допомога в розмірі не менше середнього місячного заробітку виплачується в разі припинення трудового договору в таких випадках:

1) відмови працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством чи від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці (п. 6 ст. 36 КЗпП України);

2) звільнення працівника з роботи з ініціативи власника у зв'язку зі змінами в організації виробництва та праці (п. 1 ст. 40 КЗпП України);

3) виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або за станом здоров'я, що перешкоджає продовженню роботи (п. 2 ст. 40 КЗпП України);

4) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу (п. 6 ст. 40 КЗпП України);

5) порушення власником або вповноваженим ним органом законодавства про працю, умов колективного або трудового договору.

Вихідна допомога виплачується в розмірі не менше двомісячного середнього заробітку у разі призову або вступу працівника на військову службу чи направлення на альтернативну (невійськову) службу (п. 3 ст. 36 КЗпП України). У розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного середнього заробітку вихідна допомога виплачується в разі звільнення через порушення власником або вповноваженим ним органом законодавства про охорону праці, умов колективного договору з цих питань (ст. 38, 39 КЗпП України).

7.5. Робочий час

Робочий час – це встановлений законом, колективним і трудовим договором період календарного часу, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового

розпорядку та графіку роботи повинен знаходитися на своєму робочому місці й виконувати обумовлену трудову функцію.

Законодавство встановлює різні види робочого часу:

1) нормальну тривалість робочого часу, що не може перевищувати 40 годин на тиждень. Підприємства і організації при укладенні колективного договору можуть встановлювати меншу тривалість цього часу (ст.50 КЗпП);

2) скорочений робочий час, який за тривалістю менше нормального, але з оплатою праці як за нормальну тривалість. Він встановлюється лише законом для:

- працівників віком від 16 до 18 років - 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) - 24 години на тиждень. Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченої в абзаці першому цього пункту для осіб відповідного віку;

- працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, - не більш як 36 годин на тиждень. Перелік виробництв, цехів, професій і посад зі шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого часу, затверджується в порядку, встановленому законодавством.

- окремих категорій працівників (викладачів, учителів, лікарів та інших перелік яких визначених законом).

Для жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину-інваліда, скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів підприємств, установ, організацій (ст. 51 КЗпП);

3) неповний робочий час - встановлюється за угодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом як при прийнятті на роботу, так і згодом (може бути неповним робочим днем або неповним робочим тижнем). Такий робочий час обов'язково встановлюється на прохання вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, в тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Оплата праці в цих випадках провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Робота на умовах неповного робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників (ст. 56 КЗпП);

4) ненормований робочий день – це особливий режим робочого часу, який встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу. У разі виробничої потреби вони виконують роботу понад нормальну тривалість робочого часу. Такий робочий час застосовується для керівників, спеціалістів і робітників у випадках:

- коли праця не піддається точному обліку в часі;
- коли робочий час за характером роботи поділяється на частини невизначеної тривалості;
- коли робочий час розподіляється на розсуд працівника.

Наказом Міністерства праці та соціальної політики України № 7 від 10.10. 1997 року закріплено надання додаткової оплачуваної відпустки тривалістю 7 календарних днів працівникам, що працюють на ненормованих умовах за особливий характер праці;

5) надурочний робочий час має місце у виняткових випадках, що визначаються законодавством. Надурочними вважаються роботи понад встановлену тривалість робочого дня, і можуть застосовуватися лише при:

- проведенні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків;

- проведенні громадсько необхідних робіт по водопостачанню, газопостачанню, опаленню, освітленню, каналізації, транспорту, зв'язку – для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують правильне їх функціонування;

- необхідності закінчити почату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва не могла бути закінчена в нормальний робочий час, коли припинення її може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а

також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості трудящих;

– необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення;

– нез'явленні працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви; в цих випадках власник або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно вжити заходів до заміни змінника іншим працівником (ст.62 КЗпП).

Закон забороняє залучати до надурочних робіт:

– вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 176 КЗпП);

– осіб, молодших вісімнадцяти років (ст. 192 КЗпП);

– працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять (ст. 220 КЗпП);

– інші категорії працівників визначених законодавством.

Жінки, які мають дітей віком від трьох до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, можуть залучатись до надурочних робіт лише за їх згодою (ст. 177 КЗпП).

Залучення інвалідів до надурочних робіт можливе лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям (ст. 172 КЗпП).

Такі роботи можуть провадитися лише с дозволу профспілкового комітету підприємства, установи, організації і не повинні перевищувати для кожного працівника 4-ьох годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік.

б) Нічний робочий час, тобто праця в нічну зміну. Нічним вважається час з 10 годин вечора до 6-ти годин ранку. При роботі в нічну зміну тривалість роботи скорочується на одну годину. Але робота оплачується у підвищеному розмірі, встановлюваному генеральною, галузевою (регіональною) угодами та колективним договором, але не нижче 20 відсотків тарифної ставки (окладу) за кожену годину роботи у нічний час.

Забороняється залучення до роботи в нічний час:

1) вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років (ст. 176 КЗпП);

2) осіб, молодших вісімнадцяти років (ст. 192 КЗпП);

3) інших категорій працівників, передбачених законодавством.

Робота жінок в нічний час не допускається, за винятком тих галузей народного господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід. Перелік цих галузей і видів робіт із зазначенням максимальних термінів застосування праці жінок у нічний час затверджується Кабінетом Міністрів України (ст. 175 КЗпП).

Робота інвалідів у нічний час допускається лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям (ст. 172 КЗпП).

Трудове право закріплює різні режими робочого часу у колективних договорах, правилах внутрішнього розпорядку, графіках змінності, що укладаються на підприємствах, в установах, організаціях. Розрізняють:

- п'ятиденний робочий тиждень;
- шестиденний робочий тиждень;
- сумований облік робочого часу.

Робочий день - це календарний період під час якого найманий працівник протягом доби виконує свої трудові функції. Тривалість щоденної роботи на конкретному підприємстві (в установі, організації) визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності. При цьому закон забороняє призначення працівника на роботу протягом двох змін підряд та визначає тривалість перерви між змінами, яка має бути не меншою подвійної тривалості часу роботи в попередній зміні (ст. 59 КЗпП).

На роботах з особливими умовами і характером праці в порядку і випадках, передбачених законодавством, робочий день може бути поділений на частини з тією умовою, щоб загальна тривалість роботи не перевищувала встановленої тривалості робочого дня. Такий поділ робочого часу може бути встановлений для водіїв міського транспорту та працівників тваринництва (годівля, доїння корів тощо) - вранці й увечері, в години пік, а всередині дня - вільні від роботи години.

Облік робочого часу повинен здійснювати власник підприємства. Існують такі види обліку робочого часу:

- щоденний, коли працівник має однакову тривалість щоденної роботи;

- щотижневий, коли кожного тижня однаково реалізується тижнева норма робочих годин;

- підсумковий, коли неможливе додержання щоденної чи щотижневої норми тривалості робочого часу. Він може бути місячним, кварталним, річним, але з таким розрахунком, щоб тривалість робочого часу на тиждень не перевищувала 40 годин на кожного працюючого. Такий облік застосовується, коли працюють у зміни різної тривалості або на безперервно діючих підприємствах тощо.

7.6. Час відпочинку, порядок і умови надання щорічних відпусток

Конституція України закріплює право кожного, хто працює на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом (ст. 45 Конституції України).

Час відпочинку – це визначений законом, колективним чи трудовим договором календарний період протягом якого працівник вільний від виконання своїх трудових обов'язків, який використовується працівником на власний розсуд для відновлення працездатності та задоволення власних інтересів. Як і робочий час, час відпочинку має декілька видів. Це:

а) технологічні перерви протягом робочого дня (10-15 хвилин щогодини);

б) перерви для відпочинку і харчування (від 30 хвилин до двох годин), яка не включається в робочий час і надається, як правило, через чотири години після початку роботи.

Час початку і закінчення перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку. На тих роботах, де через умови виробництва перерву встановити не можна, працівникові повинна бути надана можливість приймання їжі протягом робочого часу. Перелік таких робіт, порядок і місце приймання їжі встановлюються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації;

с) щоденний відпочинок після роботи (перерви між змінами);

д) щотижневі дні відпочинку (вихідні дні). При п'ятиденному робочому тижні працівникам надаються два вихідних дні на тиждень, а при шестиденному робочому тижні – один вихідний день. При цьому тривалість щотижневого безпервного відпочинку повинна бути не менш як 42 години (ст. 70 КЗпП). Загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день при п'ятиденному робочому тижні, якщо він не визначений законодавством, визначається графіком роботи підприємства, установи, організації, погодженим з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації, і, як правило, має надаватися підряд з загальним вихідним днем. У випадку, коли святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого;

е) святкові й неробочі дні, перелік яких визначений ст. 73 КЗпП:

- 1 січня – Новий рік
  - 7 січня – Різдво Христове
  - 8 березня – Міжнародний жіночий день
  - 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих
  - 9 травня – День Перемоги
  - 28 червня – День Конституції України
  - 24 серпня – День Незалежності України.
- Неробочими днями є дні релігійних свят:
- 7 січня – Різдво Христове
  - один день (неділя) – Пасха (Великдень)
  - один день (неділя) – Трійця.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні. Робота у святкові і неробочі дні допускається у випадках коли, припинення роботи неможливе через виробничо-технічні умови (безперервно діючі підприємства, установи, організації), а також робота, викликана необхідністю обслуговування населення. При цьому оплата праці здійснюється у подвійному розмірі (ст. 107 КЗПП);

е) щорічні й додаткові відпустки, право на них мають працівники, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також ті особи, які працюють за трудовим договором у фізичних осіб.

Законом України „Про відпустки” від 15.11. 1996 року визначено право працівника використовувати відпустку на свій розсуд. Він лише зобов'язаний до моменту закінчення відпустки повернутись на підприємство, в установу, організацію і продовжити виконання роботи відповідно до трудового договору.

Збереження за працівниками на період відпустки місця роботи (посади) і заробітної плати (допомоги) є важливою умовою для реального використання ними щорічної відпустки.

У період перебування працівників у відпустці заборонено звільнення їх з ініціативи власника або уповноваженого ним органу, за винятком повної ліквідації підприємства, установи, організації.

За бажанням працівника в разі його звільнення (крім звільнення за порушення трудової дисципліни) йому має бути надано невикористану відпустку з наступним звільненням. У разі звільнення працівника йому виплачують грошову компенсацію за всі не використані ним дні щорічної відпустки.

Відпустки можуть бути щорічними (основними і додатковими).

Право на основну відпустку мають усі працівники, її міні-

мальна тривалість 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відліковується з дня укладення трудового договору.

Деякі категорії працівників користуються правом на основну відпустку більшої тривалості. Зокрема, до них належить передусім промислово-виробничий персонал вугільної, сланцевої, металургійної, електроенергетичної промисловості, а також персонал, зайнятий на відкритих гірничих роботах, на роботах на поверхні шахт, розрізів, кар'єрів і рудників, на будівельно-монтажних роботах у шахтному будівництві, на транспортуванні та збагаченні корисних копалин.

Керівним працівникам навчальних закладів та установ освіти, навчальних (педагогічних) частин (підрозділів) інших установ і закладів, педагогічним, науково-педагогічним працівникам та науковим працівникам щорічна основна відпустка надається тривалістю до 56 календарних днів у порядку, затверджуваному Кабінетом Міністрів України.

Інвалідам I і II груп надається щорічна основна відпустка тривалістю 30 календарних днів, а інвалідам III групи - 26 календарних днів.

Працівникам віком до 18 років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день.

Для деяких категорій працівників тривалість відпустки може бути встановлено спеціальними актами законодавства.

Додаткові відпустки надаються працівникам за таких підстав:

- за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці та її тривалість;
- за особливий характер праці та її тривалість;
- в інших випадках, передбачених законодавством.

Право працівника на щорічну основну та додаткові відпустки, повної тривалості в перший рік роботи настає після закінчення шести місяців безперервної роботи на підприємстві.

У разі надання працівникові зазначених щорічних відпусток до закінчення шестимісячного терміну безперервної роботи їхня тривалість визначається пропорційно до відпрацьованого часу. Проте до настання шестимісячного тер-

міну безперервної роботи на підприємстві щорічні відпустки повної тривалості за бажанням працівника надаються:

- жінкам – перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї, а також жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда;

- інвалідам;

- особам віком до 18 років;

- чоловікам, дружини яких перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами;

- особам, звільненим після проходження строкової військової або альтернативної (невійськової) служби, якщо після звільнення із служби вони були прийняті на роботу протягом трьох місяців, не враховуючи часу переїзду на постійне місце проживання;

- сумісникам – одночасно з відпусткою за основним місцем роботи;

- працівникам, які успішно навчаються в навчальних закладах та бажають приєднати відпустку до часу складання іспитів, заліків, написання дипломних, курсових, лабораторних та інших робіт, передбачених навчальною програмою;

- працівникам, які не використали за попереднім місцем роботи повністю або частково щорічну основну відпустку і не одержали за неї грошової компенсації;

- працівникам, які мають путівку (курсівку) для санаторно-курортного (амбулаторно-курортного) лікування;

- батькам-вихователям дитячих будинків сімейного типу;

- в інших випадках, передбачених законодавством, колективним або трудовим договором.

Після першого року роботи щорічну основну відпустку працівникові може бути надано в будь-який час відповідного робочого року згідно графіку, затвердженому власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) чи іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом, який доводиться до відома всіх працівників. Під час складання графіків ураховуються інтереси виробництва, особисті інтереси працівників та можливості для їхнього відпочинку.

Під час складання графіків відпусток має бути враховано вимоги чинного законодавства та бажання працівника, якщо закон передбачає надання відпустки у зручний для нього час. Таке право належить:

- особам віком до 18 років;
- інвалідам;
- жінкам перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї;
- жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда;
- самотній матері (батьку), яка виховує дитину без батька (матері); опікунам, піклувальникам або іншим самотнім особам, які фактично виховують одного або більше дітей віком до 15 років за відсутності батьків;
- дружинам (чоловікам) військовослужбовців;
- ветеранам праці та особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною;
- ветеранам війни, особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, а також особам, на яких поширюється чинність Закону України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту“;
- батькам-вихователям дитячих будинків сімейного типу;
- в інших випадках, передбачених законодавством, колективним або трудовим договором.

За чинним законодавством працівник має право на поділ щорічної відпустки. Так, на прохання працівника щорічну відпустку може бути поділено на частини будь-якої тривалості за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менш як 14 календарних днів. При цьому невикористана частина щорічної відпустки надається працівнику, як правило, до кінця робочого року, але не пізніше як упродовж 12 місяців після закінчення року, за який надається відпустка.

Водночас законодавством передбачено можливість відкликання працівника із щорічної відпустки.

Відкликання можливе: за згодою працівника лише для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або негайного усунення їхніх наслідків, для відвернення нещасних

випадків, простою, загибелі або псування майна підприємства з додержанням вимог відповідної статті названого Закону та в інших випадках, передбачених законодавством. У разі відкликання працівника з відпустки його працю оплачують з урахуванням тієї суми, яку було нараховано на оплату невикористаної частини відпустки;

2) додатковими у зв'язку з навчанням, які надаються для складання випускних, перевідних іспитів на період навчальних занять, складання державних іспитів та захисту дипломних проектів;

3) творчими, які надаються працівникам для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників та в інших випадках, передбачених законодавством. Тривалість, порядок, умови надання та оплати творчих відпусток установлюються Кабінетом Міністрів України.

4) соціальними, які надаються жінкам у зв'язку з вагітністю та пологами, працівникам для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку та працівникам, які мають дітей.

5) відпустками без збереження заробітної плати, які надаються працівникам за їх бажанням за сімейними обставинами, за погодженням сторін трудового договору та у випадках передбачених законом (як правило тривалістю до 14 календарних днів, але законом передбачені й інші строки).

7.7. Трудова дисципліна

Дисципліна – це обов'язкове для всіх членів трудового колективу підкорення порядку, встановленому законом чи правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Працівники зобов'язані працювати чесно і сумлінно, своєчасно і точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу, додержуватися трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про охорону праці, дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладено трудовий договір (ст. 139 КЗпП).

Трудова дисципліна на підприємствах, в установах, організаціях забезпечується створенням:

- необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи;
- свідомим ставленням до праці;
- методами переконання, виховання;
- заохоченням за сумлінну працю;
- створенням обстановки нестерпимості до порушень трудової дисципліни, суворой товариської вимогливості до працівників, які несумлінно виконують трудові обов'язки;
- застосуванням в необхідних випадках заходів дисциплінарного і громадського впливу.

Власник або уповноважений ним орган повинен правильно організувати працю працівників, створювати умови для зростання продуктивності праці, забезпечувати трудову і виробничу дисципліну, неухильно додержуватися законодавства про працю і правил охорони праці, уважно ставитися до потреб і запитів працівників, поліпшувати умови їх праці та побуту.

Трудовий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються трудовими колективами за поданням власника або уповноваженого ним органу і виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) на основі типових правил.

Метою правил внутрішнього трудового розпорядку є:

- сприяння вихованню працівників добровісно відноситися до праці;
- сприяння зміцненню трудової дисципліни;
- організація праці на науковій основі;
- раціональне використання робочого часу та підвищення продуктивності праці і якості роботи.

На підприємствах діють правила внутрішнього трудового розпорядку, які конкретизують положення типових і галузевих правил внутрішнього розпорядку в застосуванні до конкретного підприємства.

Конкретні трудові правила і обов'язки керівників підприємств та службовців визначені у відповідних положеннях про посади та посадових інструкціях. Правовою підставою для розробки посадових інструкцій і положень є типові

положення про конкретну категорію посадових осіб, кваліфікаційні довідники посад службовців та посадові характеристики.

Правила внутрішнього трудового розпорядку затверджуються трудовими колективами за поданням власника або уповноваженого ним органу і профспілкового комітету та вивішуються в цехах, відділах, інших структурних підрозділах підприємства на видному місці.

У деяких галузях народного господарства для окремих категорій працівників діють статuti і положення про дисципліну. Це має місце в тих випадках і щодо видів робіт, де суворе дотримання трудової дисципліни особливо важливе в силу того, що її порушення може призвести до дуже тяжких наслідків. Такі статuti і положення про дисципліну діють для працівників залізничного транспорту, зв'язку, на річковому, морському транспорті, риболовецькому флоті, цивільній авіації, тощо.

Одним із методів зміцнення трудової дисципліни є заохочення працівників за добросовісну працю. Видами заохочення можуть бути:

- подяка;
- видача премії;
- нагородження цінним подарунком;
- нагородження Почесною грамотою;
- занесення фотографії на Дошку пошани;
- висунення працівника на більш високу посаду;
- дострокове присвоєння класного чину або підвищення у класному чині;
- присвоєння звання кращого працівника за фахом;
- присвоєння почесного звання „Заслужений працівник певної галузі“;
- представлення до нагородження державними нагородами.

До працівників підприємств, установ, організацій можуть застосовуватись будь-які заохочення, що містяться в затверджених трудовими колективами правилах внутрішнього трудового розпорядку, а також передбачені законом.

Заохочення застосовуються власником або уповноваженим ним органом разом або за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації, оголошуються наказом (розпорядженням) в урочистій обстановці і заносяться до трудових книжок працівників у відповідності з правилами їх ведення (ст. 144 КЗпП).

Працівникам, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки, надаються в першу чергу переваги та пільги в галузі соціально-культурного і житлово-побутового обслуговування (путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, поліпшення житлових умов і т. ін.).

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення:

- 1) догана;
- 2) звільнення.

Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення. Так Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту передбачає крім догани і звільнення:

– позбавлення машиністів права керування локомотивом з наданням роботи помічником машиніста, а також позбавлення свідоцтва водія моторно-рейкового транспорту незнімного типу та свідоцтво помічника машиніста локомотива з наданням роботи, не пов'язаної з керуванням локомотивом і моторно-рейковим транспортом, на строк до одного року;

– переміщення на нижчеоплачувану роботу на строк до трьох місяців;

– переміщення на нижчу посаду на строк до шести місяців.

За кожний дисциплінарний проступок може бути накладено лише одне дисциплінарне стягнення, воно застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника.

На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законо-

давства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися також органами, вищестоящими щодо органів, вказаних раніше.

Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці.

Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

До застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення.

При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен враховувати:

- ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду;
- обставини, за яких вчинено проступок;
- попередню роботу працівника.

Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку, воно може бути оскаржене працівником у порядку, встановленому чинним законодавством.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте достроково.

Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

7.8. Порядок вирішення індивідуальних трудових спорів

Трудові спори – це певні розбіжності між найманим працівником і роботодавцем з приводу застосування норм трудового законодавства, а також зміни чи встановлення нових умов праці, що не врегульовані шляхом переговорів між ними.

Стаття 221 КЗпП визначає, що трудові спори між власником та уповноваженим ним органом і працівником незалежно від форми трудового договору розглядаються:

- 1) комісіями з трудових спорів (КТС);
- 2) районними, районними у місті, міськими чи міськрайонними судами (місцевими судами).

Комісія з трудових спорів обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації де працює не менш як 15 чоловік. Якщо ж на підприємстві працює менше 15 працівників, то КТС не обирається і, у разі виникнення індивідуального трудового спору, працівник повинен звертатися для його вирішення до місцевого суду.

Порядок обрання і чисельність, склад і строк повноважень комісії визначаються загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації. При цьому кількість робітників у складі комісії з трудових спорів підприємства повинна бути не менше половини її складу (при чисельності КТС – 9 працівників, із них не менше 5 повинні бути робітниками). Комісія з трудових спорів обирає із свого складу голову, його заступників і секретаря комісії.

За рішенням загальних зборів (конференції) трудового колективу підприємства, установи, організації можуть бути створені комісії з трудових спорів у цехах та інших аналогічних підрозділах. Ці комісії обираються колективами підрозділів і діють на тих же підставах, що й комісії з трудових спорів підприємств, установ, організацій, вони можуть розглядати трудові спори в межах своїх повноважень.

Трудовий спір підлягає розглядові в КТС, якщо працівник самостійно або з участю профспілкової організації, що представляє його інтереси, не врегулював розбіжності при безпосередніх переговорах з власником або уповноваженим ним органом. Працівник може звернутися до КТС у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у спорах про виплату належної йому заробітної плати – без обмеження будь-яким строком.

У разі пропуску з поважних причин установленого строку комісія з трудових спорів може його поновити.

Заява працівника, що надійшла до комісії, підлягає обов'язковій реєстрації. Спір повинен бути розглянутим КТС у десятиденний строк з дня подання заяви у присутності працівника, який подав заяву та представників власника або уповноваженого ним органу. Розгляд спору за відсутності працівника допускається лише за його письмовою заявою. За бажанням працівника при розгляді спору від його імені може виступати представник профспілкового органу або за вибором працівника інша особа, в тому числі адвокат.

У разі нез'явлення працівника або його представника на засідання комісії, розгляд заяви відкладається до наступного засідання. При повторному нез'явленні працівника без поважних причин, комісія може винести рішення про зняття цієї заяви з розгляду, що не позбавляє працівника права подати заяву знову в межах тримісячного строку з дня, коли працівник дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права.

КТС має право викликати на засідання свідків, доручати спеціалістам проведення технічних, бухгалтерських та інших перевірок, вимагати від власника або уповноваженого ним органу необхідні розрахунки та документи.

Засідання комісії з трудових спорів вважається правомочним, якщо на ньому присутні не менше двох третин обраних до її складу членів.

КТС приймає рішення зі спору більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні, в якому зазначаються: повне найменування підприємства, установи, організації, прізвище,

ім'я та по-батькові працівника, який звернувся до комісії, або його представника, дата звернення до комісії і дата розгляду спору, суть спору, прізвища членів комісії, власника або представників уповноваженого ним органу, результати голосування і мотивоване рішення комісії.

Копії рішення комісії у триденний строк вручаються працівникові та власникові або уповноваженому ним органу.

У разі незгоди з рішенням комісії з трудових спорів працівник чи власник або уповноважений ним орган можуть оскаржити її рішення до суду в десятиденний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії. Пропуск вказаного строку не є підставою відмови у прийнятті заяви. Визнавши причини пропуску поважними, суд може поновити цей строк і розглянути спір по суті. В разі коли пропущений строк не буде поновлено, заява не розглядається, і залишається в силі рішення комісії з трудових спорів.

Рішення КТС підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у триденний строк по закінченні десяти днів, передбачених на його оскарження.

У разі невиконання власником або уповноваженим ним органом рішення КТС у встановлений строк, працівникові видається посвідчення, що має силу виконавчого листа, на підставі якого, пред'явленого не пізніше тримісячного строку до районного, міського (міста обласного значення), районного у місті відділу державної виконавчої служби, державний виконавець виконує рішення КТС у примусовому порядку.

У місцевих судах розглядаються трудові спори за заявами:

- 1) працівника чи власника або уповноваженого ним органу, коли вони не згодні з рішенням комісії по трудових спорах підприємства, установи, організації (підрозділу);
- 2) прокурора, якщо він вважає, що рішення комісії з трудових спорів суперечить чинному законодавству.

Безпосередньо в місцевих судах розглядаються трудові спори за заявами:

- 1) працівників підприємств, установ, організацій, де комісії з трудових спорів не обираються;

2) працівників, про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати і формулювання причини звільнення, оплати за час вимушеного прогулу або виконання нижчеоплачуваної роботи;

3) керівника підприємства, установи, організації (філіялу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступників, головного бухгалтера підприємства, установи, організації, його заступників, а також службових осіб, митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службових осіб державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами; керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади державними органами, органами місцевого та регіонального самоврядування, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян, з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладання дисциплінарних стягнень;

4) власника або уповноваженого ним органу про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації;

5) працівників з питання застосування законодавства про працю, яке відповідно до чинного законодавства попередньо було вирішено власником або уповноваженим ним органом і виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації (підрозділу) в межах наданих їм прав;

6) про відмову у прийнятті на роботу:

- працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації;

- молодих спеціалістів, які закінчили вищий навчальний заклад і в установленому порядку направлені на роботу на дане підприємство, в установу, організацію;

- вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, а одиноких матерів - при наявності дитини віком до чотирнадцяти років;

- виборних працівників після закінчення строку повноважень;

- працівників, яким надано право поворотного прийняття на роботу;

- інших осіб, з якими власник або уповноважений ним орган відповідно до чинного законодавства зобов'язаний укласти трудовий договір (ст. 232 КЗпП).

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до місцевого суду в тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення - в місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки.

У разі порушення законодавства про оплату праці працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком.

Для звернення власника або уповноваженого ним органу до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік з дня виявлення заподіяної працівником шкоди (ст. 233 КЗпП).

У разі пропуску з поважних причин вказаних строків, суд може їх поновити (ст. 234 КЗпП).

У разі звільнення без законної підстави або незаконного переведення на іншу роботу працівник повинен бути поновлений на попередній роботі органом, який розглядає трудовий спір.

При винесенні рішення про поновлення на роботі орган, який розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більш як за один рік. Якщо заява про поновлення на роботі розглядається більше одного року, не з вини працівника, орган, який розглядає трудовий спір, вносить рішення про виплату середнього заробітку за весь час вимушеного прогулу.

У разі затримки видачі трудової книжки з вини власника або уповноваженого ним органу працівникові виплачується середній заробіток за весь час затримки видачі трудової книжки.

Рішення про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, прийняте органом, який розглядає трудовий спір, підлягає негайному виконанню.

Суд покладає на службу особу, винну в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу, обов'язок покрити шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації у зв'язку з оплатою працівникові часу вимушеного прогулу або часу виконання нижчеоплачуваної роботи. Такий обов'язок покладається, якщо звільнення чи переведення здійснено з порушенням закону або якщо власник чи уповноважений ним орган затримав виконання рішення суду про поновлення на роботі.

Відшкодування власником або уповноваженим ним органом моральної шкоди працівнику провадиться у разі, якщо порушення його законних прав призвели до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя.

7.9. Трудова книжка та порядок її ведення

Трудова книжка – це основний документ про трудову діяльність працівника, що підтверджує його стаж роботи, а також дає змогу власнику під час приймання працівника на роботу мати уяву про трудову діяльність працівника, його відношення до роботи, а також про відкриття, винаходи та раціоналізаторські пропозиції працівника, що мали місце на попередній роботі.

Питання щодо ведення трудових книжок, їхнього зберігання, виготовлення, постачання й обліку регулюються постановою Кабінету Міністрів України від 27.04. 1993 р. № 301 „Про трудові книжки працівників” та Інструкцією про порядок ведення трудових книжок працівників, затвердженій наказом міністерств праці, юстиції, соціального захисту населення України від 29.07.1993 р. № 58.

Чинним законодавством на працівників покладено обов'язок під час влаштування на роботу подати власнику чи уповноваженому ним органу належно оформлену трудову

книжку, а на власника – забезпечити належне ведення трудових книжок.

Трудові книжки ведуться на всіх працівників, які працюють на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи понад п'ять днів, а також на позаштатних працівників за умови, що вони підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню. На осіб, які працюють за сумісництвом, трудові книжки ведуться тільки за місцем основної роботи. Робота за сумісництвом, оформлена в установленому порядку, в трудовій книжці зазначається окремим рядком. Запис відомостей про роботу за сумісництвом провадиться роботодавцем за бажанням працівника.

До трудової книжки вносять відомості:

- про працівника (прізвище, ім'я та по-батькові, дата народження);

- роботу, переведення на іншу постійну роботу, звільнення;

- нагородження і заохочення (нагородження державними нагородами та відзнаками України, заохочення за успіхи в роботі та інші заохочення відповідно до чинного законодавства України);

- відкриття, на які видано дипломи, використані винаходи і раціоналізаторські пропозиції та виплачені у зв'язку з цим винагороди.

При цьому записи про застосування до працівника стягнень до трудової книжки не заносять.

Усі записи в трудовій книжці вносяться роботодавцем після видання наказу (розпорядження), але не пізніше від тижневого строку, а в разі звільнення – у день звільнення і мають точно відповідати тексту наказу (розпорядження).

Записи в трудовій книжці про звільнення або переведення на іншу роботу зобов'язані робити відповідно до формулювань чинного законодавства і з посиланням на відповідну статтю, пункт закону.

Усі числа до трудової книжки має бути внесено арабськими цифрами (число і місяць – двозначними). Записи виконують акуратно, ручкою кульковою або з пером, чорнилом чорного, синього або фіолетового кольорів. Запис про

звільнення, а також відомості про нагородження та заохочення завіряють печаткою.

З кожним записом, що заноситься до трудової книжки на підставі наказу (розпорядження) про призначення на роботу, переведення і звільнення, власник або уповноважений ним орган зобов'язаний ознайомити працівника під розписку в особистій картці, в якій має повторюватися відповідний запис з трудової книжки (вкладина).

У разі виявлення неправильного або неточного запису відомостей про роботу, переведення, а також про нагородження, заохочення тощо, виправлення робить власник або уповноважений ним орган підприємства, де було зроблено відповідний запис. Виправлені відомості про роботу, переведення на іншу роботу, нагородження та заохочення тощо мають повністю відповідати оригіналу наказу або розпорядження.

Слід зазначити, що окремим рядком до трудової книжки вносять з посиланням на дату, номер і найменування відповідних документів такі відомості:

- про час служби в складі Збройних Сил України та інших військових формуваннях, де на тих, які проходять службу, не поширюється законодавство про працю і державне соціальне страхування, із зазначенням дати призову (зарахування) і дати звільнення зі служби;

- час навчання в професійних навчально-виховних закладах та інших закладах у навчально-курсних комбінатах (центрі, пункті тощо);

- час навчання у вищих навчальних закладах (у тому числі час роботи в студентських таборах, виробничої практики, виконання науково-дослідної роботи), перебування в аспірантурі і клінічній ординатурі, крім випадків, коли навчальні заклади вносять записи про навчання на денних відділеннях для студентів, слухачів курсів, учнів, аспірантів та клінічних ординаторів, котрі мають трудові книжки;

- роботу як членів колгоспу, якщо чинним законодавством передбачено зарахування цієї роботи до загального трудового стажу працівників;

- час догляду за інвалідом I групи або дитиною-інва-

лідом віком до 16 років, а також за пенсіонером, який за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, в тому числі за тим, котрий досяг 80-річного віку;

- період одержання допомоги по безробіттю (заноситься безробітним особам до трудової книжки органом державної служби зайнятості населення).

Щодо введення трудових книжок працівників, які працюють на умовах трудового договору у фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності без створення юридичної особи з правом найму та фізичних осіб, які використовують найману працю, пов'язану з наданням послуг (кухарі, няньки, водії тощо), слід зазначити, що трудові книжки таких працівників зберігаються безпосередньо в працівників.

Названі фізичні особи роблять записи до трудових книжок працівників про прийняття на роботу та звільнення з неї відповідно до укладених з працівниками письмових трудових договорів, зареєстрованих у встановленому порядку в державній службі зайнятості. Внесені фізичною особою до трудових книжок записи підтверджуються підписом посадової особи органу державної служби зайнятості, який зареєстрував трудовий договір, і засвідчуються його печаткою.

Якщо в трудовій книжці заповнено всі сторінки відповідних розділів, її доповнюють вкладишем. Вкладиш вшивається в трудову книжку, заповнюється й ведеться власником або уповноваженим ним органом за місцем роботи працівника в такому самому порядку, що й трудова книжка. Вкладиш без трудової книжки недійсний.

Особа, яка загубила трудову книжку (вкладиш до неї), зобов'язана негайно повідомити про це власника або уповноважений ним орган за місцем останньої роботи. Не пізніше як упродовж 15 днів після заяви, а в разі ускладнення – в інші строки власник або уповноважений ним орган видає працівнику іншу трудову книжку або вкладиш до неї з написом „Дублікат” у правому верхньому кутку першої сторінки.

Щодо видавання трудової книжки в разі звільнення працівника потрібно зауважити, що всі записи про роботу і нагороди, внесені в трудову книжку за час роботи на цьому

підприємстві, засвідчуються підписом керівника підприємства або спеціально уповноваженою ним особою та печаткою підприємства або печаткою відділу кадрів.

На власника або уповноважений ним орган покладено обов'язок щодо видавання працівникові його трудової книжки в день звільнення з внесеним до неї записом про звільнення.

Слід зазначити, що на підприємстві ведеться документація щодо обліку бланків трудових книжок і заповнених трудових книжок, а саме: книга обліку бланків трудових книжок і вкладишів до них та книга обліку руху трудових книжок і вкладишів до них. Названі книги обліку мають бути пронумеровані, прошнуровані та скріплені підписом керівника підприємства і печаткою.

Бланки трудових книжок і вкладишів до них зберігаються в бухгалтерії підприємства як документи суворої звітності і видаються за заявою у підзвіт особі, відповідальній за ведення трудових книжок.

Чинним законодавством на керівника підприємства, установи, організації покладено відповідальність за організацію ведення, обліку, зберігання і видавання трудових книжок.

Контрольні питання

1. Предмет і методи трудового права України.
2. Принципи трудового права України.
3. Захист трудових прав громадян Конституцією України.
4. Класифікація суб'єктів трудового права України.
5. Правовий статус працевластуваних в Україні.
6. Трудовий колектив.
7. Профспілки та їх діяльність.
8. Колективний договір.
9. Зміст колективного договору.
10. Трудовий договір та його види.
11. Випробувальні терміни при підписанні трудових договорів.
12. Головні та додаткові умови трудового договору.
13. Припинення трудового договору.

14. Порядок ведення трудової книжки.
15. Види робочого часу згідно КЗпП.
16. Обмеження робочого часу для неповнолітніх, інвалідів, вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до трьох років.
17. Робочий день.
18. Облік робочого часу.
19. Час відпочинку.
20. Святкові та неробочі дні в Україні.
21. Відпустки та їх класифікація.
22. Особливості надання відпусток різним категоріям працівників.
23. Забезпечення трудової дисципліни.
24. Трудовий розпорядок.
25. Методи зміцнення трудової дисципліни.
26. Дисциплінарні проступки і стягнення.
27. Трудові спори.
28. Комісії з трудових спорів.
29. Розгляд трудових спорів.
30. Захист трудових прав у судах.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // *Голос України*. – 1996. – 27 липня, № 138.
2. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. зі змінами та доповненнями.
3. Генеральна конференція Міжнародної організації праці. Рекомендація щодо медичного огляду дітей та підлітків з метою виявлення їхньої придатності до праці № 79 від 09.10. 1946 р. Монреаль
4. *Балюк М., Гончарова Г.* Зміни в організації виробництва і праці та соціальне партнерство // *Право України*. – 1996. – № 11.
5. *Болотіна Н.Б., Чанишева Г.І.* Трудове право України. – К., 2000.

6. Козак З.Я. Правове регулювання охорони праці: Навчальний посібник. – Львів, 2003.
7. Реус О. Вікові межі працездатності неповнолітніх: Адаптація українського законодавства до міжнародних угод // Право України. – 1998. – № 4.
8. Проблеми матеріальної відповідальності сторін трудового договору // Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні / Я.М. Шевченко, А.Л. Салатко та ін. – Харків, 1999. – С. 194–226
9. Пилипенко П.Д. Трудове право України. Підручник. – К., 2004.
10. Процевський В. Відсторонення від роботи: вирішення питання у проекті Кодексу про працю // Право України. – 1996. – № 8.
11. Товстенко О., Ломанов І. Мінімальна заробітна плата: функціональна роль та методологічні основи її застосування // Праця і зарплата. – 1997. – № 23.
12. Хомякова О.С. Коментарій законодавства об отпусках. – М., 1994.
13. Шамшина І. Щодо концепції законодавства України про охорону праці // Право України. – 1998. – № 4.

Розділ

8

Основи господарського права України

8.1. Загальне поняття господарської діяльності і господарського права України.

8.2. Конституційні основи правопорядку у сфері господарювання.

8.3. Поняття підприємництва та основні принципи його здійснення в Україні.

8.4. Організаційні форми підприємництва в Україні.

8.5. Державна реєстрація фізичних і юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності.

8.6. Обмеження у здійсненні підприємницької діяльності.

8.7. Припинення підприємницької діяльності.

8.1. Загальне поняття господарської діяльності і господарського права України

Під господарською розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Господарська діяльність може бути:

1) підприємництвом – здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання суб'єктами підприємництва (підприємцями) прибутку;

2) некомерційною господарською діяльністю – здійснюється без мети отримання прибутку.

Сферу господарських відносин становлять:

– господарсько-виробничі відносини, тобто майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарю-

вання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності;

- організаційно-господарські відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю;

- внутрішньогосподарські відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами (ст. 3 ГКУ).

Сферу господарських відносин регулюють норми господарського права, які являють собою систему, встановлену чи санкціоновану державою, що є змістом Конституції України, Господарського, Цивільного та інших кодексів, законів України, указів Президента, постанов Кабінету Міністрів, інших підзаконних актів та міжнародних угод України.

Предметом господарського права є господарські та інші тісно з ними пов'язані суспільні відносини. Господарське право залежно від предмета правового регулювання поділяється на:

- публічне, норми якого регулюють організаційно-господарські відносини, а також питання взаємодії державних органів і установ із господарюючими суб'єктами;

- приватне, норми якого регулюють відносини, що виникають між суб'єктами, які здійснюють комерційну та некомерційну діяльність.

Метами господарського права є прийоми і способи впливу господарсько-правових норм на суспільні відносини у цій сфері, впорядкування їх, стосовно цілей і завдань господарсько-правового регулювання.

Господарському праву притаманні наступні методи:

- дозвільний - суб'єктам господарювання дозволено все, що не заборонено законом;

- владних розпоряджень - суб'єкти господарювання зобов'язані виконувати управлінські вказівки компетентних державних органів;

- диспозитивний - суб'єкти господарювання є рівноправними і самостійно визначають межі договірних відносин із контрагентами;

- заборон - суб'єкти господарювання зобов'язані утримуватися від порушення норм, які визначають небажану поведінку і передбачають адміністративну, кримінальну чи інші види юридичної відповідальності за їх порушення.

8.2. Конституційні основи правопорядку у сфері господарювання

Правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави перед людиною за свою діяльність та визначення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави (ст. 5 ГКУ).

Конституційні основи правового господарського порядку в Україні становлять:

- право власності українського народу на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, що здійснюється від імені українського народу органами державної влади і органами місцевого самоврядування в межах їхньої компетенції. При цьому, суб'єкти господарювання не повинні використовувати свою власність на шкоду людині і суспільству (ст. 13 Конституції України);

- право кожного громадянина користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону;

- забезпечення державою захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованості економіки, недопущення використання власності на шкоду людині і суспільству;

- право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; визнання усіх суб'єктів права власності рівними перед законом, ненорушності права приватної власності, недопущення протиправного позбавлення власності (ст. 41 Конституції України);

- економічна багатоманітність, право кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, визначення виключно законом правових засад і гарантій підприємництва (ст. 15, 42 Конституції України);

- забезпечення державою захисту конкуренції у підприємницькій діяльності, недопущення зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції, визначення правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання виключно законом;

- забезпечення державою екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України (ст. 50 Конституції України);

- забезпечення державою належних, безпечних і здорових умов праці, захист прав споживачів (ст. 43 Конституції України);

- взаємовигідне співробітництво з іншими країнами; визнання і дія в Україні принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України).

Суб'єкти господарювання та інші учасники відносин у сфері господарювання здійснюють свою діяльність у межах встановленого правового господарського порядку, додержуючись вимог законодавства України.

8.3. Поняття підприємництва та основні принципи його здійснення в Україні

Конституція України закріплює право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку (Ст. 42 ГКУ).

Підприємцями в Україні можуть бути особи, які володіють повною цивільною дієздатністю, в тому числі фізичні особи, що досягли 16-ти річного віку, якщо їхні батьки (усиновителі) чи інші особи, що їх замінюють, надали на це пись-

мову згоду. Закон забороняє займатися підприємницькою діяльністю:

- народним депутатам;
- посадовим і службовим особам органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- військовослужбовцям;
- суддям, працівникам прокуратури, правоохоронних органів;
- особам, яких суд обмежив у праві займати певні посади чи займатися певною діяльністю (протягом строку такого обмеження);

- особам, засудженим за корисливі злочини (до зняття чи погашення судимості);

- іншим особам, визначеним законом.

Підприємництво можуть здійснювати:

- а) фізичні особи (підприємці);
- б) юридичні особи, створені відповідно до законодавства України.

Суб'єкти підприємницької діяльності мають бути зареєстрованими державою відповідно до вимог Закону „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” від 15.05. 2003 року.

Державна реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців – це засвідчення факту створення або припинення юридичної особи, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, а також вчинення інших реєстраційних дій, шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру.

Підприємницька діяльність здійснюється відповідно до загальних принципів господарювання в Україні та спеціальних принципів підприємництва. Загальними принципами господарювання є:

- забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання;
- свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом;
- вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України;

- обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві;

- екологічний захист населення, захист прав споживачів та безпеки суспільства і держави;

- захист національного товаровиробника;

- заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини.

Спеціальними принципами підприємницької діяльності є:

- право підприємців вільно вибирати види підприємницької діяльності, які не заборонені законом (перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, а також перелік видів діяльності, підприємництво в яких забороняється, встановлюються виключно законом);

- право самостійно формувати програми діяльності, вибір постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;

- право вільного найму підприємцем працівників на підставі укладеного з ними трудового договору, при цьому обов'язком підприємця є забезпечення належних і безпечних умов праці, її своєчасна оплата на рівні не нижчому від мінімального розміру встановленого законом, а також забезпечення соціальних гарантій, включаючи соціальне і медичне страхування;

- право комерційного розрахунку та власного комерційного ризику - суб'єкт підприємництва самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями, пов'язаними із підприємницькою діяльністю;

- право вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;

- право самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

8.4. Організаційні форми підприємництва в Україні

Під організаційно-правовою формою підприємництва розуміють сукупність майнових і організаційних відмінностей, способів формування майнової бази підприємства, особливостей взаємодії власників або уповноважених ними органів, підприємців і трудового колективу підприємства, їх відповідальності один перед одним та іншими учасниками господарських правовідносин.

Підприємництво в Україні здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця.

Законодавство враховує особливості правового положення підприємств окремих видів і закріплює особливості кожного суб'єкта підприємництва.

Суб'єктами господарювання, тобто учасниками господарських правовідносин є особи, які здійснюють господарську діяльність, мають відокремлене майно і несуть відповідальність за зобов'язаннями в межах цього майна (крім випадків передбачених законодавством, так учасники повного товариства відповідають солідарно всім своїм майном за зобов'язаннями товариства).

Суб'єкти господарювання мають ряд ознак правосуб'єктності закріплених в нормах господарського законодавства:

1) мають певну організаційно-правову форму, що закріплена в законі;

2) мають юридично відокремлене і закріплене за ними майно у формі:

- основних фондів;
- оборотних коштів;
- інших цінностей.

У майновому відношенні суб'єкт господарювання є самостійним і у своїх рішеннях не залежить від засновників та учасників. Право власності на майно, а також права щодо управління ним базуються на правовому титулі (правовій підставі), за яким майно належить суб'єкту:

- праві власності (ст. 316 ЦКУ);

- праві господарського відання, тобто речовому праві суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна (ст. 136 ГКУ);

- праві оперативного управління, тобто речовому праві суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, встановлених Господарським кодексом та іншими законами, а також власником майна чи уповноваженим ним органом (ст. 137 ГКУ);

- праві оренди майна (ст. 759-786 ЦКУ);

3) мають можливість набувати від свого імені майнових та особистих немайнових прав, вступати в зобов'язання та виступати в судових органах у якості позивача та відповідача.

Основною організаційно-правовою формою підприємництва є підприємства різних форм власності - юридичні особи:

1) господарські організації - юридичні особи, створені відповідно до вимог Цивільного кодексу України:

- повні товариства (ст. 119-132 ЦКУ);

- командитні товариства (ст. 133-139 ЦКУ);

- товариства з обмеженою відповідальністю (ст. 140-150 ЦКУ);

- товариства з додатковою відповідальністю (ст. 151 ЦКУ);

- акціонерні товариства (ст. 152-162 ЦКУ)

Повне товариство - це господарське товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язанням товариства усім своїм майном.

До його особливих рис можна віднести:

- закон не встановлює вимоги до розміру та порядку формування майна. Це питання регулюється установчим договором;

- відсутність органів товариства, управління справами товариства здійснюється самими учасниками;

- повна відповідальність товариства за власними зобов'яз-

заннями (тобто усім майном, що належить йому на праві власності);

- субсидіарна солідарна відповідальність учасників товариства за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, на яке може бути звернене стягнення;
- обмежений рух учасників;
- законом заборонено учасникам конкурувати з повним товариством;
- заборона звернення стягнення на частку учасника повного товариства за його власними зобов'язаннями;
- можливість ліквідації повного товариства на вимогу кредиторів одного з учасників, якщо товариство відмовиться виділити частку такого учасника-боржника для задоволення вимог кредиторів.

Командитне товариство – це господарське товариство, в якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників, тобто командистів).

До його особливих рис можна віднести:

- обов'язковість одного установчого документу – установчого договору;
- відсутність законодавчих вимог до розміру майна і порядку його формування (цей аспект регулюється установчим договором);
- обмеження сукупної частки вкладників 50 відсотками майна товариства;
- управління справами здійснюється повними учасниками, порядок визначається установчим договором;
- правове становище повних учасників аналогічне правому становищу учасників повного товариства;
- можливість реорганізації у повне товариство, якщо вибувають усі вкладники, і необхідність ліквідації товариства у разі вибуття усіх повних учасників.

Вкладники командитного товариства зобов'язані брати лише майнову участь в товаристві (сплачувати як основний, так і додаткові внески) і не беруть участь в управлінні, на момент державної реєстрації товариства зобов'язані внести не менше 25 відсотків свого внеску; вправі вимагати першочергового повернення вкладу (перед повними учасниками) у разі ліквідації товариства; не несуть субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями товариства, якщо повністю сплатили свої частки і не укладали угод від імені та в інтересах товариства без відповідного доручення та інші.

Товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ) – це таке господарське товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів, і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями усім своїм майном; учасники, які повністю сплатили свої внески, несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості своїх внесків.

До його особливих рис можна віднести:

- мінімальний розмір статутного фонду – сума, еквівалентна 100 мінімальним заробітнім платам встановленим законом на момент створення товариства;
- поділ статутного фонду на частки, розмір яких визначається установчими документами і може бути будь-яким (рівним або різним);
- відповідальність товариства за власними зобов'язаннями усім своїм майном;
- відсутність в учасників товариства субсидіарної майнової відповідальності за борги товариства, якщо вони повністю сплатили свої частки;
- наявність в учасників, які не повністю сплатили свої вклади, додаткової відповідальності за борги товариства у межах вартості несплаченої частини вкладу, у випадках, передбачених установчими документами товариства;
- наявність органів товариства, за допомогою яких здійснюється управління справами товариства: вищий орган – збори учасників, виконавчий орган – дирекція або одноособовий директор, контрольний – ревізійна комісія;
- обов'язковість для учасників майнової участі в това-

ристві: сплата основного і додаткових (якщо останні передбачені установчими документами або рішенням зборів учасників) внесків;

- можливість відступлення учасником своєї частки (її частини) іншому учаснику (учасникам) за згодою решти учасників або третім особам (якщо інше не передбачено установчими документами товариства);

- обмежений рух учасників;
- та інші.

Товариство з додатковою відповідальністю (ТДВ) – це таке господарське товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів, і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями усім власним майном, а у разі його недостатності – також майном учасників у визначеному установчими документами кратному розмірі до вкладу кожного з них.

До його особливих рис можна віднести:

- мінімальний розмір статутного фонду – сума, еквівалентна 100 мінімальним заробітним платам встановленим законом, що діє на момент створення товариства;

- поділ статутного фонду на частки, розмір яких визначається установчими документами і може бути будь-яким (рівним або різним);

- органи управління: збори учасників – вищий орган, дирекція (колегіальний) або директор (одноособовий) – виконавчий орган, ревізійна комісія – контрольний орган;

- існує субсидіарна обмежена майнова відповідальність учасників за зобов'язаннями товариства, граничний розмір якої встановлюється або законом (щодо довірчих товариств) або установчими документами ТДВ в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до їх вкладів;

- та інші.

Акціонерне товариство (АТ) – це таке господарське товариство, статутний фонд якого поділений на визначену кількість часток рівної номінальної вартості, виражених в акціях, і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями усім власним майном; акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах вартості належних їм акцій.

До його особливих рис можна віднести:

- засновниками можуть бути фізичні та/або юридичні особи;
- мінімальна кількість засновників – два (за винятком випадків створення АТ на базі державних підприємств в процесі корпоратизації та приватизації, де засновником виступає одна особа – уповноважений орган держави);
- законом встановлений мінімальний розмір статутного фонду (не менше суми, еквівалентної 1250 мінімальним заробітним платам, виходячи із розміру мінімальної заробітної плати, діючої на момент створення АТ);
- наявність в системі органів управління спеціального органу – спостережної ради, що виконує такі функції: організаційну, контрольну, захисну, іноді, за наявності відповідного делегування, бере на себе вирішення деяких питань, що належать до компетенції загальних зборів товариства;
- участь акціонерів в управлінні залежить від кількості акцій, що належать їм на праві власності;
- засновники можуть обрати вид АТ – закритий (акції розповсюджуються серед засновників) або відкритий (акції розповсюджуються шляхом відкритої підписки);
- визначення обсягу прав акціонерів в залежності від типу належних їм акцій.
- та інші.

2) підприємства створені відповідно до вимог ГКУ:

– державні унітарні підприємства (ст. 73–77 ГКУ).

Державне підприємство (ДП) – це підприємство унітарного типу, яке діє на базі відокремленої частини державної власності без поділу її на частки, створюється в розпорядчому порядку компетентним органом і входить до сфери управління зазначеного органу.

Порівняно з іншими підприємствами – не власниками, державне підприємство має додаткові обмеження в таких своїх повноваженнях:

- засновницьких (заборонено створювати підприємницькі структури і брати участь в них);
- щодо розпорядження закріпленим за ним на праві пов-

ного господарського відання майном (заборона передавати на безоплатній основі майно будь-якій особі; відчуження основних фондів має здійснюватися лише на конкурентних засадах і за наявності згоди органу, уповноваженого управляти державним майном (галузевого міністерства (відомства), державного господарського об'єднання);

- щодо розпорядження прибутком (відповідно до вимог закону і положень статуту);

- щодо укладення договорів (обов'язковість прийняття державного замовлення та укладення державного контракту).

Одним із видів державних підприємств є казенні підприємства.

Казенне підприємство — це таке унітарне підприємство, яке діє на базі відокремленої частини державної власності, що не підлягає приватизації, без поділу її на частки, діє на підставі статуту, створюється шляхом перетворення з державного підприємства (за наявності визначених законом умов) за рішенням Кабінету Міністрів України і входить до сфери управління органу, уповноваженого управляти відповідним державним майном, вони не можуть ставати банкрутами, оскільки за їхніми зобов'язаннями несе відповідальність держава.

Казенні підприємства:

- здійснюють діяльність, що становить монополію держави;
- є природними монополістами;
- основним споживачем (понад 50 відсотків) продукції казенного підприємства є держава;

– **комунальні унітарні підприємства** (ст. 78 ГКУ) які утворюються компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входять до сфери його управління;

– **підприємства колективної власності** (ст. 112 ГКУ):

- виробничий кооператив;
- споживча кооперація;
- підприємство об'єднання громадян;
- підприємство релігійної організації;

- **приватні підприємства** (ст. 113 ГКУ), діють на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці чи з використанням найманої праці. Приватним є також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання - юридичної особи;

- **фермерські господарства** (ст. 114 ГКУ) створені з метою виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції;

- **орендні підприємства** (ст. 115 ГКУ) створені орендарем на основі оренди цілісного майнового комплексу існуючого державного або комунального підприємства чи майнового комплексу виробничого структурного підрозділу (структурної одиниці) цього підприємства;

- **підприємства з іноземними інвестиціями** (ст. 116 ГКУ) в статутному фонді якого не менш як десять відсотків становить іноземна інвестиція. Підприємство набуває статусу підприємства з іноземними інвестиціями з дня зарахування іноземної інвестиції на його баланс;

- **іноземні підприємства** (ст. 117 ГКУ) що діють виключно на основі власності іноземців або іноземних юридичних осіб, або діюче підприємство, придбане повністю у власність цих осіб (такі підприємства не можуть створюватися в галузях, що мають стратегічне значення для безпеки держави);

1) об'єднання підприємств (ст. 118-127 ГКУ):

а) договірні об'єднання:

- асоціації;

- корпорації;

б) статутні об'єднання:

- консорціуми;

- концерни;

с) інші об'єднання підприємств (промислово-фінансові групи, асоційовані підприємства, холдингові компанії, тощо).

Об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань. Об'єднання утворюються підприємствами на добровільних засадах

або за ріпленням органів, які відповідно до законодавства мають право утворювати об'єднання підприємств. В об'єднання підприємств можуть входити підприємства, утворені за законодавством інших держав, а підприємства України можуть входити в об'єднання підприємств, утворені на території інших держав. Об'єднання підприємств утворюються на невизначений строк або як тимчасові об'єднання;

2) об'єднання громадян України, іноземців, осіб без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці (ст. 128–129 ГКУ)

Організаційно-правова форма і вид суб'єкта підприємництва визначають осіб, які мають право привласнювати результати підприємницької діяльності.

8.5. Державна реєстрація фізичних і юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності

Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності полягає в обов'язковій юридичній дії здійснюваній при їх створенні з метою їх легалізації, тобто надання суб'єктам формально-юридичних ознак суб'єкта права. Саме з реєстрації суб'єкта підприємництва він починає приймати участь у господарсько-правовому обігу як загальновідома юридична чи фізична особа для органів державної влади та для третіх осіб.

Суб'єкт господарювання підлягає державній реєстрації як юридична особа чи фізична особа-підприємець у порядку, визначеному законом „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців” від 15.05. 2003 року.

Державна реєстрація суб'єктів підприємництва полягає у засвідченні факту створення або припинення юридичної особи, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, а також вчинення інших реєстраційних дій, шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру.

Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців (далі – Єдиний державний реєстр) – автоматизована система збирання, накопичення, захисту, обліку

та надання інформації про юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців.

Державна реєстрація здійснюється у відповідному виконавчому комітеті міської ради міста обласного значення або у районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації за місцезнаходженням юридичної особи чи місцем проживання фізичної особи (місцезнаходженням юридичної особи є її юридична адреса, а місцем проживання фізичної особи – житловий будинок, квартира, інше приміщення у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово, що знаходиться за певною адресою, за якою здійснюється зв'язок з фізичною особою – підприємцем).

Порядок проведення державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців включає, зокрема:

1) перевірку комплекtnості документів, які подаються державному реєстратору, та повноти відомостей, що вказані в реєстраційній картці;

2) перевірку документів, які подаються державному реєстратору, на відсутність підстав для відмови у проведенні державної реєстрації;

3) внесення відомостей про юридичну особу або фізичну особу – підприємця до Єдиного державного реєстру;

4) оформлення і видачу свідоцтва про державну реєстрацію та виписки з Єдиного державного реєстру.

Для проведення державної реєстрації юридичної особи засновник (засновники) або уповноважена ними особа повинні особисто подати державному реєстратору (надіслати рекомендованим листом з описом вкладення) такі документи:

– заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації юридичної особи, яка заповнюється друкованими літерами, і якщо надсилається державному реєстратору рекомендованим листом, повинна бути нотаріально посвідченою;

– примірник оригіналу або нотаріально посвідчену копію рішення засновників або уповноваженого ними органу про створення юридичної особи у випадках, передбачених законом;

– два примірники установчих документів;

- документ, що засвідчує внесення реєстраційного збору за проведення державної реєстрації юридичної особи (у розмірі десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян).

Установчими документами суб'єкта господарювання є рішення про його утворення або засновницький договір, а у випадках, передбачених законом, статут (положення) суб'єкта господарювання. В установчих документах повинні бути зазначені:

- найменування суб'єкта господарювання;
- мета і предмет господарської діяльності;
- склад і компетенція його органів управління, порядок прийняття ними рішень; порядок формування майна, розподілу прибутків та збитків;
- умови його реорганізації та ліквідації.

У засновницькому договорі засновники зобов'язуються утворити суб'єкт господарювання, визначають порядок спільної діяльності щодо його утворення, умови передачі йому свого майна, порядок розподілу прибутків і збитків, управління діяльністю суб'єкта господарювання та участі в ньому засновників, порядок вибуття та входження нових засновників, інші умови діяльності суб'єкта господарювання, які передбачені законом, а також порядок його реорганізації та ліквідації відповідно до закону.

Статут суб'єкта господарювання повинен містити відомості про його найменування, мету і предмет діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління і контролю, їх компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також інші відомості, пов'язані з особливостями організаційної форми суб'єкта господарювання, передбачені законодавством. Статут може містити й інші відомості, що не суперечать законодавству. Він затверджується власником майна (засновником) суб'єкта господарювання чи його представниками, органами або іншими суб'єктами відповідно до закону.

Положенням визначається господарська компетенція органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи інших суб'єктів у випадках, визначених законом.

Крім вищевказаних документів в окремих випадках додатково подається (надсилається) копія рішення органів Анти-монопольного комітету України або Кабінету Міністрів України про надання дозволу на узгоджені дії або на концентрацію суб'єктів господарювання (якщо створюється об'єднання підприємств).

Якщо закон встановлює при реєстрації суб'єкта вимоги щодо формування статутного фонду (статутного або складеного капіталу), крім установчих документів додатково подається документ, що підтверджує внесення засновником (засновниками) вкладу (вкладів) до статутного фонду юридичної особи в розмірі, який встановлено законом.

У разі державної реєстрації юридичної особи, засновником (засновниками) якої є іноземна юридична особа, крім вищевизначених документів, додатково подається документ про підтвердження реєстрації іноземної особи в країні її місцезнаходження, зокрема витяг із торговельного, банківського або судового реєстру, який повинен бути легалізований у встановленому порядку.

Державному реєстратору забороняється вимагати додаткові документи не передбачені законом.

Подані документи підлягають перевірці на відповідність вимогам закону. Якщо відсутні підстави для відмови у проведенні державної реєстрації юридичної особи, державний реєстратор протягом трьох робочих днів повинен внести до реєстраційної картки на проведення державної реєстрації юридичної особи ідентифікаційний код відповідно до вимог Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, та внести до Єдиного державного реєстру запис про проведення державної реєстрації юридичної особи.

Юридична особа отримує Свідоцтво про свою державну реєстрацію, разом із яким їй видається (надсилається рекомендованим листом) один примірник оригіналу установчих документів з відміткою державного реєстратора про проведення державної реєстрації юридичної особи.

Державний реєстратор у день державної реєстрації юридичної особи зобов'язаний передати відповідним органам статистики, державної податкової служби, Пенсійного фонду

України, фондів соціального страхування відомості з реєстраційної картки на проведення державної реєстрації юридичної особи.

У державній реєстрації суб'єкта підприємництва – юридичної особи може бути відмовлено у разі:

– невідповідності відомостей, які вказані в реєстраційній картці на проведення державної реєстрації юридичної особи, відомостям, які зазначені в документах, що подані для проведення державної реєстрації юридичної особи;

– невідповідність установчих документів вимогам закону;

– порушення встановленого законом порядку створення юридичної особи.

У разі відмови у проведенні державної реєстрації юридичної особи реєстраційний збір не повертається, але таку відмову може бути оскаржено в суді.

Фізична особа, яка має намір стати підприємцем та має ідентифікаційний номер, або уповноважена нею особа (далі – заявник) повинна подати особисто (надіслати рекомендованим листом з описом вкладення) або через уповноважену особу державному реєстратору за місцем проживання такі документи:

– реєстраційну картку на проведення державної реєстрації фізичної особи – підприємця;

– копію довідки про включення заявника до Державного реєстру фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів (фізична особа, яка через свої релігійні або інші переконання відмовилася від прийняття ідентифікаційного номера, офіційно повідомила про це відповідні органи державної влади, повинна особисто пред'явити державному реєстратору паспорт із відповідною відміткою);

– документ, що підтверджує внесення реєстраційного збору за проведення державної реєстрації фізичної особи – підприємця (у розмірі двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян);

– нотаріально посвідчену письмову згоду батьків (усиновлювачів) або піклувальника, або органу опіки та піклування, якщо заявником є фізична особа, яка досягла п'ятнадцяти років і має бажання займатися підприємницькою діяльністю.

Крім цього заявник особисто пред'являє свій паспорт.

Додаткові документи, не передбачені законом, вимагати заборонено.

Державний реєстратор має право залишити без розгляду документи, які подані для проведення державної реєстрації фізичної особи-підприємця, якщо:

- документи подані за неналежним місцем проведення державної реєстрації фізичної особи-підприємця;
- документи не відповідають вимогам закону;
- документи подані не у повному обсязі.

Залишення документів, які подавалися для проведення державної реєстрації фізичної особи-підприємця, без розгляду не перешкоджає повторному зверненню заявника до державного реєстратора в загальному порядку після усунення причин, що були підставою для залишення цих документів без розгляду.

За відсутності підстав для відмови у проведенні державної реєстрації фізичної особи-підприємця державний реєстратор протягом двох робочих днів вносить до Єдиного державного реєстру запис про проведення державної реєстрації фізичної особи-підприємця, видає Свідчення про державну реєстрацію, а також передає відповідним органам статистики, державної податкової служби, Пенсійного фонду України, фондів соціального страхування повідомлення для взяття фізичної особи - підприємця на облік.

Підставами для відмови у проведенні державної реєстрації фізичної особи-підприємця є:

- невідповідність відомостей, які вказані у реєстраційній картці на проведення державної реєстрації фізичної особи-підприємця, відомостям, які зазначені у документах, що подані для проведення державної реєстрації;

- наявність обмежень на ведення підприємницької діяльності, які встановлені законом, щодо фізичної особи, яка має намір стати підприємцем;

- наявність в Єдиному державному реєстрі запису, що заявник є підприємцем.

У разі відмови у проведенні державної реєстрації фізичної особи-підприємця реєстраційний збір не повертається, але таку відмову можна оскаржити в суді.

8.6. Обмеження у здійсненні підприємницької діяльності

Господарське законодавство України встановлює певні обмеження та заборони щодо окремих видів підприємницької діяльності. Так, діяльність, пов'язана з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, здійснюється відповідно до Закону України „Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів” від 15.02. 1995 року.

Діяльність, пов'язана з охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, перелік яких визначається у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку, а також діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками із будь-якою метою, може здійснюватися тільки державними підприємствами та організаціями. Проведення ломбардних операцій може здійснюватися державними ломбардами і повними товариствами. Діяльність, пов'язана з виробництвом біоетанолу, а також бензинів моторних сумішевих з добавками на основі біоетанолу здійснюється підприємствами, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України.

Певні обмеження у здійсненні підприємницької діяльності визначені Законом України „Про ліцензування певних видів господарської діяльності” від 01.06. 2000 року, який визначає види господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, порядок їх ліцензування, встановлює державний контроль у сфері ліцензування, відповідальність суб'єктів господарювання та органів ліцензування за порушення законодавства у сфері ліцензування. Ліцензування є одним із засобів державного регулювання у сфері господарювання спрямованим на забезпечення єдиної державної політики у цій сфері та захист економічних і соціальних інтересів держави, суспільства та окремих споживачів. Основними принципами якої є:

- забезпечення рівності прав, законних інтересів усіх суб'єктів господарювання;
- захист прав, законних інтересів, життя та здоров'я громадян;
- захист навколишнього природного середовища та забезпечення безпеки держави;
- встановлення єдиного порядку ліцензування видів господарської діяльності на території України;
- встановлення єдиного переліку видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню.

Ліцензованими видами діяльності Закон визначає:

- 1) пошук (розвідка) корисних копалин;
- 2) виробництво та ремонт вогнепальної зброї невійськового призначення і боєприпасів до неї, холодної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, торгівля вогнепальною зброєю невійськового призначення та боєприпасами до неї, холодною зброєю, пневматичною зброєю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду;
- 3) виробництво вибухових матеріалів промислового призначення (за переліком, що затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань нагляду за охороною праці та державного гірничого нагляду);
- 4) виробництво особливо небезпечних хімічних речовин (за переліком, який визначається Кабінетом Міністрів України);
- 5) видобування корисних копалин із родовищ, що мають загальнодержавне значення та включені до Державного фонду родовищ корисних копалин;
- 6) видобуток дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення, напівдорогоцінного каміння;
- 7) виробництво дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення, напівдорогоцінного каміння;
- 8) виготовлення виробів з дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утво-

рення, напівдорогоцінного каміння, торгівля виробами з дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення, напівдорогоцінного каміння;

9) виробництво лікарських засобів, оптова, роздрібна торгівля лікарськими засобами;

10) виробництво ветеринарних медикаментів і препаратів, оптова, роздрібна торгівля ветеринарними медикаментами і препаратами;

11) інші види (всього 77 видів відповідно до статті 9 Закону).

Ліцензія – документ державного зразка, який засвідчує право суб'єкта господарювання-ліцензіата на провадження зазначеного в ньому виду господарської діяльності протягом визначеного строку за умови виконання ліцензійних умов (ст. 14 ГКУ).

У ліцензії зазначаються:

– найменування органу ліцензування, що видав ліцензію;
– вид господарської діяльності на право провадження якого видається ліцензія;

– найменування юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, яка отримує ліцензію;

– ідентифікаційний код юридичної особи або ідентифікаційний номер фізичної особи – платника податків та інших обов'язкових платежів;

– місцезнаходження юридичної особи або місце проживання фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності;

– дата прийняття та номер рішення про видачу ліцензії;

– строк дії ліцензії;

– посада, прізвище та ініціали особи, яка підписала ліцензію;

– дата видачі ліцензії;

– підпис керівника органу ліцензування або його заступника;

– печатка органу ліцензування.

Суб'єкт господарювання, який має намір провадити певний вид господарської діяльності, що ліцензується, особисто або через уповноважений ним орган чи особу звертається до відповідного органу ліцензування із заявою встановленого зраз-

ка про видачу ліцензії (перелік органів ліцензування закріплений постановою Кабінету Міністрів України від 14.11. 2000 року № 1698).

У заяві про видачу ліцензії повинні міститися такі дані:

1) відомості про суб'єкта господарювання – заявника:

– найменування, місцезнаходження, банківські реквізити, ідентифікаційний код – для юридичної особи;

– прізвище, ім'я, по-батькові, паспортні дані (серія, номер паспорта, ким і коли виданий, місце проживання), ідентифікаційний номер фізичної особи – платника податків та інших обов'язкових платежів – для фізичної особи;

2) вид господарської діяльності на провадження якого заявник має намір одержати ліцензію.

До заяви про видачу ліцензії додається копія свідоцтва про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності або копія довідки про внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, засвідчена нотаріально або органом, який видав оригінал документа.

Для окремих видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, до заяви про видачу ліцензії також додаються і інші документи, вичерпний перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого органу з питань ліцензування.

Органу ліцензування забороняється вимагати від суб'єктів господарювання інші документи не передбачені законодавством.

Заява про видачу ліцензії залишається без розгляду, якщо:

– заява подана (підписана) особою, яка не має на це повноважень;

– документи оформлені з порушенням вимог закону.

Про залишення заяви про видачу ліцензії без розгляду заявник повідомляється в письмовій формі із зазначенням підстав залишення заяви про видачу ліцензії без розгляду у строки, передбачені для видачі ліцензії. Якщо причини залишення заяви без розгляду усунені, заявник може повторно подати заяву про видачу ліцензії, яка розглядається у встановленому порядку.

Орган ліцензування приймає рішення про видачу ліцензії або про відмову у її видачі у строк не пізніше ніж десять робочих днів з дати надходження заяви про видачу ліцензії та документів, що додаються до заяви, якщо спеціальним законом, що регулює відносини у певних сферах господарської діяльності, не передбачений інший строк видачі ліцензії на окремі види діяльності.

Повідомлення про прийняття рішення про видачу ліцензії або про відмову у видачі ліцензії надсилається (видається) заявникові в письмовій формі протягом трьох робочих днів з дати прийняття відповідного рішення. У рішенні про відмову у видачі ліцензії зазначаються підстави такої відмови, якими можуть бути:

- недостовірність даних у документах, поданих заявником, для отримання ліцензії;
- невідповідність заявника згідно з поданими документами ліцензійним умовам, встановленим для виду господарської діяльності, зазначеного в заяві про видачу ліцензії.

У разі відмови у видачі ліцензії нову заяву про її видачу можна подати не раніше ніж через три місяці.

Ліцензія підлягає переоформленню у разі:

- зміни найменування юридичної особи (якщо зміна найменування не пов'язана з реорганізацією юридичної особи) або прізвища, імені, по-батькові фізичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності;
- зміни місцезнаходження юридичної особи або місця проживання фізичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності;
- змін, пов'язаних з провадженням ліцензіатом певного виду господарської діяльності.

Про зазначені зміни ліцензіат зобов'язаний повідомити орган ліцензування протягом десяти робочих днів і подати відповідну заяву про переоформлення ліцензії разом з ліцензією, що підлягає переоформленню, та відповідними документами або їх нотаріально засвідченими копіями, які підтверджують зазначені зміни.

У разі втрати або пошкодження ліцензії видається її дублікат.

Ліцензія може бути анульованою якщо про це є заява ліцензіата або:

- має місце акт про повторне порушення ліцензіатом ліцензійних умов;
- є рішення про скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання;
- є нотаріально засвідчена копія свідоцтва про смерть фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності;
- є акт про виявлення недостовірних відомостей у документах, поданих суб'єктом господарювання для одержання ліцензії;
- має місце факт передачі ліцензії або її копії іншій юридичній або фізичній особі для провадження господарської діяльності;
- має місце факт неподання в установлений строк повідомлення про зміну даних, зазначених у документах, що додавалися до заяви про видачу ліцензії;
- ліцензіат не виконав розпорядження про усунення порушень ліцензійних умов;
- ліцензіат не може забезпечити виконання ліцензійних умов, установлених для певного виду господарської діяльності;
- ліцензіат відмовляє в проведенні перевірки органом ліцензування або спеціально уповноваженим органом з питань ліцензування.

Рішення про анулювання ліцензії приймається органом ліцензування протягом десяти робочих днів з дати встановлення підстав для анулювання ліцензії, і вручається (надсилається) ліцензіату із зазначенням підстав анулювання не пізніше трьох робочих днів з дати його прийняття.

Ліцензування банківської діяльності, професійної діяльності на ринку цінних паперів, діяльності з надання фінансових послуг, зовнішньоекономічної діяльності, ліцензування діяльності в галузі телебачення і радіомовлення, ліцензування у сфері електроенергетики та використання ядерної енергії, ліцензування у сфері освіти, ліцензування у сфері інтелектуальної власності, виробництва і торгівлі спиртом стилівим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та потюновими виробами, у сфері телекомунікацій та інших

сферах здійснюється згідно з законами, що регулюють відносини у цих сферах.

8.7. Припинення підприємницької діяльності

Підприємницька діяльність припиняється:

- з власної ініціативи підприємця;
- у разі закінчення строку дії ліцензії;
- у разі припинення існування підприємця;
- на підставі рішення суду.

Припинення діяльності суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації - за рішенням власника (власників) чи уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб, які є засновниками суб'єкта господарювання чи їх правонаступниками або за рішенням суду.

У разі злиття суб'єктів господарювання, усі майнові права та обов'язки кожного з них переходять до суб'єкта господарювання, що утворений внаслідок злиття.

У разі приєднання одного або кількох суб'єктів господарювання до іншого суб'єкта господарювання, до цього останнього суб'єкта переходять усі майнові права та обов'язки приєднаних суб'єктів господарювання.

У разі поділу суб'єкта господарювання усі його майнові права і обов'язки переходять за роздільним актом (балансом) у відповідних частках до кожного з нових суб'єктів господарювання, що утворені внаслідок цього поділу.

У разі перетворення одного суб'єкта господарювання у інший, до новоутвореного суб'єкта господарювання переходять усі майнові права і обов'язки попереднього суб'єкта господарювання.

За рішенням власника або уповноваженого ним органу, або за рішенням інших осіб - засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників, суб'єкт господарювання ліквідується:

1) у зв'язку із закінченням строку на який він створювався;

- 2) у разі досягнення мети, заради якої його було створено;
- 3) у разі визнання його у встановленому порядку банкрутом;
- 4) у разі скасування його державної реєстрації.

З економічної точки зору банкрутство є неспроможністю продовження суб'єктом своєї підприємницької діяльності внаслідок її економічної нерентабельності чи безприбутковості. Юридичний аспект банкрутства полягає в тому, що суб'єктом, що ініціює порушення справи про банкрутство є кредитори, тобто особи, що мають майнові вимоги до боржника.

Банкрутство – це визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше, як через застосування ліквідаційної процедури.

Справи про банкрутство порушуються господарським судом, якщо безспірні вимоги кредиторів до боржника сукупно складають суму не менше 300 мінімальних заробітних плат на день подачі заяви до господарського суду, які не були задоволені боржником протягом трьох місяців після встановленого для їх погашення строку.

Загальний порядок процедури банкрутства врегульований Законом України „Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” в редакції від 30.06. 1999 року.

Заява про порушення справи про банкрутство подається боржником або кредитором у письмовій формі, підписується керівником боржника чи кредитора (іншою особою, повноваження якої визначені законодавством або установчими документами), громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності (його представником). Заява повинна містити:

- найменування господарського суду до якого подається заява;
- найменування боржника, його поштової адреси;
- найменування кредитора, його поштової адреси;
- виклад обставин, які підтверджують неплатоспроможність боржника із зазначенням суми боргових вимог кредиторів, а також строку їх виконання;

- номер (код), що ідентифікує кредитора як платника податків і зборів.

Боржник разом із заявою подає списки кредиторів та їх вимоги, які він не може оспорити, бухгалтерську звітність про свою діяльність, перелік і повний опис заставленого майна із зазначенням його місцезнаходження та вартості на момент виникнення права застави, протокол загальних зборів працівників боржника на яких обрано представника для участі у господарському процесі та план санації (оздоровлення).

Санація - це система заходів, спрямованих на оздоровлення фінансово - господарського становища боржника, а також задоволення в повному обсязі або частково вимог кредиторів шляхом кредитування, реструктуризації підприємства, боргів і капіталу та зміну організаційно-правової та виробничої структури боржника.

Досудова санація державних підприємств провадиться за рахунок коштів державних підприємств та інших джерел фінансування. Обсяг коштів для проведення досудової санації державних підприємств за рахунок коштів Державного бюджету України щорічно встановлюється законом про Державний бюджет України.

Кредитори мають право об'єднати свої вимоги до боржника і звернутися до суду з однією заявою. Така заява підписується всіма кредиторами, які об'єднали свої вимоги. До заяви кредитора - органу державної податкової служби чи інших державних органів, які здійснюють контроль за правильністю та своєчасністю справляння податків і зборів (обов'язкових платежів), додаються докази вжиття заходів до отримання заборгованості по обов'язкових платежах у встановленому законодавством порядку.

Якщо заяву подає кредитор, то до неї додаються:

- рішення суду, господарського суду, які розглядали вимоги кредитора до боржника;

- копія неоплаченого розрахункового документа за яким згідно закону здійснюється списання коштів з рахунків боржника з підтвердженням банківською установою боржника про прийняття цього документа до виконання;

– виконавчі документи або інші документи, які підтверджують боржником вимог кредитора (виконавчий лист, виконавчий напис нотаріуса та інші).

Внаслідок порушення справи про банкрутство виникає комплекс процесуальних правовідносин, а саме провадження у справі, визнання боржника банкрутом, оголошення про банкрутство, задоволення вимог кредиторів, припинення справи про банкрутство.

Суддя, прийнявши заяву про порушення справи про банкрутство, не пізніше ніж на п'ятий день з дня її надходження виносить і направляє сторонам та державному органу з питань банкрутства ухвалу про порушення провадження у справі про банкрутство, в якій вказується про прийняття заяви до розгляду, про введення процедури розпорядження майном боржника, призначення розпорядника майна, дату проведення підготовчого засідання суду, яке має відбутися не пізніше ніж на тридцятий день з дня прийняття заяви про порушення справи про банкрутство, введення мораторію на задоволення вимог кредиторів.

З метою виявлення всіх кредиторів і можливих санаторів, суддя ухвалою зобов'язує заявника подати за його рахунок оголошення до офіційних друкованих органів про порушення справи про банкрутство. Таке оголошення подається протягом 10 днів.

У підготовчому засіданні виноситься ухвала, в якій визначаються:

- 1) розмір вимог кредиторів;
- 2) дата складення розпорядником майна реєстру вимог кредиторів, який має бути складений не пізніше 2-х місяців і 10 днів після підготовчого засідання суду;
- 3) дата попереднього засідання суду, яка визначається не пізніше трьох місяців після підготовчого засідання суду;
- 4) дата скликання перших загальних зборів кредиторів (не пізніше трьох місяців і 10 днів);
- 5) дата засідання суду на якому буде винесено ухвалу про санацію боржника чи про визнання його банкрутом.

Якщо господарський суд визнає можливість санації боржника, то протягом трьох місяців з дня винесення ухвали про

це, керуючий санацією зобов'язаний подати комітету кредиторів для схвалення план санації боржника. План санації повинен містити:

- заходи щодо відновлення платоспроможності боржника;
- умови участі інвесторів, за їх наявності, у повному або частковому задоволенні вимог кредиторів, зокрема шляхом переведення боргу (частини боргу) на інвестора;
- строк та черговість виплати боржником або інвестором боргу кредиторам;
- умови відповідальності інвестора за невиконання взятих згідно з планом санації зобов'язань.

План санації повинен передбачати строк відновлення платоспроможності боржника. Якщо протягом шести місяців з дня винесення ухвали про санацію в господарський суд не буде подано плану санації боржника, господарський суд має право прийняти рішення про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури.

У разі прийняття господарським судом рішення про банкрутство юридичної особи видається постанова про це і відкривається ліквідаційна процедура, строк якої не може перевищувати дванадцяти місяців.

Опублікування відомостей про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури здійснюється ліквідатором у офіційних друкованих органах за рахунок банкрута у п'ятиденний строк з дня прийняття постанови про визнання боржника банкрутом.

Майно, на яке звертається стягнення у ліквідаційній процедурі, оцінюється арбітражним керуючим у порядку, встановленому законодавством України. Для майна, яке продається на аукціоні, оціночна вартість є початковою.

Після проведення інвентаризації та оцінки майна банкрута ліквідатор розпочинає продаж майна банкрута на відкритих торгах, якщо комітетом кредиторів не встановлено інший порядок продажу майна банкрута.

Кошти, які надходять при проведенні ліквідаційної процедури, зараховуються на основний рахунок боржника, з якого здійснюються виплати кредиторам у такому порядку:

- 1) у першу чергу задовольняються:

а) вимоги, забезпечені заставою;

б) виплата вихідної допомоги звільненим працівникам банкрута, у тому числі відшкодування кредиту, отриманого на такі цілі;

в) витрати Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, що пов'язані з набуттям ним прав кредитора щодо банку, – у розмірі всієї суми відшкодування за вкладами фізичних осіб;

г) витрати, пов'язані з провадженням у справі про банкрутство в господарському суді та роботою ліквідаційної комісії, у тому числі:

– витрати на оплату державного мита;

– витрати заявника на публікацію оголошення про порушення справи про банкрутство;

– витрати на публікацію в офіційних друкованих органах інформації про порядок продажу майна банкрута;

– витрати на публікацію в засобах масової інформації про поновлення провадження у справі про банкрутство у зв'язку з визнанням мирової угоди недійсною;

– витрати арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора), пов'язані з утриманням і збереженням майнових активів банкрута;

– витрати кредиторів на проведення аудиту, якщо аудит проводився за рішенням господарського суду за рахунок їх коштів;

– витрати на оплату праці арбітражних керуючих (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора).

Перелічені витрати відшкодовуються ліквідаційною комісією після реалізації нею частини ліквідаційної маси.

2) у другу чергу задовольняються вимоги, що виникли із зобов'язань банкрута перед працівниками підприємства-банкрута (за винятком повернення внесків членів трудового колективу до статутного фонду підприємства), зобов'язань, що виникли внаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян, шляхом капіталізації відповідних платежів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, а також вимоги громадян – довіритель (вкладників) довірчих товариств або інших суб'єктів підприємницької діяльності, які залучали майно (кошти) довіритель (вкладників);

3) у третю чергу задовольняються вимоги щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);

4) у четверту чергу задовольняються вимоги кредиторів, не забезпечені заставою, у тому числі і вимоги кредиторів, що виникли із зобов'язань у процедурі розпорядження майном боржника чи в процедурі санації боржника;

5) у п'яту чергу задовольняються вимоги щодо повернення внесків членів трудового колективу до статутного фонду підприємства;

б) у шосту чергу задовольняються інші вимоги.

Вимоги, не задоволені за недостатністю майна, вважаються погашеними.

Вимоги кожної наступної черги задовольняються в міру надходження на рахунок коштів від продажу майна банкрута після повного задоволення вимог попередньої черги. Якщо недостатньо коштів, одержаних від продажу майна банкрута, для повного задоволення всіх вимог однієї черги вимоги задовольняються пропорційно сумі вимог, що належить кожному кредиторові однієї черги. У разі відмови кредитора від задоволення визнаної в установленому порядку вимоги ліквідаційна комісія не враховує суму грошових вимог цього кредитора. Вимоги, заявлені після закінчення строку, встановленого для їх подання, не розглядаються і вважаються погашеними. У разі якщо господарським судом винесено ухвалу про ліквідацію юридичної особи – банкрута, майно, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, передається власникові або уповноваженому ним органу, а майно державних підприємств – відповідному органу приватизації для наступного продажу. Кошти, одержані від продажу цього майна, спрямовуються до Державного бюджету України.

Після завершення усіх розрахунків з кредиторами ліквідатор подає до господарського суду звіт та ліквідаційний баланс.

Під час провадження справи про банкрутство на будь-якій стадії процедури, може укладатися мирова угода. Під цим терміном розуміється домовленість між боржником і кредиторами стосовно відстрочки та (або) розстрочки, а також

прощення (списання) кредиторами боргів боржника, яка оформляється угодою сторін. Мирова угода укладається у письмовій формі та підлягає затвердженню господарським судом. Одностороння відмова від мирової угоди не допускається.

Мирова угода може бути укладена тільки щодо вимог, забезпечених заставою, вимог другої та наступних черг.

При припинення провадження у справі про банкрутство виноситься ухвала, яка може бути оскаржена у встановленому порядку.

Орган державної реєстрації юридичних осіб у разі їх припинення виключає юридичну особу з Єдиного державного реєстру підприємців шляхом внесення відповідного запису протягом трьох робочих днів з дати надходження документів для проведення державної реєстрації припинення юридичної особи.

Контрольні питання

1. Предмет і методи господарського права.
2. Закріплення права підприємницької діяльності в Конституції України.
3. Фізичні особи – суб'єкти підприємництва.
4. Принципи підприємницької діяльності.
5. Особливості правового положення підприємств різних форм власності.
6. Юридичні особи – суб'єкти підприємництва.
7. Особливості правового становища господарських товариств.
8. Підстави для здійснення реєстрації суб'єктів підприємництва.
9. Органи державної реєстрації.
10. Установчі документи суб'єктів господарювання.
11. Підстави для відмови у державній реєстрації суб'єктів господарювання.
12. Обмеження у здійсненні господарської діяльності.
13. Ліцензування господарської діяльності.
14. Процедура отримання ліцензії.

15. Підстави припинення підприємницької діяльності.
16. Банкрутство суб'єкта підприємницької діяльності.
17. Проведення у справі про банкрутство.
18. Черговість задоволення вимог кредиторів.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України від 28.06. 1996 р.
2. Господарський кодекс України від 16.01. 2003 року.
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11. 1991 року.
4. Цивільний кодекс України від 16.01. 2003 року.
5. Закон України „Про господарські товариства” зі змінами та доповненнями від 19.09. 1991 року.
6. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 30.06. 1999 року.
7. Підприємницьке право: Підручник. За ред. Старцев О.В. – К.: Істина, 2005.
8. Правознавство: Навчальний посібник. За ред. Копейчикова В.В. – К.: Юрінком Інтер, 2007.
9. Правознавство: Навч. посібник. За ред. Пилипенка П.Д. – Львів: Новий Світ. – 2000, 2003.
10. *Саніахметова Н.О.* Підприємницьке право : Навч. посіб. – К.: А.С.К., 2005.
11. *Щербина В.С.* Господарське право України: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2007.

Розділ 9

Основи фінансового права України

9.1. Поняття фінансового права України, його предмета і методів.

9.2. Бюджетне право і бюджетний устрій України.

9.3. Податкове право України. Поняття податку, збору, іншого обов'язкового платежу.

9.4. Загальне поняття банківського права і банківської системи України.

9.1. Поняття фінансового права України, його предмета і методів

Фінансове право – це одна із галузей права України, що представляє собою систему правових норм, встановлених чи санкціонованих державою з метою регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері створення, розподілу, використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів, необхідних для виконання завдань і функцій держави та її адміністративно – територіальних одиниць, які забезпечуються державним примусом.

Фінансове право характеризується **ознаками**:

1) встановлюється чи санкціонується державою (встановлені норми фінансового права містяться в законах. Так, відповідно до ст. 92 Конституції України, виключно законами України встановлюються: державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи; санкціоновані фінансові норми містяться в підзаконних нормативно – правових актах);

2) має, як правило імперативний характер;

3) є системою норм, що мають внутрішній розподіл на підгалузі та інститути фінансового права;

4) є загальнообов'язковим, так як приписи фінансових норм обов'язкові для виконання тими особами, яким вони адресовані;

5) є відносно стабільним і динамічним (норми податкового і банківського права є відносно стабільними, а норми бюджетного права, що закріплюють державний бюджет та місцеві бюджети приймаються компетентними органами щорічно);

6) є формально визначеним;

7) регулює особливе коло суспільних відносин, що складаються з приводу формування, розподілу і використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів;

8) забезпечується примусовою силою державного апарату.

Предметом фінансового права є суспільні відносини пов'язані з фінансовою діяльністю держави:

- бюджетні відносини;

- податкові відносини;

- банківські відносини.

Основними **методами** фінансового права є:

1) імперативний метод, пов'язаний із високим рівнем визначеності фінансово-правових норм, які вимагають точного і безумовного виконання їх приписів і заборонаю учасникам фінансово-правових відносин самостійно вибирати певну поведінку в конкретних умовах;

2) субординаційний метод, що базується на юридичній нерівності сторін, при цьому однією зі сторін фінансово-правових відносин завжди виступає представник держави, який направляє іншій стороні владну вказівку, закріплену в нормативно - правовому акті, що має бути виконаною;

3) диспозитивний метод, який дозволяє суб'єкту вибирати певну поведінку в межах передбачених правовою нормою (має місце переважно в банківських відносинах);

4) рекомендаційний метод, пов'язаний із визначенням компетентними органами певних зразків поведінки суб'єктів, що їм рекомендується, що можуть бути використані ними на власний розсуд.

Норми фінансового права розподіляються на дві великі частини.

Загальну частину, норми якої закріплюють загальні принципи здійснення фінансової діяльності, правовий статус фінансових органів, здійснення фінансового контролю та інших.

Особливу частину, норми якої розподілені на окремі сукупності, що є підгалуззями фінансового права:

- бюджетне право;
- податкове право;
- банківське право.

Кожна підгалузь в свою чергу поділяється на правові фінансові інститути. Так, інститутами бюджетного права є групи правових норм, об'єднані в глави Бюджетного кодексу України:

- доходи і видатки державного бюджету України;
- виконання державного бюджету України;
- надходження та витрати місцевих бюджетів;
- міжбюджетні трансферти;
- відповідальність за бюджетні правопорушення та інші.

Формально - юридичними джерелами фінансового права України є нормативно-правові акти, змістом яких є норми, що регулюють фінансово-економічні відносини.

9.2. Бюджетне право і бюджетний устрій України

Бюджетне право є складовою частиною фінансового права, тобто сукупністю фінансово-правових норм, що регулюють фінансові відносини, які виникають при визначенні бюджетного устрою, бюджетної системи, її принципів, складу доходів і видатків державного і місцевих бюджетів, компетенції держави та органів місцевого самоврядування в галузі відповідних бюджетів.

Норми бюджетного права є змістом Конституції України, Бюджетного кодексу України, щорічних законів, що затверджують бюджет держави на відповідний рік та рішень органів самоврядування, що затверджують місцеві бюджети, інших підзаконних нормативно-правових актів, та міжнародних договорів ратифікованих в Україні.

Предметом бюджетного права є фінансово-правові відносини з приводу формування і використання бюджетів різного рівня.

Бюджет – план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Поняття бюджету визначається як економічна і юридична категорії. Бюджет має певні юридичні ознаки, так як затверджується законом (державний бюджет), або підзаконним нормативно-правовим актом (бюджет Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування).

Сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів складають бюджетну систему України, при цьому місцевими бюджетами визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування (територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань).

Бюджетна система України ґрунтується на таких принципах:

1) принцип єдності бюджетної системи України – єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності;

2) принцип збалансованості – повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період;

3) принцип самостійності – Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності

за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети;

4) принцип повноти – до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження до бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

5) принцип обґрунтованості – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;

6) принцип ефективності – при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення запланованих цілей при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;

7) принцип субсидіарності – розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача;

8) принцип цільового використання бюджетних коштів – бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;

9) принцип справедливості і неупередженості – бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

10) принцип публічності та прозорості – Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та відповідними радами;

11) принцип відповідальності учасників бюджетного процесу – кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

Бюджетний період для всіх бюджетів, що складають бюджетну систему, становить один календарний рік, який починається 1 січня кожного року і закінчується 31 грудня того ж року, але у разі:

- введення воєнного стану;
- оголошення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях;
- оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації, необхідність усунення природних чи техногенних катастроф,

Державний бюджет України може бути прийнятий і на інший період.

Структура Державного і місцевих бюджетів складається із:

1) доходної частини, тобто усіх податкових, неподаткових та інших надходжень на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України;

2) витратної частини, тобто видатків бюджету та коштів, що спрямовуються на погашення основної суми боргу.

При складанні бюджетів співвідношення між доходами і витратами може бути у вигляді:

- бюджетної рівноваги;
- перевищення доходів бюджету над його видатками (профіцит бюджету);
- перевищення видатків бюджету над його доходами (дефіцит бюджету).

Основним методом бюджетного права є імперативний метод.

9.3. Податкове право України. Поняття податку, збору, іншого обов'язкового платежу

Податкове право є підгалуззю фінансового права України, тобто сукупністю фінансово-правових норм, які регулюють суспільні відносини що виникають у зв'язку із встановленням, збиранням, зміною чи відміною податків, зборів, інших обов'язкових платежів до бюджетів різного рівня та цільових фондів грошових коштів, які забезпечуються примусовою силою державного апарату.

Предметом податкового права є податкові відносини, що виникають між державою і платниками податків та інших обов'язкових платежів (юридичними і фізичними особами) на яких покладено податковими законами обов'язок сплачувати ці податки і платежі.

Норми податкового права містяться в Конституції України та податкових законах, так як податки, збори та інші обов'язкові платежі встановлюються, змінюються чи скасовуються тільки податковими законами.

Окремі податкові повноваження щодо змін податків та інших обов'язкових платежів мають Верховна Рада АР Крим, а також сільські, селищні, міські ради, вони можуть встановлювати додаткові пільги щодо оподаткування, але тільки у межах сум, що надходять до їх бюджетів.

Сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів, що справляються у встановленому законами України порядку, становить систему оподаткування, принципами побудови якої є:

1) стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції;

2) стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності – введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;

9.3. Податкове право України. Поняття податку, збору, іншого обов'язкового платежу

Податкове право є підгалуззю фінансового права України, тобто сукупністю фінансово-правових норм, які регулюють суспільні відносини що виникають у зв'язку із становленням, збиранням, зміною чи відміною податків, зборів, інших обов'язкових платежів до бюджетів різного рівня та цільових фондів грошових коштів, які забезпечуються примусовою силою державного апарату.

Предметом податкового права є податкові відносини, що виникають між державою і платниками податків та інших обов'язкових платежів (юридичними і фізичними особами) на яких покладено податковими законами обов'язок сплачувати ці податки і платежі.

Норми податкового права містяться в Конституції України та податкових законах, так як податки, збори та інші обов'язкові платежі встановлюються, змінюються чи скасовуються тільки податковими законами.

Окремі податкові повноваження щодо змін податків та інших обов'язкових платежів мають Верховна Рада АР Крим, а також сільські, селищні, міські ради, вони можуть встановлювати додаткові пільги щодо оподаткування, але тільки у межах сум, що надходять до їх бюджетів.

Сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів, що справляються у встановленому законами України порядку, становить систему оподаткування, принципами побудови якої є:

- 1) стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції;
- 2) стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності – введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;

11) єдиний підхід – забезпечення єдиного підходу до розробки податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку і збору (обов'язкового платежу), об'єкта оподаткування, джерела сплати податку і збору (обов'язкового платежу), податкового періоду, ставок податку і збору (обов'язкового платежу), строків та порядку сплати податку, підстав для надання податкових пільг;

12) доступність – забезпечення дохідливості норм податкового законодавства для платників податків і зборів (обов'язкових платежів).

Норми податкового права визначають:

- систему оподаткування України;
- статус Державної податкової служби в Україні;
- державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів;
- оподаткування підакцизних товарів, прибутку підприємств, доходів фізичних осіб та інше.

Основним методом податкового права є імперативний.

Під податком і збором (обов'язковим платежем) до бюджетів та до державних цільових фондів слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками у порядку і на умовах, що визначаються законами України про оподаткування. Податки і збори є основними джерелами формування доходної частини бюджетів різного рівня та державних цільових фондів.

Податки та інші обов'язкові платежі характеризуються ознаками:

- примусовістю та обов'язковістю (за ухилення від сплати податку встановлена юридична відповідальність);
- безумовність сплати податку;
- безоплатність, тобто відсутність будь-яких зустрічних зобов'язань на користь платника податку з боку держави;
- безповоротність (сплачені кошти не повертаються до платника податку);
- нецільовий характер, тобто, кошти від податків розподіляються через бюджетний механізм.

Збір відрізняється від податку метою, так як мета цього платежу полягає в отриманні коштів державними та муніципальними органами з платника за надання йому права здійснення певної діяльності (збір за спеціальне використання природних ресурсів, готельний збір, збір за припаркування автотранспорту, ринковий збір та інші). Збір як правило носить разовий характер і має у відповідь задоволення конкретних інтересів його платника.

Мито – це обов'язковий платіж за здійснення на користь його платника дій, які мають юридичне значення (за реєстрацію шлюбу, видачу закордонного паспорта, реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності та інше).

Залежно від різних ознак податки і збори можуть класифікуватися на різні групи:

1) Закон України „Про систему оподаткування” встановлює:

- загальнодержавні податки і збори (ст. 14 Закону);
- місцеві податки і збори (ст. 15 Закону);

2) залежно від характеру платника:

- податки з фізичних осіб (з доходів фізичних осіб, на обов'язкове соціальне страхування, за видачу ордера на квартиру та інші);

- податки з юридичних осіб (на прибуток, на додану вартість та інші);

- зміпані податки, платниками яких є і юридичні і фізичні особи (за землю, з власників транспортних засобів та інші);

3) за формою обкладення:

- прямі податки, що сплачуються виробником або власником;

- непрямі податки, що стягуються у процесі реалізації товарів, робіт чи послуг і сплачуються споживачем;

4) за періодичністю стягнення:

- разові податки (із майна, що успадковується);

- систематичні податки (з доходів фізичних і юридичних осіб).

9.4. Загальне поняття банківського права і банківської системи України

Банківське право – є підгалуззю фінансового права, тобто сукупністю фінансово-правових норм, які регулюють банківські відносини (порядок організації та діяльності банків України, здійснення банківських операцій, особливості обслуговування клієнтів банків та інше), що забезпечується державним примусом.

Предметом банківського права є суспільні відносини, що виникають у процесі банківської діяльності:

- створення та припинення діяльності банків;
- відкриття банківських рахунків по прийому вкладів клієнтів;
- регулювання розрахункових відносин та кредитних операцій;
- операцій з цінними паперами;
- валютних операцій;
- захисту банківської таємниці та інші.

Банківському праву властиві наступні методи правового регулювання суспільних відносин:

1) адміністративно-правовий метод, що базується на владних приписах, субординації суб'єктів, який характеризується однією залежністю об'єкта відносин від суб'єкта управління (Кабінет Міністрів України → Національний банк України → комерційні банки);

2) цивільно-правовий метод, який базується на юридичній рівності сторін банківських відносин (банк – клієнт).

Банківське право є комплексним правовим утворенням фінансового права, яке включає в себе:

а) норми конституційного права, які закріплюють повноваження Верховної Ради України та органів виконавчої влади, щодо кредитно-грошової політики, принципів банківської діяльності держави, обігу державних цінних паперів та інше;

б) норми адміністративного права, які визначають принципи організації та діяльності виконавчих органів, їх компетенції в питаннях кредитування, організації розрахунків, валютного обігу та інше;

в) норми цивільного права, які регулюють відносини майнового та зобов'язального характеру (договори відкриття рахунків, розрахунково-касового обслуговування, іпотеки, застави цінних паперів, касового та іншого банківського обслуговування юридичних осіб та інше);

г) норми кримінального права, які передбачають кримінальну відповідальність за здійснення банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів, операцій небанківських фінансових установ без державної реєстрації або без ліцензії, або з порушенням умов ліцензування та інше.

Банківське право визначає поняття банківської системи, банків та правові основи їхньої діяльності.

Банк – це юридична особа, яка на підставі ліцензії Національного банку України здійснює діяльність по залученню вкладів від фізичних та юридичних осіб, веденню рахунків і наданню кредитів на власних умовах.

Банківська система – це сукупність різних видів банків і банківських установ за допомогою яких здійснюється мобілізація тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб і надаються клієнтам різні послуги з прийому вкладів і надання кредитів.

Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України. Банки в Україні можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими).

Банк самостійно визначає напрями своєї діяльності і спеціалізацію за видами операцій. Національний банк України здійснює регулювання діяльності спеціалізованих банків через економічні нормативи та нормативно-правове забезпечення здійснюваних цими банками операцій.

Банк набуває статусу спеціалізованого банку у разі, якщо більше 50 відсотків його активів є активами одного типу. Банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку у разі, якщо більше 50 відсотків його пасивів є вкладками фізичних осіб (ст. 4 Закону України „Про банки і банківську діяльність”).

Комерційні банки створюються шляхом державної реєстрації в Національному банку України, при цьому мінімальний розмір статутного капіталу на момент реєстрації банку не може бути менше 10 мільйонів євро.

Національний банк України має право встановити для окремих банків залежно від їх спеціалізації диференційований мінімальний статутний капітал на момент реєстрації банку, але не нижче цієї суми.

Банки можуть здійснювати такі ліцензовані банківські операції:

- приймання вкладів (депозитів) від юридичних і фізичних осіб;

- відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, у тому числі переказ грошових коштів з цих рахунків за допомогою платіжних інструментів та зарахування коштів на них;

- розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик.

- операції з валютними цінностями;

- емісію власних цінних паперів;

- організацію купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів;

- здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррайтинг, тобто купівлю на первинному ринку цінних паперів з наступним їх перепродажем інвесторам);

- надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі;

- придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, приймаючи на себе ризик виконання таких вимог та прийом платежів (факторинг);

- лізинг;

- послуги з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей та документів;

- випуск, купівлю, продаж і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів;

- випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток;

- надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій та інші.

Банк може бути ліквідований:

1) з ініціативи власників банку;

2) з ініціативи Національного банку України (у тому числі за заявою кредиторів).

Ліквідація банку з ініціативи власників здійснюється в порядку, передбаченому законодавством України про господарські товариства, з урахуванням особливостей, передбачених Законом України „Про банки і банківську діяльність” та за згодою Національного банку України.

Ліквідація банку з ініціативи Національного банку України здійснюється відповідно до вищевказаного Закону та нормативно-правових актів Національного банку України.

Національний банк України зобов'язаний протягом двох днів після прийняття рішення про ліквідацію банку повідомити про це Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

Типовий кредитний договір

Кредитний договір № ____

_____ (назва установи банку), що в подальшому іменується "Банк" в особі _____, що діє на підставі Статуту, з одного боку, та _____ (прізвище, ім'я та по батькові позичальника,) який проживає за адресою:

_____, який в подальшому іменується „Позичальник”, з другого боку, склали між собою дійсний договір:

1. Банк приймає на себе зобов'язання:

1.1. Надати позичальнику з урахуванням його платоспроможності кредит у сумі _____ (цифрами та літерами) гривень на строк _____ років із розрахунку _____ процентів річних на _____ (об'єкти кредитування);

1.2. Відкрити для надання кредиту позиковий рахунок № _____. Кредит надати шляхом видачі _____ (видачі готівкою, розрахункового чеку чекової книжки, перераху-

вання на рахунок і т. ін. одноразово або частинами за оплату робіт або придбання цінностей)

1.3. Повертати надмірно отримані платежі по позиці.

2. Позичальник зобов'язується:

2.1. В строк до „___” _____ 20__ р. використати кредит на наступні цілі: _____

2.2. З метою своєчасного повернення кредиту та сплати процентів за користування кредитом, виконання угоди забезпечується _____ (поручительством, заставою), що оформляється у відповідності з вимогами діючого законодавства. (У випадку необхідності оформлення застави та поручительства останні додаються до кредитного договору).

2.3. Сплатувати отриману позику в строки відповідно до прийнятого строкового зобов'язання (шляхом списання суми внеску з рахунку по вкладу, утримання із заробітної плати, пенсії, стипендії, готівкою та ін.). Кінцеве погашення кредиту здійснити до „___” _____ 20__ р.

2.4. Сплатувати Банку за користування позикою проценти із розрахунку ___ процентів річних в такому порядку: _____ (одноразово, одночасно з погашенням основного боргу відповідно до строкового зобов'язання).

2.5. У випадку несвочасного повернення сум в погашення кредиту сплатувати Банку неустойку в розмірі ___ процентів річних від суми простроченого боргу за кожен день прострочки.

Якщо внесена позичальником сума недостатня для погашення строкового платежу і нарахованих процентів, то в першу чергу Банком погашаються проценти за користування кредитом, а решта суми повертається в погашення основного боргу.

2.6. У випадку невикористання кредиту в строк до _____ повернути отриманий кредит Банку, сплативши штраф у розмірі ___ процентів річних, нарахованих на суму невикористаного кредиту до повного його погашення.

2.7. Надати Банку наступні документи, що підтверджують цільове використання кредиту: _____ (вказати конкретні документи та строки їх представлення) _____

2.8. У випадку використання кредиту на цілі, що не відповідають зазначеним в пункті 2.1, сплатити Банку штраф в розмірі _____ процентів річних, нарахованих на суму, використану не по цільовому призначенню, до повного його погашення.

2.9. Повідомити Банк про зміни місця проживання, роботи, прізвища або імені та інших обставин, які можуть впливати на виконання зобов'язань по дійсному договору.

3. Банк має право:

3.1. З метою контролю за цільовим використанням кредиту та його забезпеченням здійснювати перевірки виконаних робіт та придбаних матеріалів, іншого майна на місцях. За результатами перевірки складається акт.

3.2. При виникненні у позичальника тимчасових фінансових або інших утруднень надавати в окремих випадках відстрочку платежу з утриманням підвищеної процентної ставки у розмірі _____ процентів річних.

3.3. Достроково утримувати кредит та реалізовувати заставне право при:

а) нецільовому використанні кредиту;

б) неподанні в строк документів, що вказані в пункті 2.7;

в) невикористанні кредиту в строк, що вказаний в пункті 2.6;

г) утворенні простроченої заборгованості більше _____ місяців;

д) утворенні незабезпеченої заборгованості.

4. Позичальник має право:

4.1. Здійснювати дострокове погашення кредиту та процентів.

4.2. Достроково розірвати договір з Банком, повністю повернувши отриманий кредит та внісши плату за його використання, а також надавши документи, зазначені в п. 2.7.

5. Строк дії договору встановлюється з дня його укладання і до повного повернення кредиту, а також отримання Банком всіх належних йому процентів та неустойок.

6. Зміни договору оформлюються додатковою угодою сторін і є невід'ємною частиною договору.

7. Суперечки по дійсному договору вирішуються у встановленому порядку судом.

Банк _____

(підпис керівника, печатка, дата)

Позичальник _____

Паспорт громадянина України № _____ серія _____

(найменування району)

виданий _____

дата видачі або документ, який його замінює

Контрольні питання

1. Предмет та ознаки фінансового права України.
2. Методи фінансового права України.
3. Джерела фінансового права України.
4. Суб'єкти і об'єкти фінансового права України.
5. Бюджетна система України.
6. Державний та місцеві бюджети України.
7. Предмет податкового права України.
8. Ознаки та функції податку.
9. Принципи податкового права України.
10. Види податків і зборів, мита.
11. Права та обов'язки платників податків.
12. Предмет і методи банківського права України.
13. Банківська система України.
14. Види банків в Україні.
15. Функції Національного банку України
16. Банківські операції.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України від 28 червня 1996 р.
2. Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р.
3. Закон України „Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» від 21 грудня 2000 р.

4. Закон України „Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000 р.
5. Закон України „Про цінні папери і фондову біржу” від 18 червня 1991 р.
6. Закон України „Про заставу” від 2 жовтня 1992 р.
7. Закон України „Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті” від 23 вересня 1994 р.
8. Закон України „Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань” від 22 листопада 1996 р.
9. Закон України „Про Національний банк України” від 20 травня 1999 р.
10. Закон України „Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” від 30 червня 1999 р. (нова редакція Закону «Про банкрутство»).
11. Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження порядку складання, розгляду, затвердження та основних вимог до виконання кошторисів бюджетних установ» від 28 лютого 2002 р. № 228.
12. Декрет Кабінету Міністрів України „Про систему валютного регулювання і валютного контролю” від 19 лютого 1993 р.
13. Положення НБУ „Про кредитування”. Затверджено Постановою правління НБУ від 28 вересня 1995 р. № 246.
14. Інструкція НБУ „Про міжбанківські розрахунки в Україні”. Затверджено постановою Правління НБУ від 27 грудня 1999 р. № 621.
15. Положення НБУ „Про застосування Національним банком України заходів впливу за порушення банківського законодавства”. Затверджено постановою Правління НБУ від 28 серпня 2001 р. № 369.
16. Положення „Щодо організації діяльності комерційних банків на ринку цінних паперів”. Затверджено рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 18 травня 1999 р. № 104, постановою Правління НБУ від 18 травня 1999 р. № 239.
17. Агарков М. М. Основы банковского права: Курс лекций. – М.: БЕК, 1994 р.

18. Банківське право. Упорядник М. П. Кучерявенко. – Харків: Торсінг, 1999 р.
19. Банковское дело: Справочное пособие / Под ред. Ю. А. Бабичевой. – М.: Экономика, 1994 г.
20. Банковское дело / Под ред. О. И. Лаврушина. – М.: Банковский и биржевой научно-консультационный центр, 1992 р.
21. Банковское дело: Учебник / Под ред. В. И. Колесникова, А. П. Кроливецкой). – М.: Финансы и статистика, 1996 р.
22. Гавалда К, Стуфле Ж. Банковское право. – М., 1996 р.
23. Гальчинський А. С. Сучасна валютна система. – К.: «Лібра», 1993 р.
24. Гвирицман М. В. Правовое регулирование банковской тайны // Деньги и кредит. – 1992. – № 6.
25. Гетьман В. П., Килимник Ю. В. Національний банк у системі влади. – К., 1997 р.
26. Гроші та кредит: Підручник / За ред. М. І. Савлук. – К.: Либідь, 1993 р.
27. Долан Э. Дж., Кэмпбелл К. Д., Кэмпбелл Р. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – М., 1991 р.
28. Ефимова Л. Г. Банковское право: Учебное и практическое пособие. – М.: БЕК, 1994 р.
29. Ефимова Л. Г. О правовой природе договора банковского счета и банковского вклада // Государство и право. – 1993. – № 4.
30. Ефимова Л. Г. Понятие, правовая природа и содержание кредитных договоров, заключаемых коммерческими банками // Государство и право. – 1993. – № 5.
31. Ефимова Л. Г. Сборник образцов банковских документов. – М.: Инфра, 1995 р.
32. Заруба О. Д. Банківський менеджмент та аудит. – К.: Лібра, 1996 р.
33. Карманов Є.В. Банківське право України: Навч. Посіб. – Х., 2000 р.
34. Качан А.А. Банківське право України: Навч. Посіб. – К., 2000 р.
35. Качан А.А. Как открыть валютный счет в банке // Все о бухгалтерском учете. –1998. – № 3.

36. Качан О. О. Навчально-практичний комплекс з банківського права. – К.: УФІМБ, 1998 р.

37. Касков О. О. Банківська безпека. – К.: Бліц-Інформ, 1997 р.

38. Кредит і кредитні правовідносини: економічна природа і практика законодавчого регулювання / М. Олексієнко, В. Ольшанський, Д. Лилак, Є. Першиков. – К.: Козаки, 1996 р.

39. Кучерявенко Н.П. Налоговое право: Учебник. – Х., 1997 р.

40. Матвієнко В. П. Держава і банки. – К., 1996 р.

41. Моисеев А. А. Международные кредитно-финансовые организации: правовые аспекты деятельности: Учебное пособие. – М.: НИМП, 1999 р.

42. Нешатаева Т. Н. Международные организации и право: новые тенденции в международно-правовом регулировании. – М.: Дело, 1999 р.

43. Носкова И. Я. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: ЮНИТИ, 1995.

44. Олейник О. М. Основы банковского права: Курс лекций. – М.: Юристъ, 1997 р.

45. Раевська Т. О. Словник банківських термінів // Вісник Національного банку України. – 1996. – №№ 2, 4, 5, 6.

46. Фінансове право: Навч. посібник у 2-х томах. – Х., 1999 р.

Розділ 10 | Основи екологічного і земельного права України

- 10.1. Загальна характеристика екологічного та земельного права і законодавства України.
- 10.2. Принципи охорони навколишнього природного середовища України.
- 10.3. Екологічні права та обов'язки громадян України.
- 10.4. Класифікація земель України.
- 10.5. Форми власності на землю.
- 10.6. Поняття та види природо- та землекористування.
- 10.7. Юридична відповідальність за порушення екологічного і земельного законодавства

10.1. Загальна характеристика екологічного та земельного права і законодавства України

Збереження природи, раціональне використання природних ресурсів є одним із основних напрямків діяльності будь-якої держави і світового співтовариства в цілому. Ці питання є найбільш актуальними для України, економіка якої тривалий час централізовано формувалася в умовах нераціонального використання ресурсів, непомірного споживання енергії та споживацького відношення до природи. В результаті техногенне навантаження на території України у 6 разів вище європейського рівня, розораність земель сягає 80 % до площі сільськогосподарських угідь, вода використовується у 5, а на підприємствах у 10 разів більше ніж потрібно для забезпечення сучасного технологічного процесу. Це призводить до великих втрат валового внутрішнього продукту у вигляді зменшення продуктивності та значної втрати природних і людських ресурсів. У критичному екологічному стані опинилася річка Дніпро та інші річки України внаслідок забруднення сполуками важких металів та азоту. Масовими стали аварії нафто і газопроводів, у зв'язку з цим постійно

забруднюються ґрунтові і водні об'єкти. Щорічно Україна втрачає 80000 га земель від водної та вітрової ерозії. Тільки внаслідок Чорнобильської аварії радіоактивними викидами забруднено майже 8,5 млн. га сільськогосподарських угідь в Київській, Вінницькій, Житомирській, Чернігівській, Черкаській та інших областях. Екологічно небезпечні умови життя призвели до збільшення вимирання населення України.

Вищевказані та інші причини негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище вимагають вдосконалення екологічного права, яке є комплексною галуззю, що включає до свого складу земельне, водне, гірничодобувне, лісове та інші природоохоронні галузі права та забезпечення його безумовної реалізації у повсякденному житті.

Екологічне право – є системою правових норм встановлених чи санкціонованих державою, що регулюють відносини з приводу приналежності використання, відтворення природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, реалізації захисту екологічних прав різних суб'єктів та забезпечення екологічної безпеки.

Земельне право, як частина екологічного права, є самостійною галуззю права, що регулюють суспільні відносини, щодо володіння, користування і розпорядження землею.

Предметом екологічного права є правовідносини, що виникають в галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення права громадян на безпечне для життя і здоров'я, довкілля, екологічної безпеки. Вони охоплюють питання використання природних ресурсів (земельних, водних, лісових, фауністичних, щодо використання атмосферного повітря, надр та інше) та забезпечення охорони довкілля від негативного впливу стихійних сил природи і небезпечного антропогенного впливу.

Комплексність екологічного права полягає в тому, що кожна галузь права, яка входить до його складу є самостійною і регулює окремі сфери екологічних відносин, пов'язані з різними екологічними об'єктами.

Предметом земельного права є сфера земельних відносин.

Відповідно до ст. 13 Конституції України „ Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу. Від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами правочасності народу відповідно до закону.”

Методи екологічного і земельного права – це певні способи і прийоми за допомогою яких правові норми впливають на поведінку суб'єктів екологічних (земельних) відносин:

– імперативний метод, який базується на категоричних приписах, які безумовно повинні виконуватися;

– диспозитивний метод, який надає суб'єкту право вибору певної поведінки в межах правового припису (регулювання відносин власності на природні об'єкти, спільного використання певних об'єктів та інше);

– рекомендаційний, який пов'язаний із певними зразками поведінки, що пропонуються суб'єктам з боку повноважних органів держави;

– стимулюючий, пов'язаний з настанням бажаних для суб'єктів позитивних результатів при дотриманні вимог екологічних норм та ін.

Джерелами екологічного та земельного права є нормативно-правові акти, змістом яких є екологічні та земельні норми:

- 1) Конституція України (ст. 13, 14, 50);
- 2) Водний кодекс України від 06.06. 1995 року;
- 3) Земельний кодекс України від 25.10. 2001 року;
- 4) Кодекс України „Про надра“ від 27.07. 1994 року;
- 5) Лісовий кодекс України від 21.01. 1994 року;
- 6) Закони України:

– „Про охорону навколишнього природного середовища“ від 25.06. 1991 року;

– „Про відходи“ від 05.03. 1998 року;

– „Про охорону атмосферного повітря“ від 21.06. 2001 року;

- „Про охорону земель” від 19.06. 2003 року;
- „Про придбно-заповідний фонд” від 16.06. 1992 року;
- „Про тваринний світ” від 13.12. 2001 року;
- „Про Червону книгу України” від 07.02. 2002 року та інші.

7) підзаконні нормативно-правові акти:

- Указ Президента „Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів” від 15.09. 2003 року;

- Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Програми поводження з твердими побутовими відходами” від 04.03. 2004 року;

- Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України „Про затвердження Положення про порядок надання екологічної інформації” від 18.12. 2003 року;

- інструкції, правила, рішення та інші акти органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Вищевказані та інші джерела екологічного та земельного права відіграють об'єднуючу роль у формуванні екологічного законодавства України.

10.2. Принципи охорони навколишнього природного середовища України

Принципи охорони навколишнього природного середовища – це керівні засади організації і впливу екологічних норм права на суспільні відносини в цій сфері.

Основними принципами охорони навколишнього середовища є:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки;
- обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів, лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської та іншої діяльності;
- гарантування екологічної безпеки середовища для життя і здоров'я людей;
- превентивність – попередження негативних наслідків впливу на природні об'єкти діяльності людей;
- обов'язковість екологічної експертизи;

- екологізація матеріального виробництва;
- поєднання екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства на основі міждисциплінарних знань, екологічних, природничих, технічних та інших наук;
- гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища;
- безкоштовність загального і платність спеціального природокористування;
- збереження просторового та видового різноманіття;
- цілісність природних об'єктів і комплексів;
- прогнозованість якості стану навколишнього природного середовища;
- платність за забруднення навколишнього природного середовища;
- компенсація шкоди, спричиненої порушенням екологічного законодавства;
- дотримання вимог лімітів використання природних ресурсів;
- поєднання засобів стимулювання при дотриманні вимог екологічного законодавства і юридичної відповідальності при порушенні цих вимог;
- міжнародне співробітництво в екологічній сфері та інше.

Дотримання вказаних принципів створює необхідні умови для відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, попередження та ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних об'єктів пов'язаних з історично-культурною спадщиною України.

10.3. Екологічні права та обов'язки громадян України

Екологічні права та обов'язки громадян України закріплені в Конституції України, Законі України „Про охорону навколишнього природного середовища” та інших нормативно-правових актах.

Екологічними правами громадян є їхні можливості пов'язані із задоволенням потреб та інтересів в екологічній сфері.

Кожний громадянин України має право на:

а) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проєктів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань;

в) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

д) об'єднання в громадські природоохоронні формування;

е) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;

є) участь у публічних слуханнях або відкритих засіданнях з питань впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище на стадіях розміщення, проєктування, будівництва і реконструкції об'єктів та у проведенні громадської екологічної експертизи;

ж) одержання екологічної освіти;

з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

и) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом.

Україна гарантує своїм громадянам реалізацію вказаних екологічних прав шляхом:

– проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища;

– обов'язком міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів;

– участю громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища;

– здійсненням державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

– компенсацією в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

– невідворотністю відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

– створенням та функціонуванням мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

Екологічними обов'язками громадян України є визначені законом межі необхідної поведінки що є суспільно-бажаною, яка забезпечує збереження навколишнього природного середовища.

Громадяни України зобов'язані:

а) берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

б) здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;

в) не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів;

г) вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення;

д) компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Громадяни України зобов'язані виконувати й інші обов'язки у галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до законодавства України.

10.4. Класифікація земель України

До земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії:

1) землі сільськогосподарського призначення, які надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для цих цілей:

- сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

- несільськогосподарські угіддя (господарські пляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісового фонду, землі під господарськими будівлями і дворами, землі тимчасової консервації тощо);

2) землі житлової та громадської забудови до яких належать земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування;

3) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення – це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду (природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища), а також штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки,

зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва);

4) землі оздоровчого призначення, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей;

5) землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів (ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, маркованих трас, зайняті територіями будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів, яхт-клубів, стаціонарних і наметових туристично-оздоровчих таборів, будинків рибалок і мисливців, дитячих туристичних станцій, дитячих та спортивних таборів, інших аналогічних об'єктів, надані для дачного будівництва і спорудження інших об'єктів стаціонарної рекреації);

б) землі історико-культурного призначення на яких розташовані:

а) історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, меморіальні парки, меморіальні (цивільні та військові) кладовища, могили, історичні або меморіальні садиби, будинки, споруди і пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями;

б) городища, кургани, давні поховання, пам'ятні скульптури та мегаліти, наскальні зображення, поля давніх битв, залишки фортець, військових таборів, поселень і стоянок, ділянки історичного культурного шару укріплень, виробництв, каналів, шляхів;

в) архітектурні ансамблі і комплекси, історичні центри, квартали, площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, споруди цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, садово-паркові комплекси, фонові забудова;

7) землі лісового фонду, що вкриті ліською рослинністю, а також не вкриті ліською рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства:

– зайняті зеленими насадженнями у межах населених пунктів, які не віднесені до категорії лісів;

– зайняті полезахисними лісовими смугами, захисними насадженнями на смугах відводу залізниць, захисними насадженнями на смугах відводу автомобільних доріг, захисними насадженнями на смугах відводу каналів, гідротехнічних споруд та водних об'єктів;

– зайняті окремими деревами і групами дерев, чагарниками на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках;

8) землі водного фонду, які зайняті:

а) морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами;

б) прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм;

в) гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них;

г) береговими смугами водних шляхів;

9) землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення, які надані в установленому порядку підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності.

Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі.

Категорійність земель може бути змінена на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень.

10.5. **Форми власності на землю**

Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками.

Земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленними межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами (ст. 79 ЗКУ).

Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на:

– поверхневий (грунтовий) шар;

- водні об'єкти;
- ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться.

Це право розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих і інших будівель і споруд.

Земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності.

Суб'єктами права приватної власності на земельні ділянки можуть бути громадяни (іноземці та особи без громадянства) та юридичні особи.

Громадяни України набувають право власності на земельні ділянки на підставі:

- придбання за договором купівлі - продажу, дарування, обміну, іншими цивільними правочинами;
- безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності;
- приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- прийняття спадщини;
- виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть бути приватними власниками земельних ділянок несільськогосподарського призначення на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності в межах населених пунктів та поза ними. Вказані особи можуть набувати права власності на земельні ділянки за цивільними правочинами, шляхом їх викупу та прийняття спадщини. Якщо іноземець чи особа без громадянства успадковує земельну ділянку сільськогосподарського призначення, то вона протягом року підлягає відчуженню.

Юридичні особи, що засновані громадянами України або юридичними особами можуть набувати у приватну власність земельні ділянки для здійснення своєї підприємницької діяльності у разі:

- а) придбання за цивільними правочинами;

б) внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду;

в) прийняття спадщини;

г) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Іноземні юридичні особи можуть набувати права приватної власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів і поза ними у разі придбання об'єктів нерухомого майна.

Суб'єктами права комунальної власності на земельні ділянки є територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування.

У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності. В комунальній власності можуть перебувати:

- землі загального користування населених пунктів (бульвари, вулиці, майдани, проїзди, шляхи, набережні, парки, пляжі, сквери, тощо);

- землі під залізними, автомобільними дорогами, об'єктами повітряного і трубопровідного транспорту;

- землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом;

- землі лісового та водного фонду в межах населеного пункту;

- земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування.

Вказані землі не можуть передаватися у приватну власність.

Територіальні громади набувають право власності на ці землі у разі:

а) передачі їм земель державної власності;

б) примусового відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;

в) прийняття спадщини;

г) придбання за цивільними правочинами;

д) виникнення інших підстав передбачених законом.

Суб'єктом права державної власності на землю є держава, від імені якої виступають відповідні органи державної влади.

У державній власності перебувають усі землі України крім земель комунальної та приватної власності:

- землі атомної енергетики та космічної системи;
- землі оборони, крім земельних ділянок під об'єктами соціально-культурного, виробничого та житлового призначення;

- землі під об'єктами природно-заповідного фонду та історико-культурними об'єктами, що мають національне та загальнодержавне значення;

- землі під водними об'єктами загальнодержавного значення;

- земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук;

- земельні ділянки зон відчуження та безумовного відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Держава набуває права власності на землю у разі:

- а) відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;

- б) придбання за цивільними правочинами;

- в) прийняття спадщини;

- г) передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;

- д) конфіскації земельної ділянки.

Закон надає право бути власниками земельних ділянок в Україні іноземним державам для розміщення будівель і споруд дипломатичних представництв та інших, прирівняних до них, організацій відповідно до міжнародних договорів.

Земельні ділянки можуть перебувати у спільній частковій чи спільній сумісній власності відповідно до вимог статей 86-89 ЗКУ.

10.6. Поняття та види природо та землекористування

Використання природних ресурсів в Україні здійснюється в порядку загального і спеціального використання природних ресурсів.

Громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо) безоплатно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів.

В порядку спеціального використання природних ресурсів громадянам, підприємствам, установам і організаціям надаються у володіння, користування або оренду природні ресурси на підставі спеціальних дозволів, зареєстрованих у встановленому порядку за плату для здійснення виробничої та іншої діяльності.

Використання природних ресурсів фізичними та юридичними особами здійснюється з дотриманням обов'язкових екологічних вимог:

- раціонального і економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій;
- здійснення заходів, щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан навколишнього природного середовища;
- здійснення заходів щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів;
- застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення якості природних ресурсів, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища і безпеку здоров'я населення;
- збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, що підлягають особливій охороні;
- здійснення господарської та іншої діяльності без порушення екологічних прав інших осіб та дотримання вимог екологічного законодавства.

Землекористування може бути постійним і тимчасовим:

1) право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Це право належить:

а) підприємствам, установам та організаціям, що належать до державної та комунальної власності;

б) громадським організаціям інвалідів України, їх підприємствам (об'єднанням), установам та організаціям.

2) право тимчасового користування земельною ділянкою на умовах оренди.

Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності. Таке право може належати громадянам та юридичним особам України, іноземним громадянам і особам без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним об'єднанням і організаціям, а також іноземним державам.

Оренда земельної ділянки може бути короткостроковою – не більше 5 років та довгостроковою – не більше 50 років. Як підтверджує практика, такі строки оренди найбільш доцільні, так як орендар для підвищення продуктивності своєї діяльності починає роботи вкладення в земельну ділянку, що сприяє збереженню корисних властивостей землі і підвищенню її родючості.

Орендодавцями земельних ділянок є їх власники або уповноважені ними особи. Договір оренди земельної ділянки обов'язково повинен містити істотні умови:

– об'єкт оренди, тобто місце розташування та розмір земельної ділянки;

– термін договору оренди;

– орендна плата (розмір, індексація, форми платежу, терміни та порядок внесення і перегляду розміру плати);

– цільове призначення, умови використання і збереження якості землі;

– існуючі обмеження і обтяження, щодо використання земельної ділянки (заборони на передачу в суборенду, забо-

рони на провадження окремих видів діяльності, тощо, згідно зі ст. 111 ЗКУ);

- сторона (орендодавець чи орендар), яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини;

- умови повернення земельної ділянки орендодавцеві;
- відповідальність сторін.

Якщо у договорі відсутня хоча б одна із вищевказаних умов, то це є підставою для відмови у державній реєстрації договору оренди виконавчим комітетом сільської, селищної, міської ради за місцезнаходженням земельної ділянки, а також визнання договору недійсним.

Крім істотних умов у договорі оренди земельної ділянки за згодою сторін можуть бути зазначені й інші умови:

- щодо якісного стану земельних угідь;
- порядку виконання зобов'язань сторін;
- обставин, що можуть вплинути на зміну або припинення договору оренди земельної ділянки тощо.

Договір оренди земельної ділянки повинен бути укладений у письмовій формі. Обов'язковою невід'ємною частиною договору є план (схема) земельної ділянки. Укладений договір потрібно нотаріально посвідчити за місцезнаходженням земельної ділянки та зареєструвати в місцевих органах виконавчої влади.

Орендована земельна ділянка або її частина може за згодою орендодавця передаватись орендарем у володіння та користування іншій особі (суборенда).

Закон закріплює права та обов'язки землекористувачів.

Так, землекористувачі згідно з законом або договором мають право:

- самостійно господарювати на землі;
- власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;
- використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, ліси, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
- на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

– споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Однотчасно землекористувачі зобов'язані:

– забезпечувати використання землі за цільовим призначенням;

– додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;

– своєчасно сплачувати земельний податок або оренду плати;

– не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

– підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

– своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;

– дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних зі встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;

– зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Законом можуть встановлюватись і інші обов'язки землекористувачів.

10.7. Юридична відповідальність за порушення екологічного і земельного законодавства

Відповідальність за екологічні правопорушення – це один із видів юридичної відповідальності, за допомогою якого держава забезпечує добровільне або примусове виконання винними особами вимог екологічної безпеки, режиму використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та інших обов'язків визначених законом.

В залежності від конкретного правопорушення може мати місце цивільно-правова, адміністративна, або кримінальна відповідальність.

Цивільно-правова відповідальність у формі відшкодування заподіяної шкоди застосовується при наявності наступних умов:

- прямої дійсної шкоди;
- протиправної поведінки винної особи;
- причинного зв'язку між заподіяною шкодою та протиправністю діяння особи;
- вини причинителя шкоди.

Екологічне законодавство передбачає визначення шкоди, заподіяної в результаті порушення вимог використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки за допомогою нормативного, затратного, таксового та розрахункового методів. Порядок визначення збитків (шкоди) врегульовано постановою Кабінету Міністрів України від 28.09. 1993 року „Про відповідальність за порушення лісового законодавства”, наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища і Державного комітету з рибного господарства і рибної промисловості від 11.09. 1992 року „Про методику підрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення правил рибальства і охорони рибних запасів” та іншими актами.

Адміністративна відповідальність передбачена за адміністративні екологічні правопорушення правил охорони водних ресурсів, водокористування, використання земель державного лісового фонду, засмічення лісів відходами, здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу, правил передачі відходів, законодавства про захист рослин, використання об'єктів тваринного світу та інших, перелік яких визначено ст. 52-91⁴ Кодексу про адміністративні правопорушення.

Кримінальна відповідальність застосовується за екологічні злочини, перелік яких визначений в окремому розділі Особливої частини Кримінального кодексу України „Злочини проти довкілля” (ст. 236-254), що характеризуються підвищеним ступенем екологічної небезпеки для навколишнього природного середовища, природних ресурсів, життя і здоров'я населення.

Відповідальність юридичних і фізичних осіб за порушення земельного законодавства може бути цивільно-правовою (визнання недійсними за рішенням суду договорів купівлі-продажу, дарування, застави, обміну земельних ділянок, повернення земельних ділянок власникам землі або землекористувачам у разі самовільного заняття іншими особами та інше), а також адміністративною чи кримінальною за такі порушення:

- самовільне захоплення земельних ділянок;
- псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами;
- розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель;
- невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;
- порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- знищення межових знаків;
- приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок;
- непроведення рекультивациі порушених земель;
- знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;
- невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту;
- самовільне відхилення від проектів землеустрою;
- ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них;
- порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок.

Адміністративна відповідальність, як правило передбачена у вигляді штрафів, конфіскації незаконнодобутого природного ресурсу, а кримінальна, поряд із вказаними санкціями передбачає виправні роботи, позбавлення волі, а також позбавлення права займати певні посади, або займатися певною діяльністю.

Контрольні питання

1. Предмет, методи екологічного і земельного права України.
2. Джерела екологічного і земельного права України.
3. Принципи охорони навколишнього середовища України.
4. Екологічні права та обов'язки громадян України.
5. Реалізація екологічних прав громадян.
6. Категорійність земель України.
7. Право власності на земельну ділянку в Україні.
8. Види власності на землю.
9. Суб'єкти права власності на землю.
10. Обов'язкові екологічні вимоги при використанні природних ресурсів фізичними та юридичними особами.
11. Право оренди земельної ділянки.
12. Права та обов'язки землекористувачів.
13. Відповідальність за спричинення шкоди природі при незаконному використанні земель та природних ресурсів держави.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України від 28.06. 1996 р.
2. Кодекс України „Про адміністративні правопорушення” від 07 грудня від 1984 р.
3. Кодекс України „Про надра” від 27.07. 1994 р.
4. Водний кодекс України від 06.06. 1995 р.
5. Кримінальний кодекс України. -Х.: Одісей, 2007.
6. Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” від 25.06. 1991 р.
7. Закон України „Про мисливське господарство та полювання” від 22.02. 2000 р.
8. Закон України „Про тваринний світ” від 13.12. 2001 р.
9. Закон України „Про охорону атмосферного повітря” від 16.10. 1992 р.

10. Закон України „Про державний контроль за використанням та охороною земель” від 19.06. 2003 р.

11. Закон України „Про питну воду та питне водопостачання” від 10.01. 2002 року.

12. Указ Президента України від 5.07. 2004 р. „Про заходи щодо забезпечення додержання законодавства у сфері надрокористування”.

13. Постанова Кабінету Міністрів України від 10.08.1992 р. „Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення”.

14. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. „Про затвердження Методики визначення початкової ціни продажу на аукціоні спеціального дозволу на право користування надрами”.

15. Курило В.І., Пастухов В.П., Пеньківський В.Ф. та інші. Правознавство: Навч. посібник /Під загальною редакцією В.П. Пастухова. – К.: Алерта, 2006.

16. Основи правознавства України: Навч. посібник. /Ківалов С.В., Музиченько П.П., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф. – Х., Одісей, 2006.

17. Основи правознавства: Навч. посібник / За заг. ред. П.І. Гнатенко. – К.: Юридична книга, 2004. – 320 с.

18. Основи правознавства: Навч. посібник / Під заг. ред. В.І. Пастухова. – К.: Алерта, 2005. – 377 с.

19. Правознавство: Навч. посібник /За ред. В.В. Копейчикова. – К., Юрінком Інтер, 2006.

Розділ 11 | Основи адміністративного права України

- 11.1. Поняття, предмет і метод адміністративного права.
- 11.2. Управління як об'єкт адміністративно-правового регулювання.
- 11.3. Суб'єкти адміністративного права.
- 11.4. Державна професійна служба.
- 11.5. Переконавання і примус як основні методи управлінської діяльності.
- 11.6. Адміністративне правопорушення.
- 11.7. Відповідальність за адміністративні проступки.

11.1. Поняття, предмет і метод адміністративного права

Адміністративне право - це найоб'ємніша, наймобільніша, найнестабільніша і найскладніша з усіх існуючих юридичних галузей. Немає такої сфери державного або суспільного життя, якої б не торкалися питання адміністративно-правового регулювання. Його норми регулюють діяльність структур виконавчої влади, місцевого самоврядування, державних і недержавних підприємств, установ, організацій. Їх вплив постійно відчують на собі конкретні особи.

Нас оточує велика кількість правил, якими визначається наша поведінка у громадських місцях, державних і недержавних закладах, транспорті тощо. Службові відносини між громадянином і органом держави, органом місцевого самоврядування, громадською організацією також будуються в рамках адміністративно-правових приписів. Правила внутрішнього розпорядку, дорожнього руху, водокористування, санітарно-гігієнічні, пожежної і радіаційної безпеки, а також багато інших є сферою адміністративно-правового впливу. Норми адміністративного права регулюють відносини, що складаються під впливом цивільного, трудового, сімейного та інших галузей права.

Адміністративне право – галузь права, норми якого регулюють відносини у суспільстві, які виникають у процесі організації і реалізації виконавчої влади, а також відносини, пов'язані з внутрішньою діяльністю державних органів, організацій, органів місцевого самоврядування, які застосовують заходи адміністративного впливу та примусу з метою належної організації спільної діяльності людей, їх об'єднань, забезпечення чіткої взаємодії для досягнення певного передбачуваного результату.

Адміністративне право являє собою чітко визначену систему норм, які об'єднані в загальну, особливу і спеціальну частини.

Загальна частина об'єднує норми, що закріплюють основні принципи управління, правове становище суб'єктів, форми і методи їх діяльності, адміністративний процес, способи забезпечення законності в державному управлінні.

Особлива частина об'єднує норми, що регулюють управління народним господарством, транспортом, соціально-культурним будівництвом, зв'язком тощо.

Спеціальна частина об'єднує норми, що регулюють адміністративно-правову діяльність суб'єктів управління в конкретних сферах народного господарства. Наприклад, адміністративна діяльність органів внутрішніх справ, органів митного контролю тощо.

В адміністративному праві виділяють правові інститути:

- державної служби,
- адміністративної відповідальності,
- місцевого самоврядування та інші.

Зміст адміністративного права складають правові норми, регулюючі відносини, що виникають у сфері економічних і соціальних процесів, які перетворюються через діяльність державних органів на адміністративні правовідносини.

Дії адміністративно-правових норм спрямовано на органічне функціонування органів виконавчої влади. Тож **предметом** дії адміністративного права є суспільні відносини, які виникають у зв'язку з державним управлінням, а також норми, які регулюють внутрішню організацію діяльності державних органів, державних організацій, органів місцевого самоврядування.

Адміністративне право в переважній більшості своїх норм є правом публічним.

Норми адміністративного права регулюють відносини, що виникають у процесі взаємодії державної влади з державними та недержавними структурами, громадянами, ці норми узгоджують особисту свободу індивідів і свободу загальну.

Сучасне адміністративне право є продуктом розвитку європейського права. На території нашої держави адміністративне право розглядається як окрема галузь права з 50-х років 20 століття.

Під методом адміністративно-правового регулювання розуміють прийоми та способи впливу суб'єктів адміністративного права (осіб, які мають державно-владні управлінські повноваження) на поведінку інших учасників адміністративно-правових відносин (на об'єкт управління).

Методами регулювання відносин в адміністративному праві є:

- владний метод (імперативний);
- рекомендаційний метод;
- метод узгодження;

- метод рівності учасників адміністративних правовідносин (означає, що суб'єкти знаходяться на одному рівні державного управління і узгоджують свої дії шляхом укладення адміністративного договору).

Завдяки адміністративно-правовим методам забезпечується регулювання відносин управління шляхом встановлення певного порядку дій або заборони небажаних для суспільства дій, надання можливості учасникам правовідносин вибирати певні дії при вирішенні конкретних питань чи самим визначати чинити чи не чинити дії, передбачені адміністративно-правовою нормою в конкретних умовах.

11.2. Управління, як об'єкт адміністративно-правового регулювання

Управління – це особливі відносини між людьми, що базуються на правовій або організаційній основі. Це відносини

між різними статусами, між різними рівнями адміністративних структур, окремими робочими функціями, що проявляються у вигляді однієї залежності однієї адміністративної посади від іншої.

Відокремлення особливої управлінської функції – це результат розподілу праці. Спільна суспільна праця є кооперацією, при якій багато осіб планомірно і спільно беруть участь в одному й тому ж процесі праці або у різних, але пов'язаних між собою процесах праці. Цей процес веде до розроблення економічно залежних, конкретних її видів. Цей розподіл впливає спочатку з простого статевого розподілу в трудовому процесі. Згодом він ускладнюється, оскільки сільське господарство відокремлюється від промислових ремесел, а ремесла відгалужуються одне від одного. Зростає нащонаселення і потреба просторової координації, стабільних зв'язків між виробниками, споживачами. Із самої природи праці як співробітництва великого числа осіб виникає потреба в управлінні. Спочатку виникає функція, а потім виникає державна установа. З розвитком суспільства управління стає однією з основних функцій суспільної праці.

Об'єктом управління є:

- суспільна праця;
- державні та недержавні органи та організації;
- індивідууми;
- технічні засоби;
- тваринні і рослинні організми.

Отже за об'єктом, управління поділяється на 3 види:

- технічне (технологічними процесами);
- біологічне (рослинними і тваринними організмами);
- соціальне.

Соціальне управління – це управління людьми, воно може бути державним і недержавним.

Державне управління здійснюється всіма органами держави, що розподілені на різні гілки влади, тобто це визначена законом виконавча діяльність спеціальних органів держави щодо здійснення безпосередньої організації усіх структур суспільства та регулювання соціальних процесів.

Державне управління характеризується:

- підзаконним характером;
- зовнішнім, формально визначеним змістом;
- спрямовується від виконавчої влади;
- нормативністю;
- обов'язковістю, що забезпечується примусовою силою державного апарату.

Завданням державного управління є збереження функціонування існуючих в державі систем, виконання програм спрямованих на досягнення поставленої мети, реально забезпечених законодавчою основою, матеріальними та людськими ресурсами, надійним каналом зворотнього зв'язку та об'єктивною інформацією.

Державне управління включає в себе економічне, політичне, соціально-культурне, військове, внутрішньо-організаційне та інші види управління. При цьому слід підкреслити, що виконавча влада не охоплює всі види державного управління, оскільки воно здійснюється і за межами виконавчої влади, в процесі внутрішньо-організаційного управління, всередині апарату парламенту, судів, органів прокуратури, апарату державних підприємств та інших.

Змістом державного управління є комплекс функцій, які прийнято називати функціями управління. Функція державного управління – це вид державно-управлінської діяльності, тобто свосереднє посіднання вимог закону із спеціально створеними органами виконавчої влади, які властивими їм методами проводять в життя завдання державного управління.

До управлінської діяльності відносять:

- функцію планування;
- організаційну функцію;
- функцію роботи з кадрами;
- керівництво і прийняття рішень;
- координацію дій;
- звітність, інформацію, контроль;
- складання та виконання бюджету.

Державне управління здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами, які мають державно-владні повноваження і пов'язане із впливом на об'єкти управління, якими є юридичні і фізичні особи, що не мають владних повноважень,

детальна характеристика яких визначена в наступному параграфі.

11.3. Суб'єкти адміністративного права

Суб'єктами адміністративного права називають учасників суспільних відносин, яких адміністративна норма наділяє управлінськими правами та обов'язками.

Особа може бути суб'єктом адміністративного права тільки при наявності у неї адміністративної правоздатності та адміністративної дієздатності.

Адміністративною правоздатністю та дієздатністю володіють державні органи виконавчої влади та управління, а також інші особи, в тому числі фізичні.

Суб'єктів адміністративного права можна класифікувати на:

1) колективні суб'єкти:

а) державні органи і організації:

– виконавчі органи держави;

– структурні підрозділи виконавчих органів, які мають визначену законом владну компетенцію;

– державні підприємства та установи;

б) недержавні організації:

• місцеві ради народних депутатів, виконавчі комітети цих

рад;

• громадські об'єднання;

• релігійні організації;

• трудові колективи;

• суб'єкти підприємництва;

2) індивідуальні суб'єкти (фізичні особи):

– громадяни України;

– іноземці;

– особи без громадянства.

Колективні суб'єкти адміністративного права створюються у передбаченому законодавством порядку, при цьому владні повноваження може мати весь орган, колектив, окрема його частина чи конкретна посадова особа.

Розглянемо правовий статус деяких суб'єктів адміністративного права.

Орган виконавчої влади – це організаційно відокремлена частина управлінського апарату держави, яка здійснює від його імені і за його дорученням відповідні функції і тому наділена певною владною компетенцією.

Органи виконавчої влади мають такі ознаки:

- орган управління реалізує функції держави, виконуючи нормативні акти органів вищого рівня;
- органи управління діють за дорученням і від імені держави;
- органам управління притаманний зовнішній характер діяльності;
- орган управління діє безперервно;
- в органі управління мають місце трудові відносини особливого складу.

Існує класифікація органів управління. Вони класифікуються:

- згідно з джерелами фінансування (бюджетні, які фінансуються з державного бюджету, госпрозрахункові, змішані);
- згідно з порядком вирішення підвідомчих питань (єдиначальні, колегіальні);
- згідно з характером та обсягом компетенції: (органи загальної компетенції – Кабінет Міністрів України, державні адміністрації; органи галузевої компетенції – міністерства; внутрішньо-галузевої – територіальні органи міністерств, функціональної, тобто спеціальної компетенції, змішаної компетенції);
- згідно з масштабом територіальної діяльності (вищі, діяльність яких розповсюджується на всю територію держави, центральні, що здійснюють галузеве управління, спеціальні та місцеві);
- згідно з порядком утворення органів управління (органи, які утворюються відповідно до прямої дії Конституції України, органи які утворюються Президентом України, органи, які утворюються Кабінетом Міністрів України, а також які утворюються центральними органами виконавчої влади).

Об'єднання громадян – створюються на основі Конституції України, Закону України „Про об'єднання громадян”

від 16.06. 1992 р., Закону України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15.09. 1999 р., Закону України „Про політичні партії в Україні” від 05.04. 2001 р., Закону України „Про органи самоорганізації населення” від 11.07. 2001 року та інших законів. Як правило, це добровільна громадська організація чи формування, створене на основі єдиних інтересів для спільної реалізації прав і свобод громадянами. Як правило, об’єднання громадян виникають з їх ініціативи і діють відповідно до норм законів і власних статутів та положень. Основним методом, який використовують при створенні чи діяльності об’єднань є метод переконання, який діє, іноді, краще ніж інші методи. Санкціями при порушенні статуту організації є або виключення з неї, або позбавлення певних прав чи привілеїв члена організації.

Об’єднання громадян поділяються за типом членства на:

- індивідуальне членство (політичні партії);
- колективне членство (товариства дружби з містами інших країн);
- змішане членство (спілки юристів).

Об’єднання громадян поділяються за спеціалізацією на:

- наукові;
- фонди розвитку і цільового призначення;
- культосвітні;
- приватні;
- професійні;
- комерційні фонди.

Об’єднання громадян поділяються за завданням на:

- наукові-технічні товариства;
- створені органами місцевого самоврядування;
- споживча кооперація;
- клуби за інтересами;
- спортивні товариства.

Об’єднання громадян поділяються за ознакою організаційно-правових властивостей на:

а) масові організації громадськості, які виникають за ініціативою громадян на добровільній основі, мають статутний характер, фіксоване членство, систему внесків. У них

виборний характер утворення керівних органів, центральної структури. Як правило, це профспілкові об'єднання громадян, добровільні товариства, творчі спілки, фонди, політичні партії.;

б) організації самодіяльності, їх характерні риси – це добровільний характер утворення, обрання керівних ланок, статутний характер, відсутність членства, індивідуальність прийому, внесків, децентралізованість.

в) органи громадського самоврядування, це органи асоціативного типу (комітети батьків школи, вуличні чи будинкові комітети, ради директорів, ради трудових колективів тощо.) Їх характеризує відсутність системи внесків, членства, саморегуляція..

Повноваження об'єднань громадян поширюються майже на всі галузі діяльності. У різних формах об'єднання громадян беруть участь у масовому контролі діяльності органів виконавчої влади.

В окремих випадках державні органи уповноважують об'єднання громадян виконувати деякі державно-управлінські функції.

Велике значення в юридичному забезпеченні діяльності об'єднань громадян мають норми адміністративного права. Легалізація об'єднань здійснюється шляхом реєстрації або повідомленням уповноважених органів про заснування. Не можуть бути зареєстровані об'єднання громадян, які ставлять за мету зміну конституційного ладу в державі насильницьким шляхом або інші антидемократичні дії. Відмова у легалізації може бути оскаржена у судовому порядку. Суб'єктами права володіння, користування та розпорядження колективною власністю об'єднань є їхні статутні органи управління, які забезпечують право виступати об'єднанням учасниками цивільно-правових відносин.

Діяльність об'єднань громадян може бути припинена добровільно або примусово в судовому порядку.

Адміністративно-правове положення громадян та інших фізичних осіб визначається обсягом їхньої адміністративної правосуб'єктності.

Громадяни України мають свій адміністративно-правовий статус, який передбачає сукупність прав та обов'язків громадянина, закріплених Конституцією України, Законом України „Про громадянство” від 18.01. 2001 року, іншими нормативно-правовими актами. Цей статус складається із адміністративної правоздатності та адміністративної дієздатності громадян.

Адміністративна правоздатність – це здатність людини бути носієм суб'єктивних юридичних прав та обов'язків у відповідній сфері. Правоздатність виникає у людини з народженням. Адміністративна правоздатність є основою і адміністративної дієздатності громадян, або умовою реалізації, розширення суб'єктивних прав і обов'язків громадян.

Адміністративна дієздатність – це визнана державою спроможність громадян своїми особистими діями здійснювати права та набувати нових адміністративних прав, виконувати обов'язки в сфері виконавчої влади, нести відповідальність за адміністративні правопорушення. Виникає в повному обсязі з 18 років, а в окремих випадках – з 16 років, а у виняткових випадках із 7 років.

На адміністративну дієздатність впливає такий стан фізичної особи, як осудність, тобто її здатність розуміти значення своїх дій і керувати ними. Якщо особа під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності перебувала в стані неосудності внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану психіки, то її адміністративна дієздатність може бути визнана судом обмеженою, або взагалі особа визнається недієздатною.

Громадяни мають певні адміністративні права, які можна класифікувати залежно від різних критеріїв:

1) залежно від кола осіб, яким надається право, а також підстав його виникнення:

а) загальні права громадян, які стосуються всіх галузей управління (всі громадяни відповідно до Закону „Про державну службу” в редакції від 09.07.2007 року мають право бути державними службовцями);

б) спеціальні права громадян, які стосуються певної галузі управління (стаття 42 Конституції України закріплює право кожного на підприємницьку діяльність);

2) залежно від можливості реалізації права можуть бути:

– абсолютними (право на скаргу, що передбачене ст. 55 Конституції, яка гарантує право кожного на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб);

– відносними, які можуть бути реалізованими тільки при наявності акту застосування права, виданого компетентним державним органом (постанови, наказу та інше);

3) залежно від змісту, права можуть бути:

- на участь у державному управлінні;
- на допомогу компетентних державних органів та організацій у вирішенні адміністративних питань;
- на захист в порядку адміністративного провадження.

Адміністративно-правові обов'язки фізичних осіб в першу чергу стосуються дотримання вимог Конституції і законів України, в той же час ці обов'язки можуть бути і відносними, вони стосуються необхідних дій тих осіб, які пов'язані з придбанням певних адміністративних прав і користування ними (власники автомобілів зобов'язані регулярно проходити технічний огляд транспортних засобів і сплачувати передбачені законом податки, водії зобов'язані дотримуватися правил дорожнього руху...).

Гарантією дотримання прав і свобод громадян є загальна вимога закону, щодо зобов'язання всіх державних органів, їхніх посадових осіб діяти тільки в межах передбачених законом. Відповідно до вимог ст. 19 Конституції України „Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України”. У разі порушення вимог закону службові особи можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності.

Конституція України встановлює і інші гарантії:

- визначає конституційний статус Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, на яких покладає обов'язки створювати необхідні умови для забезпечення прав і свобод людини;

- забороняє видавати закони, що звужують зміст та обсяг існуючих прав і свобод (ст. 22 Конституції України);

- дозволяє обмеження окремих конституційних прав і свобод людини тільки в умовах воєнного або надзвичайного стану із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 64 Конституції України);

- та інші.

Ст. 26 Конституції України закріплює адміністративно – правовий статус іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах у тому ж обсязі, що і для громадян України, за винятками встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

11.4. Державна професійна служба

Державна професійна служба провадиться громадянами України, зайнятими у сфері управління. Вони займаються прийняттям управлінських рішень та їх реалізацією в порядку реалізації своїх службових повноважень.

Державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження.

Державна служба ґрунтується на принципах:

- служіння народу України;
- демократизму і законності;
- гуманізму і соціальної справедливості;
- пріоритету прав людини і громадянина;
- професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі;
- персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни;

- дотримання прав та законних інтересів органів місцевого і регіонального самоврядування;
- дотримання прав підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян.

Право на державну службу мають:

1) громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання;

2) які одержали відповідну освіту і професійну підготовку;

3) пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір, або за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України.

Державний службовець повинен:

- сумлінно виконувати свої службові обов'язки;
- шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників,
- дотримуватися високої культури спілкування;
- не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця.

Управління державною службою здійснює Головне управління державної служби при Кабінеті Міністрів України, воно прогнозує і планує потребу державних органів та їх апарату в кадрах; забезпечує разом з іншими державними органами реалізацію загальних напрямів політики у сфері державної служби; розробляє і вносить на розгляд Кабінету Міністрів України проекти нормативних актів з питань державної служби в державних органах та їх апараті; розробляє, координує і контролює здійснення заходів щодо підвищення ефективності державної служби та інше.

Правовий статус державних службовців України вищого рівня, тобто Президента України, Голови Верховної Ради України та його заступників, голів постійних комітетів Верховної Ради України та їх заступників, народних депутатів України, Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України, Голови та членів Конституційного Суду України, Голови та суддів Верховного Суду України, Голови

та суддів вищого спеціалізованого суду України, Генерального прокурора України та його заступників регулюється Конституцією та спеціальними законами України.

Основними обов'язками державних службовців є:

- додержання Конституції України та інших актів законодавства України;
- забезпечення ефективної роботи та виконання завдань державних органів відповідно до їх компетенції;
- недопущення порушень прав і свобод людини та громадянина;
- безпосереднє виконання покладених на них службових обов'язків, своєчасне і точне виконання рішень державних органів чи посадових осіб, розпоряджень і вказівок своїх керівників;
- збереження державної таємниці, інформації про громадян, що стала їм відома під час виконання обов'язків державної служби, а також іншої інформації, яка згідно з законодавством не підлягає розголошенню;
- постійне вдосконалення організації своєї роботи і підвищення професійної кваліфікації;
- сумлінне виконання своїх службових обов'язків, ініціатива і творчість у роботі.

Державний службовець повинен діяти в межах своїх повноважень. У разі одержання доручення, яке суперечить чинному законодавству, державний службовець зобов'язаний невідкладно в письмовій формі доповісти про це посадовій особі, яка дала доручення, а у разі наполягання на його виконанні - повідомити вищу за посадою особу.

Державні службовці мають право:

- користуватися правами і свободами, які гарантуються громадянам України Конституцією і законами України;
- брати участь у розгляді питань і прийнятті, в межах своїх повноважень, рішень;
- одержувати від державних органів, підприємств, установ і організацій, органів місцевого та регіонального самоврядування необхідну інформацію з питань, що належать до їх компетенції;

- на повагу особистої гідності, справедливе і шанобливе ставлення до себе з боку керівників, співробітників і громадян;
- вимагати затвердження керівником чітко визначеного обсягу службових повноважень за посадою службовця;
- на оплату праці залежно від посади, яку він займає, рангу, який йому присвоюється, якості, досвіду та стажу роботи;
- безперешкодно ознайомлюватись з матеріалами, що стосуються проходження ним державної служби, в необхідних випадках давати особисті пояснення;
- на просування по службі з урахуванням кваліфікації та здібностей, сумлінного виконання своїх службових обов'язків, участь у конкурсах на заміщення посад більш високої категорії;
- вимагати службового розслідування з метою зняття безпідставних, на думку службовця, звинувачень або підозри;
- на здорові, безпечні та належні для високопродуктивної роботи умови праці;
- на соціальний і правовий захист відповідно до його статусу;
- захищати свої законні права та інтереси у вищестоящих державних органах та у судовому порядку.

Конкретні обов'язки та права державних службовців визначаються на основі типових кваліфікаційних характеристик і відображаються у посадових положеннях та інструкціях, що затверджуються керівниками відповідних державних органів у межах закону та їх компетенції.

Не можуть бути обраними або призначеними на посаду в державному органі та його апараті особи, які:

- визнані у встановленому порядку недієздатними;
- мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади;
- у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їх близькими родичами чи свояками;
- в інших випадках, встановлених законами України.

Громадяни України приймаються на державну службу на конкурсній основі, крім випадків, коли інше встановлено законами України. Якщо особа зараховується на державну службу вперше, вона приймає Присягу державного службовця

наступного змісту „Повністю усвідомлюючи свою високу відповідальність, урочисто присягаю, що буду вірно служити народові України, суворо дотримувати Конституції та законів України, сприяти втіленню їх у життя, зміцнювати їх авторитет, охороняти права, свободи і законні інтереси громадян, з гідністю нести високе звання державного службовця, сумлінно виконувати свої обов'язки”.

Державні службовці не можуть брати участь у страйках та вчиняти інші дії, що перешкоджають нормальному функціонуванню державного органу.

Державний службовець має право на захист безпеки та гідності, захист життя, здоров'я, житла, майна, захист близьких родичів, у зв'язку з їхньою службовою діяльністю.

Виконуючи свої службові обов'язки державний службовець підлягає таким видам відповідальності:

- дисциплінарна;
- кримінальна;
- адміністративна;
- відповідальність за матеріальну шкоду.

Граничний вік перебування на державній службі становить 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. У разі необхідності керівник державного органу за погодженням з Начальником Головного управління державної служби при Кабінеті Міністрів України може продовжити термін перебування на державній службі, але не більш як на п'ять років.

11.5. Переконавання і примус як основні методи управлінської діяльності

На всіх рівнях управлінської діяльності застосовується адміністративний та економічний методи управління.

Методи управління відповідають змісту правової норми і знаходяться у постійному взаємозв'язку. Кожна юридична форма управління може одночасно використовувати кілька методів:

- правової регламентації та єдиноначальства;
- переконання і примусу;
- дозволів і заборон;

- владних велінь і рекомендацій.

Призначення вищевизначених та інших методів державного управління полягає у:

- встановленні обов'язкових для учасників управлінських відносин нормативів;
- виданні приписів індивідуального значення на адресу конкретних учасників управлінських відносин;
- вирішенні в односторонньому порядку питань, які виникають у сфері управління;
- нагляді і контролі за поведінкою учасників управлінських відносин;
- застосуванні стимулюючих засобів впливу на об'єкти управління;
- застосуванні при потребі офіційних заходів примусового характеру з метою забезпечення правопорядку в сфері державного управління.

Переконання формує правосвідомість, внутрішню психічну готовність об'єкта управління до виконання керівної вказівки і пов'язане із використанням різних організаційних, роз'яснювальних та виховних заходів.

З переконанням тісно пов'язане застосування заохочення, як своєрідна форма позитивної оцінки результатів виконання управлінських завдань. Так, „Дисциплінарний статут” передбачає можливість заохочення працівників прокуратури за сумлінне виконання службових обов'язків: подякою, грошовою премією, подарунком, цінним подарунком, достроковим присвоєнням класного чину або підвищенням у класному чині, нагородженням нагрудним знаком „Почесний працівник прокуратури України”, присвоєнням почесного звання „Заслужений юрист України”. За особливі заслуги державні службовці можуть бути представлені до нагородження орденами і медалями.

Адміністративний примус – це різновид державного примусу, окремий інститут адміністративного права, який по суті є втручанням у сферу правових інтересів особи, яка допустила неправомірні дії. Він полягає у застосуванні суб'єктами виконавчої влади передбачених адміністративно-правовими нормами примусових заходів до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення.

Примус застосовується до осіб, не здатних будувати свою поведінку у відповідності з волею суб'єкта управління.

Адміністративний примус включає в себе:

1) адміністративне попередження, яке відіграє, як правило, профілактичну роль:

- перевірка документів;
- заборона випуску на маршрут водіїв, які знаходяться у стані сп'яніння;
- заборона випуску на маршрут транспортних засобів, що не відповідають технічним вимогам безпеки;
- огляд ручної поклажі;
- встановлення карантину;
- закриття певних ділянок кордону та інше.

2) адміністративне припинення правопорушення – це сукупність заходів спрямованих на припинення правопорушень, що вже розпочалися, відновлення юридичних відносин, що ними порушені, попередження шкідливих наслідків, забезпечення умов, передбачених законом, для притягнення винних осіб до юридичної відповідальності:

– вимога працівника правоохоронного органу припинити протиправну поведінку;

– перевірка і вилучення фальшивих документів і речей, обмежених чи заборонених у цивільному обігу;

– застосування примусового лікування алкоголіків, наркоманів та інших осіб;

– застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї відповідно до вимог ст. 12–15 Закону України „Про міліцію”;

– адміністративне затримання, тобто короточасне обмеження особистої свободи правопорушника (право такого затримання мають співробітники міліції, СБУ, військовослужбовці прикордонних військ, працівники воєнізованої охорони, інспектори рибохорони, лісового, мисливського господарства – для встановлення особи правопорушника і складання протоколу);

3) застосування адміністративного стягнення, тобто притягнення правопорушника до адміністративної відповідальності, яка конкретизована в параграфі № 7 цієї теми.

11.6. Адміністративне правопорушення

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна чи необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний лад або громадський порядок, на власність, права чи свободи громадян і за яку законодавством встановлено адміністративну відповідальність.

Адміністративний проступок характеризується ознаками:

1) адміністративною протиправністю, тобто порушенням норм особливої частини КпАП України, Митного кодексу України, законів України „Про боротьбу з корупцією“, „Про пожежну безпеку“, „Про правовий статус іноземців“, „Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення“ та інші;

2) суспільною шкодою, тобто настанням суспільно шкідливих наслідків від адміністративно-протиправного діяння, або загрозою настання таких наслідків;

3) виною (умисною чи необережною)

4) адміністративною караністю, тобто можливістю накладення на винну особу стягнень передбачених санкцією порушеної адміністративної норми.

Наявність вищезазначених ознак адміністративного правопорушення є підставою для порушення провадження в справах про адміністративні правопорушення. Завданнями цього провадження є: своєчасне, всебічне, повне та об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законодавством, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання їм, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності. Повну уяву про правопорушення може дати тільки його *склад*, під яким розуміють сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які є єдиною фактичною обставиною необхідною для притягнення винної особи до адміністративної відповідальності.

Склад адміністративного проступку включає в себе чотири елементи:

- об'єкт правопорушення;
- об'єктивна сторона правопорушення;
- суб'єкт правопорушення;
- суб'єктивна сторона правопорушення.

Об'єктом адміністративно-правової охорони є суспільні відносини, що регулюються нормами різних галузей права. Об'єкт може бути: загальним, родовим, видовим і безпосереднім.

Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення характеризується:

- адміністративно-протиправним діянням (дією чи бездіяльністю);
- суспільно шкідливими наслідками або загрозою настання таких наслідків;
- причинним зв'язком між протиправним діянням та його наслідками (ця ознака необхідна для правопорушень із матеріальним складом);
- додатковими ознаками (часом, місцем, способом, обстановкою скоєння правопорушення).

Об'єктивна сторона правопорушення характеризує протиправне діяння із зовнішньої сторони. Воно як правило фіксується в протоколі про адміністративне правопорушення, а також інших процесуальних документах, необхідних для доведення вини правопорушника.

Суб'єктом адміністративного проступку є особа, що його скоїла. Це може бути фізична і юридична особа.

Відповідно до ст. 12 КпАП суб'єктом може бути фізична особа, яка досягла на момент вчинення адміністративного правопорушення 16-річного віку і яка є осудною.

Окремі адміністративні правопорушення можуть вчинити тільки спеціальні суб'єкти, які крім віку і осудності характеризуються додатковими ознаками:

- посадові особи;
- громадяни, власники підприємств чи уповноважені ними особи;
- особи, які представляють власників або уповноважені ними органи чи профспілки;
- неповнолітні у віці від 16 до 18 років;

- державні службовці;
- водії транспортних засобів;
- підприємці;
- працівники торгівлі та представники інших спеціальностей;
- інші спеціальні суб'єкти.

Конкретизація спеціальних суб'єктів – фізичних осіб визначена в диспозиціях статей Особливої частини КпАП України.

Юридичні особи можуть бути суб'єктами адміністративних правопорушень, що пов'язані із недотриманням правил екологічної безпеки, санітарно-гігієнічних правил, правил протипожежної безпеки та інших.

Суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення характеризується внутрішнім психічним ставленням суб'єкта до вчиненого ним проступку та його наслідків, що конкретизується через:

- вину (умисну чи необережну);
- мету вчинення проступку;
- мотив, що спонукав особу до протиправних дій.

Наявність усіх чотирьох елементів складу адміністративного правопорушення є єдиною фактичною підставою, необхідною для притягнення винної особи до адміністративної відповідальності.

Адміністративні правопорушення класифікуються залежно від різних критеріїв.

Так, залежно від родового об'єкту посягання вони можуть бути правопорушеннями:

- в галузі охорони праці і здоров'я населення;
- що посягають на власність;
- в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури;
- в промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії;
- у сільському господарстві;
- на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку;
- в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;

- в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницької діяльності;
  - в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації;
  - що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
  - що посягають на встановлений порядок управління.
- Залежно від форми вини:
- умисні правопорушення;
  - необережні правопорушення.
- Залежно від характеру діяння:
- простими, які являють собою одноразову дію чи бездіяльність (самовільне підключення телефонного апарату або іншого абонентського пристрою до діючого телефону чи іншого абонентського пристрою);
  - складними, які характеризуються двома чи більше різними діями або складаються з альтернативних дій (непосередньо перед транспортними засобами, що наближаються, невиконання інших правил дорожнього руху).
- Існують і інші ознаки для класифікації правопорушень.

7. Відповідальність за адміністративні проступки

Адміністративно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності встановлений державою в адміністративно-правових нормах, що може бути застосована компетентними органами держави у спеціальному процесуальному порядку до осіб, які вчинили адміністративні проступки, і яка полягає у позбавленні цих осіб певних належних їм благ особистого, матеріального чи організаційного характеру.

Ця відповідальність має певні ознаки:

- має публічний державний обов'язковий характер;
- встановлена державою в санкціях норм Особливої частини КпАП та інших законів;
- застосовується до фізичних та юридичних осіб при наявності в їхніх діяннях складу адміністративного правопорушення;

- застосовується судами та широким колом уповноважених органів, їх посадових осіб, а також органами місцевого самоврядування (перелік цих органів визначений третім розділом КпАП);

- застосовується в адміністративно-процесуальному порядку визначеному статтями 245–297 КпАП;

- конкретизується у вигляді адміністративних стягнень, перелік яких закріплено в статті 24 КпАП;

- не тягне за собою судимості.

Ця відповідальність може мати місце при наявності:

- нормативної підстави, тобто наявності адміністративно-правової норми, яка в своїй санкції визначає певне стягнення за вчинений проступок;

- фактичної підстави, тобто наявності в діянні правопорушника складу адміністративного проступку;

- процесуальної підстави, тобто постанови по адміністративній справі (рішення – якщо справу розглядає виконавчий комітет селищної, сільської Ради народних депутатів). Постанова повинна містити: найменування органу (посадової особи), який виніс постанову, дату розгляду справи; відомості про особу, щодо якої розглядається справа; викладення обставин, установлених при розгляді справи; зазначення нормативного акта, який передбачає відповідальність за дане адміністративне правопорушення; прийняте по справі рішення.

Адміністративна відповідальність – це своєрідний негативний правовий наслідок, пов'язаний з адміністративно-протиправним діянням особи, яка повинна відповідати перед державою за свій проступок і понести за це певне покарання у вигляді адміністративного стягнення. КпАП визначає сім видів таких стягнень.

Попередження як захід адміністративного стягнення виноситься в письмовій формі компетентними посадовими особами за малозначні проступки. У передбачених законом випадках попередження фіксується іншим установленим способом.

Штраф є грошовим стягненням, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у

випадках і розмірі, встановлених КпАП та іншими законами України.

Штраф визначається у кратному співвідношенні до неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення. Полягає в його примусовому вилученні за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат по реалізації вилученого предмета.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави за рішенням суду. Конфісковано може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України.

Конфіскація вогнепальної зброї, інших знарядь полювання і бойових припасів не може застосовуватись до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

Позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинуві (права керування транспортними засобами, права полювання), застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом.

Позбавлення права керування засобами транспорту не може застосовуватись до осіб, які користуються цими засобами у зв'язку з інвалідністю, за винятком випадків керування в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, а також у разі невиконання вимоги працівника міліції про зупинку транспортного засобу, залишення на порушення вимог встановлених правил місця дорожньо-транспортної пригоди, учасниками якої вони є, ухилення від огляду на наявність алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння.

Позбавлення права полювання не може застосовуватись до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

Виправні роботи застосовуються на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і з відрахуван-

ням до двадцяти процентів її заробітку в доход держави. Виправні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею).

Адміністративний арешт установлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб (дрібне хуліганство, злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, розпивання спиртних напоїв у громадських місцях і поява в громадських місцях у п'яному вигляді та інші). Адміністративний арешт призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею). Адміністративний арешт не може застосовуватись до:

- вагітних жінок;
- жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років;
- осіб, які не досягли вісімнадцяти років;
- інвалідів першої і другої груп.

Оплатне вилучення та конфіскація предметів можуть застосовуватись як основні, так і додаткові адміністративні стягнення; інші адміністративні стягнення можуть застосовуватись тільки як основні.

За одне адміністративне правопорушення може бути накладено основне або основне і додаткове стягнення.

За рішенням органів СБУ, а також Внутрішніх Справ України до іноземців, які вчинили адміністративні правопорушення в Україні може бути застосовано **видворення за межі України**.

Контрольні питання до розділу

1. Яка структура адміністративно-правової норми?
2. Яким чином виникають адміністративні правовідносини?
3. Хто являється суб'єктом і об'єктом адміністративних правовідносин?
4. Яка функція управління?
5. В чому полягає діяльність державних органів управління?

6. Класифікуйте державні органи управління.
7. Що таке державна служба?
8. Які права мають державні службовці?
9. Яка відповідальність у державних службовців?
10. Перелічіть права і обов'язки громадян, як суб'єктів адміністративного права.
11. В чому різниця адміністративної правоздатності і дієздатності громадян?
12. Яка існує класифікація об'єднань громадян?
13. Що таке адміністративна відповідальність?
14. Які ознаки адміністративної відповідальності?
15. Який склад адміністративного проступку?
16. Які існують адміністративні покарання (стягнення)?

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України від 28 червня 1996 р.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р.
4. Законодавство України про адміністративну відповідальність. – К., 2000 р.
5. Адміністративне право України: Навч. Посіб. / За заг. ред. Т.О. Коломоець, Г.Ю. Гулевської. – К.: Істина, 2007 р.
6. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В.П. Тимошук. – К.: Факт, 2003. – С. 10.
7. Гуржій Т. Інтер-об'єктна діалектика адміністративно-деліктного концепту вини // Право України. – 2006. – № 1. – С. 24.
8. Заброда Д.Г. Загальна характеристика адміністративно карних корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ.

9. *Заброда Д.Г.* Адміністративна відповідальність за корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією: Навчальний посібник. – Д., 2003р.

10. *Колпаков В.К.* Адміністративно-деліктне право у юридично-галузевій парадигмі // *Право України.* – 2002. – № 4. – С. 17.

11. *Колпаков В.К., Кузьменко О.В.* Адміністративне право України: Підручник. – К., 2003.

12. *Колпаков В.К., Доненко В.В.* Керування транспортними засобами у стані сп'яніння: адміністративно-деліктні проблеми: Монографія. – Дніпропетровськ, 2003.

13. *Колпаков В.К.* Онтолого-гносеологічний вимір ознак адміністративного делікту // *Право України.* – 2004. – № 10. – С. 30–34.

14. *Колпаков В.К.* Шкідливість і суспільна небезпека адміністративного делікту: розмежування за філософським виміром // *Юридична Україна.* – 2004. – № 10. – С. 19–28.

15. *Колпаков В.К.* Онтолого-гносеологічна сутність правових артефактів (феноменів) // *Юридична Україна.* – 2004. – № 12. – С. 4–11.

16. *Колпаков В.К.* Адміністративно-деліктний правовий феномен: Монографія. – К., 2004 р.

17. *Колпаков В.К.* Стан дослідження проступку в українському адміністративному праві // *Право України.* – 2005. – № 6.

18. *Колпаков В.К.* Адміністративне право і правова держава // *Формування громадянського суспільства та правової держави.* – К., 2006 р.

19. *Кузнєцова З.В.* Реклама і рекламна діяльність як об'єкт управління // *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ: Збірник наукових праць.* – Дніпропетровськ. – 2003. – № 2 – С. 169, 170.

20. *Лук'янець Д.М.* Адміністративно-деліктні відносини в Україні: теорія та практика правового регулювання: Монографія. – Суми: ВДТ "Університетська книга", 2006

21. *Матіос А.* Зміст та сутність адміністративної відповідальності // *Право України.* – 2006. – № 2.

22. *Остапенко О.І.* Адміністративна деліктологія: Монографія. – Львів, 1995. – С. 247, 253.

23. *Приймаченко Д.В.* Митна політика держави та її реалізація митними органами: Монографія. – Д., 2006.

24. *Перепелюк В.Г.* Адміністративний процес: Навч. Посіб.. – Чернівці, 2003 р.

25. *Федоров І.О.* Кодифікація адміністративно-деліктного законодавства України: Монографія. – Запоріжжя: ТОВ “ВПО” Запоріжжя”, 2006 р.

26. *Хіміч В.* Адміністративна діяльність – головний напрям з охорони довкілля міліцією// Право України. – 2006. – № 11. – С. 113.

27. *Сушко Л.* Зміст контрольної діяльності органів державної влади// Право України. – 2006. – № 11. – С. 118.

28. *Соколенко О.Л.* Законність в діяльності митних органів України: теоретичні та практичні проблеми: Монографія. – К.: ІДП АН, 2006 р.

29. *Ткаченко В.І.* Адміністративно-процедурні провадження у дозвільній системі в Україні: шляхи вирішення проблемних питань: Монографія. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006 р.

30. *Ярмакі Х.П.* Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні: Монографія. – Одеса: Юридична література, 2006 р.

**Розділ
12****Основи
кримінального права
України**

- 12.1. Поняття кримінального права України, його предмета і методів.
- 12.2. Загальне поняття злочину. Види злочинів.
- 12.3. Стадії вчинення злочину.
- 12.4. Співучасть у злочині.
- 12.5. Поняття кримінальної відповідальності, її підстав.
- 12.6. Кримінальні покарання та їх види.
- 12.7. Злочини у сфері господарської діяльності.

**12.1. Поняття кримінального права України,
його предмета і методів**

Кримінальне право України є галуззю права, тобто системою правових норм встановлених державою в кримінальному законі, які регулюють суспільні відносини пов'язані зі злочином і покаранням за нього, забезпечених примусовою силою державного апарату.

Єдиним джерелом норм кримінального права є кримінальний закон, тобто Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року, завданням якого і є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Завданням кримінального права є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Предметом кримінального права є суспільні відносини, які виникають у зв'язку із вчиненням злочину і застосуванням компетентними органами держави (судами) відповідного йому покарання передбаченого кримінальним законом.

Кримінальне право характеризується тим, що:

- кримінальні норми встановлюються тільки Верховною Радою України;

- кримінальні норми знаходять своє визначення тільки у кримінальному законі;

- кримінальні норми є проявом волі та інтересів народу України;

- в кримінальних нормах закріплені основні принципи і загальні положення кримінального права;

- порушення кримінальних норм тягне за собою застосування судом такої міри державного примусу як кримінального покарання, вид і розмір якого встановлюється в санкціях норм Особливої частини Кримінального кодексу України.

Кримінальне право закріплює основні принципи кримінально-правової політики держави:

1) законності, тобто суворої відповідності із законом (немає покарання, якщо діяння не визначене у законі як злочин);

2) рівності всіх людей перед кримінальним законом незалежно від статі, раси, національності, походження та інших ознак;

3) справедливості, тобто адекватності кримінального покарання ступеню суспільної небезпеки вчиненого злочину з урахуванням особи злочинця;

4) гуманізму, тобто забезпечення кримінально-правового примусу без мети завдання фізичних страждань і припущення людської гідності;

5) винуватості особи, тобто діяння визнається злочинним, якщо воно вчинене винно, тобто умисно чи необережно;

6) особистої відповідальності, тобто до кримінальної відповідальності може бути притягнутий тільки суб'єкт злочину, який вчинив суспільно-небезпечне діяння;

7) невідворотності кримінальної відповідальності, тобто обов'язкового притягнення особи, яка вчинила злочинне діяння до відповідальності, якщо відсутні законні підстави її звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання;

8) економії мір кримінально-правової репресії, тобто кримінальне покарання повинно встановлюватися в межах достатніх для впливу на засуджену особу для її виправлення.

Методами кримінального права є:

- визначення в кримінально-правових нормах суспільно-небезпечних діянь, що є злочинами;
- встановлення покарань за порушення заборон визначених в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України.

Кримінальне право України складається із Загальної та Особливої частин.

Норми Загальної частини об'єднані в 15 розділах Кримінального кодексу, вони закріплюють основні принципи кримінального права та положення, що мають відношення до будь-якого злочину визначеного в особливій частині Кримінального кодексу:

- поняття злочину, його видів та стадій;
- поняття суб'єкта злочину;
- вину та її форми;
- співучасть у злочині;
- повторність, сукупність та рецидив злочинів;
- обставини, що виключають злочинність діяння;
- звільнення від кримінальної відповідальності;
- покарання та його види;
- призначення покарання;
- звільнення від покарання та його відбування та інші.

Норми Особливої частини Кримінального кодексу конкретизують діяння, що є злочинами і розподіляють їх за родовим об'єктом на окремі розділи:

- злочини проти основ національної безпеки України;
- злочини проти життя та здоров'я особи;
- злочини проти волі, честі та гідності особи;
- злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи;
- злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина;
- злочини проти власності;
- злочини у сфері господарської діяльності та інші.

В нормах Особливої частини Кримінального кодексу визначені санкції, які передбачають міри кримінальної відповідальності, адекватні суспільній небезпеці вчиненого злочину.

12.2. Загальне поняття злочину.

Види злочинів

Поняття злочину займає центральне місце в кримінальному праві будь-якої держави. Це поняття з'являється на певному етапі розвитку суспільства і тільки з появою держави, воно не є постійним, тому що міняється з еволюцією суспільства і відповідає інтересам політичних сил, які здійснюють державну владу. Піонтковський А.А. у своїй праці „Вчення про злочин” підкреслював „визначення поняття злочину міститься у виявленні суттєвих суспільних властивостей того діяння, яке вважається в кримінальному законодавстві даної держави злочином”.

Злочином є передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого кримінальним законом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ст.11 ККУ).

Злочин характеризується ознаками:

- кримінальною протиправністю, тобто діянням (дією чи бездіяльністю) спрямованим проти заборони, визначеної в конкретній статті Особливої частини ККУ;
- суспільною небезпекою діяння, що проявляється в настанні чи загрозі настання суспільно-небезпечних наслідків;
- виною, тобто психічним ставленням особи до вчинюваної нею дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом, та її наслідків, вираженим у формі умислу або необережності;

- кримінальною караністю, що конкретизована в санкціях статей Особливої частини Кримінального кодексу у вигляді кримінальних покарань.

Наявність всіх вищевизначених ознак є підставою для порушення компетентними органами держави кримінальної справи (ст. 94 Кримінально-процесуального кодексу України).

Злочин має місце тільки тоді, коли суспільно-небезпечне діяння містить його склад, тобто сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних та суб'єктивних ознак, які характеризують це діяння, як злочин.

Елементами складу злочину є:

1) об'єкт злочину – це суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом і на які здійснюється протиправне посягання (відносини життя, здоров'я людини, відносини власності, екологічні відносини та інші);

2) об'єктивна сторона злочину – це зовнішня сторона прояву суспільно-небезпечного діяння, яка характеризується ознаками:

- суспільно-небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю особи);

- суспільно-небезпечними наслідками;

- причинним зв'язком між діянням та суспільно-небезпечними наслідками, що настали;

- місцем, часом, способом, знаряддям та засобом, обстановкою вчинення злочину;

3) суб'єкт злочину – це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до ст. 22 ККУ може наставати кримінальна відповідальність (за всі злочини з досягненням 16 років, а за окремі, перелік яких визначений у цій статті з 14 років). Суб'єкт злочину може бути спеціальним, він крім вищезазначених ознак загального суб'єкта також володіє додатковими ознаками:

- приналежністю до громадянства України при вчиненні державної зради (ст. 111 ККУ);

- приналежністю до громадянства іноземної держави чи перебування у стані без громадянства при вчиненні шпигунства (ст. 114 ККУ);

- перебування у родинних відносинах при вбивстві матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 ККУ);

- є медичним працівником при ненаданні допомоги хворому (ст. 139 ККУ);

- є службовою особою при вчиненні злочинів у сфері службової діяльності (ст. 364-368 ККУ);

- є військовослужбовцем при вчиненні військового злочину (ст. 402-431 ККУ);

- та інші;

4) суб'єктивна сторона злочину – це внутрішня психічна діяльність особи пов'язана з вчиненням суспільно небезпечного діяння, яка характеризується ознаками:

• виною (умисною чи необережною);

• метою, тобто психічною уявою особи про бажаний результат, якого вона прагне досягти вчиняючи злочин;

• мотивом, тобто психічним спонуканням особи до протиправних дій (корисливий, кар'єристський мотив, неприязнь та інші);

• емоції, тобто стан сильного душевного хвилювання викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого.

Вказані ознаки дають можливість зрозуміти психічні процеси, що відбуваються та відображають зв'язок свідомості та волі особи із тим кримінально-протиправним діянням, що нею вчиняються.

Наявність всіх чотирьох ознак складу злочину є свідченням того, що він має місце, а також єдиною фактичною підставою для кримінальної відповідальності особи.

Залежно від різних критеріїв злочини розподіляються на різні групи:

1) залежно від родового об'єкта злочину:

- злочини проти життя та здоров'я особи;

- злочини проти волі, честі та гідності особи;

- злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи та інші, що визначені в розділах Особливої частини Кримінального кодексу;

2) залежно від ступеня суспільної тяжкості злочину:

• злочини невеликої тяжкості, за які передбачені покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання.

- злочини середньої тяжкості, за які передбачені покарання у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років.
- тяжкі злочини, за які передбачені покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років.
- особливо тяжкі злочини, за які передбачені покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

3) залежно від форми вини особи:

- умисні злочини;
- необережні злочини;
- злочини, що вчиняються при змішаній формі вини, при яких особа порізному відноситься до свого діяння і його наслідків, тобто вона вчиняє діяння умисно, але до наслідків відноситься необережно (при нанесенні умисного тяжкого тілесного ушкодження, відношення особи до смерті потерпілого є необережним ст. 121 ККУ).

12.3. Стадії вчинення злочину

Стадії вчинення злочину - це визначені законом етапи підготовки і безпосереднього скоєння злочину.

Кримінальний кодекс України визначає дві стадії попередньої злочинної діяльності, пов'язаної із вчиненням злочину:

1) **готування до злочину**, тобто підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Готування до злочину характеризується ознаками:

а) підшукуванням або пристосуванням засобів чи знарядь, при цьому підшукуванням є фактичне законне чи незаконне придбання засобів чи знарядь:

- засобами є будь-які предмети, які полегшують вчинення злочину (снодійні чи отруйні речовини, підроблені документи, транспортні засоби та інше);

- знаряддями є будь-які предмети, які безпосередньо використовуються особою для вчинення злочину (різні види холодної або вогнепальної зброї, відмички, кастети, інші предмети, які необхідні для полегшення вчинення злочину).

Пристосування засобів чи знарядь полягає у різноманітному впливові суб'єкта злочину на різні речі з метою використання їх як засобів і знарядь вчинення злочину (виготовлення із мисливської рушниці обрізу чи перероблення газового пістолету у вогнепальну зброю та інше);

б) підпуккування співучасників або змова на вчинення злочину є визначення осіб, які необхідні для полегшення вчинення злочину, схиляння їх до участі у його вчиненні шляхом умовляння, підкупу, погрози чи іншим чином, а також попередня змова вказаних осіб, щодо спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення злочину;

в) усунення перешкод, тобто заздалегідь прийняття різних мір і заходів, які ускладнюють вчинення злочину (відключення сигналізації, призначення на чергування у день вчинення злочину особи, яка має недостатній рівень підготовки та інше);

г) інше умисне створення умов для вчинення злочину (розробка плану вчинення кримінально-протиправних дій, знайомство співучасників з місцем майбутнього вчинення злочину, проведення попередніх тренувань та інше).

У самому готуванні до злочину може міститися інший закінчений злочин, так придбання, виготовлення, ремонт, передача чи збут вогнепальної зброї та бойових припасів до неї без передбаченого законом дозволу, що здійснюється особою для вчинення іншого злочину містить склад закінченого злочину, передбаченого ст. 263 ККУ.

Готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності.

2) **замах на злочин** – це вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Замах на злочин може бути:

- **незакінченим**, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця і злочинний результат не наступив (особа хотіла вчинити крадіжку із квартири, але не змогла її відкрити і при цьому була затримана);

• закінченим, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі (особа хотіла викрасти гроші із сейфу, його відкрила але грошей там не було; особа стріляла в іншу особу з метою її вбивства, але не влучила).

Із замаху починається виконання об'єктивної сторони злочину.

З суб'єктивної сторони, приготування і замах на злочин можливі тільки з прямим умислом.

Окремі злочини не мають таких стадій як приготування чи замах на злочин. Так, залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, якщо той, хто залишив без допомоги, зобов'язаний був піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй таку допомогу не має таких стадій (ст. 135 ККУ), як і інші злочини із формальним складом. Злочини із формальним складом є закінченими із моменту вчинення самого діяння, незалежно від наслідків і має склад злочину.

Кримінальна відповідальність за готування до злочину і замах на злочин настає за тією статтею Особливої частини ККУ, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин.

12.4. Співучасть у злочині

Співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

Вчинення злочину у співучасті збільшує суспільну небезпеку аналогічного злочину, вчиненого однією особою, тому що:

- спільно легше підготувати і вчинити злочин;
- легше приховати злочинця, знаряддя злочину і засоби його вчинення, сліди злочину, а також предмети добуті злочинним шляхом.

Ознаки співучасті:

• погодженість дій співучасників (змова про спільне вчинення злочину);

- взаємне усвідомлення про спільне вчинення злочину (необхідною умовою вчинення злочину є дії кожного співучасника, так як суспільно-небезпечний наслідок є результатом спільної діяльності всіх співучасників);
- участь у злочині двох і більше осіб, кожен із яких є суб'єктом кримінальної відповідальності;
- зусилля співучасників об'єднуються в одному злочині;
- наявність причинного зв'язку між діями всіх співучасників разом та кожного окремо і настанням суспільно-небезпечних наслідків;
- дії співучасників завжди умисні, вони характеризуються єдністю умислу.

Співучасті немає там, де особи, які приймають участь у вчиненні злочину не мають властивостей суб'єкта кримінальної відповідальності (малолітні, неосудні особи).

Співучасть може бути:

1) простою (співвиконавство), якщо у вчиненні злочину приймають участь два або більше виконавців;

2) складною, якщо у вчиненні злочину приймали участь особи із розподілом ролей (поряд з виконавцем, є організатор, підбурювач та пособник):

- виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин;

- організатором є особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації;

- підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину;

- пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчинен-

ню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

Злочин може бути вчинений у співучасті:

- групою осіб, якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою;

- групою осіб за попередньою змовою, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення.

- організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи;

- злочинною організацією, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

Співучасть без попередньої змови зустрічається рідко і можлива лише при простій співучасті.

Співучасть за попередньою змовою є найпоширенішою, її характеризують: більша згуртованість співучасників, стійкість та більш висока енергійність дій усіх співучасників.

Організована група характеризується такими ознаками як:

- має місце розроблений і схвалений членами групи план злочинної діяльності або вчинення конкретного злочину;
- між співучасниками розподілені ролі;
- група прикриває свою злочинну діяльність як своїми силами так і з допомогою інших осіб, в тому числі посадових;

- наявність визначених групою загальних правил поведінки;
- наявність певних ієрархічних зв'язків між учасниками групи;
- наявність певної матеріальної бази (зброї, коштів, транспорту, приміщень).

Саме створення злочинної групи (організації) є закінченим злочином.

Злочинна організація є найнебезпечнішою формою співучасті. Кримінальний кодекс визначає її як:

- організовану групу (ст. 185–191 ККУ);
- групу контрабандистів (ст. 201 ККУ);
- злочинну групу у виправно-трудовій установі (ст. 392 ККУ);
- терористичну групу (ст. 258 ККУ);
- банду (ст. 257 ККУ);
- воєнізоване чи збройне формування (ст. 260 ККУ)

Співучасники злочину притягаються до кримінальної відповідальності лише за злочини, в яких вони особисто брали участь, а члени злочинної групи (організації) і тоді коли вони не брали участі у конкретному злочині але відповідальність настає за саму участь у злочинній групі (організації).

Виконавець (співвиконавець) підлягає кримінальній відповідальності за статтею Особливої частини ККУ, яка передбачає вчинений ним злочин, а інші співучасники за відповідною частиною статті 27 ККУ і тієї статті за якою притягається до відповідальності виконавець.

Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування злочинця, знярядь і засобів вчинення злочину, слідів злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом, або придбання чи збут таких предметів. Особи, які вчинили ці діяння, підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, передбачених статтями 198 (придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом) та 396 (приховування злочину) Кримінального кодексу.

Не є співучастю обіцяне до закінчення вчинення злочину неповідомлення про достовірно відомий підготовлюваний або вчинюваний злочин. Такі особи підлягають кримінальній

відповідальності лише у випадках, коли вчинене ними діяння містить ознаки іншого злочину.

12.5. Поняття кримінальної відповідальності, її підстав

Кримінальна відповідальність – це найсуворіший вид юридичної відповідальності, встановлений державою в санкціях статей Особливої частини ККУ, що застосовується тільки судом у кримінально-процесуальному порядку до суб'єкта злочину і полягає у позбавленні винної особи певних належних їй благ матеріального, організаційного чи особистого характеру.

Кримінальна відповідальність реалізується через кримінально-правове відношення, що виникає між державою і особою, яка вчинила кримінально протиправне діяння, тобто особі інкримінується (ставиться у вину) скоєне нею суспільно-небезпечне діяння.

Кримінальна відповідальність характеризується ознаками:

- ця відповідальність встановлюється державою тільки в кримінальному законі;
- ця відповідальність накладається тільки судом;
- порядок притягнення винної особи до цієї відповідальності визначений у Кримінально-процесуальному кодексі України;
- ця відповідальність має індивідуальний характер і покладається тільки на особу в діянні якої є склад злочину;
- ця відповідальність конкретизується в кримінальному покаранні визначеному в санкції статей Особливої частини ККУ;
- ця відповідальність пов'язана з позбавленням винної особи певних належних їй благ майнового, організаційного чи особистого характеру;
- ця відповідальність пов'язана із настанням певних негативних наслідків у вигляді судимості.

Кримінальна відповідальність реалізується тоді, коли до особи за вчинений нею злочин застосовується визначене вироком суду кримінальне покарання і вона перебуває в стані судимості.

Кримінальна відповідальність реалізується через наступні етапи:

- виникнення кримінальної відповідальності (порушення кримінальної справи);
- кваліфікації компетентними органами держави (міліцією, СБУ, прокуратурою тощо) діяння винної особи як обвинуваченої;
- постановлення судом вироку та конкретизації в ньому визначеного кримінального покарання;
- відбування покарання;
- перебування особи в стані судимості.

Кримінальна відповідальність завершується фактом погашення судимості або її зняття. Особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком. Кримінальний закон в ст. 89 ККУ визначає строки погашення судимості.

Якщо особа після відбуття покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення, то суд може зняти з неї судимість достроково.

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу.

12.6. Кримінальні покарання та їх види

Кримінальне покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Метою покарання є:

- кара за вчинений злочин;
- перевиховання та виправлення засуджених;
- запобігання вчиненню нових злочинів засудженими (індивідуальна превенція);

– запобігання вчиненню злочинів іншими особами (загальна превенція).

Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Кримінальні покарання являють собою систему заходів впливу держави на суб'єкта злочину. Ця система представлена:

1) основними покараннями:

- громадськими роботами;
- виправними роботами;
- службовими обмеженнями для військовослужбовців;
- арештом;
- обмеженням волі;
- тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
- позбавленням волі на певний строк;
- довічним позбавленням волі.

За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, до якого може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадках та порядку, передбачених ККУ;

2) додатковими покараннями:

- позбавленням військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- конфіскацією майна;

3) змішаними покараннями, які можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання:

- штрафом;
- позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Штраф – це грошове стягнення, розмір якого визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (може бути і більшим). У разі неможливості сплати штрафу суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт із розрахунку: десять годин громад-

ських робіт за один встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або виправними роботами із розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше двох років.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу може бути застосоване до особи, яка їх має у разі вчинення нею тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років.

Громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування на строк від шістдесяти до двохсот сорока годин і відбуваються не більш як чотири години на день.

Це покарання не призначається особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Виправні роботи встановлюються на строк від шести місяців до двох років і відбуваються за місцем роботи засудженого, при цьому із суми заробітку засудженого провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вищезгаданим судом, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Вони не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб, що не досягли шістнадцяти років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Службові обмеження для військовослужбовців застосовуються до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років, коли суд, враховуючи обставини справи

та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років призначити службове обмеження на той самий строк. Із суми грошового забезпечення засудженого провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

Конфіскація майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються. Перелік майна, що не підлягає конфіскації є додатком до Кримінального кодексу України.

Арешт полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців.

Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті.

Арешт не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до семи років.

Обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виправних установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду, з обов'язковим залученням засудженого до праці на строк від одного до п'яти років. Це покарання не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої і другої групи.

Тримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років у випадках, якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк.

Позбавлення волі на певний строк полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на строк від одного до п'ятнадцяти років до кримінально-виправної установи

Довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. Воно не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

12.7. Злочини у сфері господарської діяльності

Господарські злочини – це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, які посягають на господарську діяльність за відсутністю цілі послаблення чи підризу економічної основи України.

В Кримінальному кодексі України господарські злочини виокремлені в окремий розділ „Злочини у сфері господарської діяльності”, який охоплює 41 злочин.

Загальна характеристика цих злочинів пов'язана з юридичним аналізом і визначенням властивостей цих злочинів з точки зору об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони господарського злочину.

Родовим об'єктом всіх господарських злочинів є економічна система господарства України.

Безпосереднім об'єктом є нормальна діяльність та інтереси окремих галузей народного господарства України. Залежно від безпосереднього об'єкта господарські злочини поділяються на групи:

- злочини, які посягають на встановлений законом порядок формування і функціонування грошової і банківської системи (ст. 199–200 ККУ);
- злочини, які посягають на різні форми господарської діяльності і діяльність підприємництва (ст. 202–206 ККУ);
- злочини, які посягають на відносини фінансово-кредитної системи України (ст. 207–212 ККУ);

– злочини, які посягають на економічну систему України (ст. 214–217 ККУ);

– злочини, які посягають на відносини торгівлі і сфери побутового обслуговування населення (ст. 225–227 ККУ);

– злочини, які посягають на встановлений порядок приватизації державного і комунального майна (ст. 233–235 ККУ), тощо.

Об'єктивна сторона переважної більшості господарських злочинів полягає в активній дії. У кожному складі злочину ці конкретні дії суб'єктів визначені в диспозиціях ст. 199–235 ККУ:

- об'єктивна сторона злочину, передбаченому ст. 227 ККУ полягає у випуску або реалізації недоброякісної продукції;

- об'єктивна сторона злочину, передбаченому ст. 228 ККУ полягає у змові про зміну чи фіксування цін або примушування до їх змін чи фіксування.

Деякі господарські злочини скоюються шляхом бездіяльності:

- ухилення від повернення виручки в іноземній валюті (ст. 207 ККУ);

- ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212 ККУ).

Об'єктивна сторона окремих господарських злочинів включає як обов'язкові ознаки – спосіб, час, місце скоєння злочину:

- приховування стійкої фінансової неспроможності *шляхом подання недостовірних відомостей* (ст. 220 ККУ);

- умисне обмірювання, обважування, обрахування чи інший обман покупців *під час реалізації товару* (ст. 225 ККУ);

- контрабанда, тобто переміщення товарів *через митний кордон України* (ст. 201 ККУ).

Більшість господарських злочинів належать до злочинів з формальним складом. Сам факт скоєння злочину без урахування наслідків становить закінчений злочин (ст. 199, 200 ККУ).

Окремі господарські злочини належать до злочинів з матеріальним складом.

Так, злочини з матеріальним складом є протидією законній господарській діяльності, вчиненій організованою гру-

пою, або службовою особою з використанням службового становища, або поєднані з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я, або такі, що заподіяли велику шкоду чи спричинили інші тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 206 ККУ).

Суб'єктом господарського злочину є фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку.

Окремі господарські злочини скоюються спеціальним суб'єктом:

- у разі випуску або реалізації недоброякісної продукції (ст. 227 ККУ) суб'єктом злочину можуть бути лише особи, на яких покладено відповідальність за реалізацію, а також випуск продукції належної якості, здійснення контролю за якістю продукції;

- при обмані покупців та замовників (ст. 225 ККУ) - працівники підприємств торгівлі, громадського харчування, які безпосередньо обслуговують покупців, а також працівники сфери побутового обслуговування і комунального господарства, зв'язані з обслуговуванням населення.

Деякі господарські злочини можуть скоюватися як спеціальними, так і загальними суб'єктами. Це стосується такого злочину, як виготовлення з метою збуту, збут або використання завідомо підроблених знаків поштової оплати, маркованої продукції, міжнародних купонів для відповіді, посвідчень особи для міжнародного поштового обміну, відбитків маркувальних машин, а також квитків залізничного, водного, повітряного або автомобільного транспорту та інших проїзних документів і документів на перевезення вантажу (ст. 215 ККУ).

Суб'єктивна сторона господарських злочинів характеризується у переважній більшості умисною виною, хоча деякі злочини можуть вчинятися як умисно, так і неосторожно (ст. 227 ККУ).

Мотив і ціль у деяких складах господарських злочинів є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони:

- умисне розголошення комерційної або банківської таємниці без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо воно вчинене з *корисливих чи інших особистих мотивів* і завдало

істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності (ст. 232 ККУ);

• незаконне придбання з метою збуту або зберігання з цією метою, а також збут чи транспортування з метою збуту незаконно виготовлених алкогольних напоїв, тютюнових виробів або інших підакцизних товарів (ст. 204 ККУ).

У більшості господарських злочинів мотивом є користь, а ціллю – нажива.

Контрольні питання

1. Поняття, джерела кримінального права України.
2. Принципи, методи та завдання кримінального права України.
3. Структура Кримінального кодексу України.
4. Злочин у кримінальному праві.
5. Ознаки злочину.
6. Склад злочину.
7. Класифікація злочинів.
8. Стадії вчинення злочину.
9. Співучасть у злочині, її ознаки.
10. Види співучасників злочину.
11. Види злочинних організацій.
12. Кримінальна відповідальність, її ознаки.
13. Етапи кримінальної відповідальності.
14. Поняття судимості у кримінальному праві.
15. Кримінальне покарання, його мета.
16. Система кримінальних покарань.
17. Види кримінальних покарань.
18. Господарські злочини, їх об'єктний склад.
19. Види суб'єктів господарських злочинів.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України від 28 червня 1996 р.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. зі змінами та доповненнями.

4. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р.
5. Закон України „Про виконавче провадження” від 21 квітня 1999 р.
6. Закон України „Про боротьбу з корупцією” від 5 жовтня 1995 р.
7. Закон України „Про оперативно-розшукову діяльність” від 18 лютого 1992 р.
8. Закон України „Про державну виконавчу службу” від 24 березня 1998 р.
9. Кримінальне право України. Особлива частина. Підручник / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса та ін. – К., – Х., 2001 р.
10. Кримінальне право України. Підручник / за ред. Матишевського П. – К., 1999 р.
11. Михеєнко М.М. Молдован В.В., Шубко В.П. Кримінально-процесуальне право. – К., 1997 р.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. – К., 2002 р.
13. Тертишник В. Кримінально-процесуальне право України. Навч. посіб. – Х., 1998 р.

Розділ 13

Система правоохоронних органів України

- 13.1. Поняття правоохоронної діяльності та правоохоронних органів України.
- 13.2. Прокуратура України, її завдання, принципи діяльності та основні функції.
- 13.3. Органи внутрішніх справ України, основні напрямки їхньої діяльності.
- 13.4. Правовий статус Служби безпеки України.
- 13.5. Нотаріальні органи України.
- 13.6. Адвокатура України, її роль у захисті прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

13.1. Поняття правоохоронної діяльності та правоохоронних органів України

Серед важливих напрямків державної діяльності суверенної України є правоохоронна діяльність, спрямована на забезпечення принципу верховенства права у нашому суспільстві.

Правоохоронна діяльність – це владна державна діяльність, яка здійснюється спеціально уповноваженими державою органами на підставі закону і у встановленому нею порядку з метою охорони і захисту прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб та держави шляхом застосування правових заходів впливу.

Завдання правоохоронної діяльності полягають у захисті встановлених Конституцією України:

- суспільного ладу держави;
- економічної та політичної систем;
- прав і свобод людини і громадянина;
- законних інтересів юридичних осіб – суб'єктів усіх форм власності;
- економічної та інформаційної безпеки держави;
- суверенітету і територіальної цілісності України.

Правоохоронна діяльність здійснюється спеціально уповноваженими органами і детально регламентована законодавством України.

Перелік правоохоронних органів міститься в ч. 1 ст. 2 Закону України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" від 23 грудня 1993 року, згідно з яким **правоохоронні органи** – органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Охорона правопорядку для цих органів є головною діяльністю, яка здійснюється тільки у встановленому законом порядку. При цьому правовий статус кожного правоохоронного органу чітко визначений у спеціальному законі, який регламентує права, обов'язки і особливості діяльності правоохоронного органу. Закон встановлює структуру кожного органу, його завдання, функції, повноваження, окремо визначаючи спеціальний предмет діяльності деяких органів – оперативно-розшукову діяльність, яка регламентована Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 року. Цю діяльність можуть здійснювати спеціальні підрозділи з виконанням оперативно-розшукових дій служби безпеки, органів внутрішніх справ, органів з виконання покарань, податкової міліції та інші. Вони можуть використовувати, відповідно до закону, гласні та негласні пошукові, розвідувальні й контррозвідувальні заходи із застосуванням оперативних і оперативно-технічних засобів.

Правопорядок забезпечується правоохоронними органами шляхом повсякденного додержання, виконання, використання, а в необхідних випадках застосування правових норм з метою повної реалізації їхніх приписів.

Правоохоронні органи є важливою ланкою системи державних органів України, мета, завдання і функції якої полягають в забезпеченні законності і правопорядку у всіх сферах життєдіяльності держави.

В останні десятиліття з метою взаємодії правоохоронних органів України з аналогічними органами зарубіжних держав щодо вирішення питань боротьби зі злочинністю, що має транснаціональний характер або виходить за межі країни, в Україні створено Національне центральне бюро Інтерполу. Його правовий статус визначений Положенням про Національне центральне бюро Інтерполу, закріпленим Постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1993 року № 220. У своїй діяльності Укрбюро Інтерполу керується Конституцією України, законодавчими актами України щодо боротьби зі злочинністю, міжнародними договорами України, Статутом та іншими документами Інтерполу, нормативними актами МВС.

Більш детальна характеристика окремих правоохоронних органів України дана в наступних пунктах розділу.

13.2. Прокуратура України, її завдання, принципи діяльності та основні функції

Термін “прокуратура” походить від латинського “*прокуро* – піккуюсь, керую”. У Стародавньому Римі це був повірений римського громадянина у судових справах, а за часів імперії – урядовець, що відав податками, управитель землями імператора.

Прокуратура виникла вперше у Франції в 1302 році згідно ордонансу Філіпа IV. Це був державний інститут, який діяв при королівських судах (були введені посади королівських прокурорів).

Прокуратура України є державним правоохоронним органом, на який покладено здійснення нагляду за додержанням та правильним застосуванням законів держави.

Правове положення прокуратури закріплене в Конституції України (ст.121–123, п. 9 Перехідних положень) та Законі України “Про прокуратуру” від 5 листопада 1991 року.

Діяльність органів прокуратури спрямована на всемірне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань:

– закріплених Конституцією України незалежності республіки, суспільного та державного ладу, політичної та економічної систем, прав національних груп і територіальних утворень;

– гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина;

– основ демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих Рад народних депутатів, органів територіального громадського самоврядування (ст. 4 Закону України “Про прокуратуру”).

Принципи діяльності прокуратури закріплені в ст. 6 Закону України “Про прокуратуру” – це основні положення, які виражають суть її організації та діяльності:

- *принцип централізації* – органи прокуратури становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим;

- *принцип незалежності* – органи прокуратури здійснюють свої повноваження на підставі Конституції та чинних законів України, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об’єднань чи їхніх органів (гарантії незалежності прокуратури закріплені в ст. 7 вищевказаного закону „Діяльність прокуратури підконтрольна Верховній Раді України, утворюваним нею для цієї мети органам. Втручання інших органів державної влади і управління, посадових осіб, засобів масової інформації, громадсько-політичних організацій (рухів) та їх представників у діяльність прокуратури по нагляду за додержанням законів або по розслідуванню діянь, що містять ознаки злочину, забороняється.

Вплив у будь-якій формі на працівника прокуратури з метою перешкодити виконанню ним службових обов’язків або добитися прийняття неправомірного рішення тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Звернення представників влади, інших посадових осіб до прокурора з приводу конкретних справ і матеріалів, що

знаходяться у провадженні прокуратури, не можуть містити будь-яких вказівок або вимог щодо результатів їх вирішення.

Ніхто не має права без дозволу прокурора або слідчого розголошувати дані перевірок і попереднього слідства до їх закінчення.

- принцип захисту прав громадян на засадах їх рівності перед законом незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак;

- принцип публічності – органи прокуратури вживають заходів до усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, поновлення порушених прав і притягнення у встановленому порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення;

- принцип законності пов'язаний із зобов'язанням органів прокуратури точно і неухильно виконувати норми Конституції і законів України;

- принцип єдності полягає в тому, що прокуратура України становить єдину систему органів, які обумовлені єдиними завданнями, принципами її організації та діяльності, функціями, повноваженнями по виявленню правопорушень і засобами реагування на них;

- принцип гласності – органи прокуратури діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення.

Основні функції прокуратури закріплені в Конституції України та Законі “Про прокуратуру”. **Функції прокуратури** – це основні напрями її діяльності в яких проявляється суть і призначення цього правоохоронного органу. Згідно з Конституцією України на прокуратуру покладені функції:

- підтримання державного обвинувачення в суді;
- представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;

- нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

- нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні

інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;

- нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами (ст. 121 Конституції України);

- загальний нагляд за додержанням законів усіма органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами;

- попереднє слідство в межах компетенції, передбаченої ч. 1 ст. 112 Кримінально-процесуального кодексу України (дві останні функції прокуратура продовжує виконувати до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування згідно п. 9 Розділу XV Конституції України);

- участь у розробленні органами державної влади заходів запобігання злочинам та іншим правопорушенням, у роботі по вдосконаленню та роз'ясненню законодавства.

На прокуратуру не можуть покладатися функції не передбачені законами України.

Для виконання завдань і функцій, покладених на прокуратуру, в державі сформована *трирівнева* структура цих органів.

Вищий рівень складає Генеральна прокуратура України, яку очолює Генеральний прокурор України, що призначається на посаду та звільняється за згодою Верховної Ради України Президентом України.

У Генеральній прокуратурі утворюється колегія у складі Генерального прокурора України (голова колегії), його першого заступника, заступників, прокурора Автономної республіки Крим, інших керівних працівників органів прокуратури.

Генеральна прокуратура України має наступну структуру:

- головне управління нагляду щодо прав і свобод та захисту інтересів держави;

- управління нагляду за додержанням конституційних прав і свобод;
- головне слідче управління;
- головне управління військових прокуратур;
- самостійне міжнародно-правове управління;
- головне управління за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство;
- управління нагляду за додержанням законів органами СБУ, державної митної служби та прикордонної охорони при провадженні оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства;
- управління з питань підтримання державного обвинувачення в судах;
- управління нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах;
- управління представництва інтересів громадян і держави в судах;
- управління кадрів;
- управління організаційно-правового забезпечення;
- управління матеріально-технічного забезпечення, соціально-побутових потреб, а також самостійні відділи.

При Генеральній прокуратурі діє науково-методична рада для вивчення пропозицій щодо поліпшення організації і діяльності органів прокуратури та інститут підвищення кваліфікації працівників Генеральної прокуратури України.

Другий (регіональний) рівень органів прокуратури складають:

- прокуратура Автономної республіки Крим;
- прокуратури областей;
- прокуратури міст Києва та Севастополя;
- військова прокуратура Військово-Морських Сил України;
- військові прокуратури регіонів;
- транспортні прокуратури.

Третій (місцевий) рівень органів прокуратури складають:

- міські, районні, міжрайонні прокуратури;

- транспортні прокуратури на правах районних;
- військові прокуратури гарнізонів.

Крім вищевказаних прокуратур Законом України "Про прокуратуру" передбачено створення:

- Київської міжобласної спеціальної прокуратури;
- прокуратур по нагляду за додержанням законів у виправно-трудовах установах;
- природоохоронних прокуратур;
- спеціальних прокуратур.

Закон регламентує вимоги до осіб, які призначаються на посади прокурорів.

Так, на посади прокурорів можуть бути призначені:

- громадяни України;
- які мають вищу юридичну освіту;
- які мають необхідні ділові і моральні якості;
- пройшли стажування в органах прокуратури строком до одного року;

• досягли встановленого законом віку та мають необхідний стаж роботи (не молодше 30 років і наявності стажу роботи в органах прокуратури або на судових посадах не менше 7 років для призначення на посади прокурорів областей і прирівняних до них прокурорів, не молодше 25 років і наявності стажу роботи в органах прокуратури або на судових посадах не менше 3-х років для призначення на посади прокурорів районів і прирівняних до них прокурорів).

Особи, які призначаються на прокурорські посади вперше приймають "Присягу працівника прокуратури".

Для призначення на посаду військового прокурора особа, крім вищевказаних ознак, повинна також бути офіцером, який проходить військову службу або перебуває у запасі.

Закон встановлює порядок призначення прокурорів на посади, правові та соціальні гарантії їх діяльності.

13.3. Органи внутрішніх справ України, основні напрямки їх діяльності

Органи внутрішніх справ займають особливе місце в системі правоохоронних органів України. Це пов'язано в першу чергу з тим, що вказані органи:

1) мають досить великий обсяг і складну компетенцію при здійсненні правоохоронної діяльності;

2) несуть основний тягар боротьби зі злочинністю, профілактикою і запобіганню злочинам;

3) є найчисленнішими серед правоохоронних органів України.

Правовою основою діяльності органів внутрішніх справ є:

а) Конституція України;

б) закони України:

- "Про міліцію";

- "Про внутрішні війська МВС України";

- "Про оперативно-розшукову діяльність";

- Кримінально-процесуальний кодекс України;

- Кодекс про адміністративні правопорушення;

в) підзаконні нормативні акти:

• постанови Верховної Ради України;

• укази Президента України;

• постанови Кабінету Міністрів України;

• накази та інші нормативні акти МВС України;

г) міжнародні договори та інші міжнародні акти, ратифіковані Верховною Радою України, з питань правоохоронної діяльності.

Органи внутрішніх справ мають свою структуру і побудовані відповідно до державного та адміністративно-територіального устрою України та за функціональними ознаками. Так, вони поділяються на центральні та місцеві.

Загальне керівництво органами внутрішніх справ здійснює Міністерство внутрішніх справ України (МВС).

Місцевими органами є:

- Головні управління МВС України в Автономній республіці Крим, Київській області та м. Києві;

- управління МВС України в областях, м. Севастополі;

- міські управління УМВС України в областях;

- районні відділи УМВС України в областях;

- районні відділи міських управлінь УМВС України в областях.

За функціональною ознакою до вказаних органів відносяться:

- міліція;
- органи внутрішніх справ на транспорті;
- внутрішні війська МВС України;
- органи по боротьбі з організованою злочинністю;
- навчальні заклади МВС України;
- інші підрозділи, установи, організації.

Правовий статус міліції визначений Законом “Про міліцію” від 20 грудня 1990 року. Міліція України – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров’я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Основними завданнями міліції є:

- 1) забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- 2) запобігання правопорушенням та їх припинення;
- 3) охорона і забезпечення громадського порядку;
- 4) виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- 5) забезпечення безпеки дорожнього руху;
- 6) захист власності від злочинних посягань;
- 7) виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- 8) участь у поданні соціальної і правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов’язків.

Діяльність міліції базується на **принципах**:

– законності – міліція виконує свої завдання не упереджено, у точній відповідності з законом, ніякі виняткові обставини або вказівки не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій або бездіяльності міліції;

– гуманізму;

– поваги до особи;

– соціальної справедливості;

– взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням;

- гласності - міліція інформує органи влади і управління, трудові колективи, громадські організації, населення про свою діяльність, стан громадського порядку та заходи щодо його зміцнення (не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну або службову таємницю);

- позапартійності - у підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету, працівники міліції не можуть бути членами політичних партій і політичних організацій та незалежні від їх впливу при виконанні службових обов'язків.

Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури МВС України. Вона виконує наступні функції:

- адміністративну;
- профілактичну;
- оперативно-розшукову;
- кримінально-процесуальну;
- виконавчу;
- охоронну (на договірних засадах).

Вона складається з підрозділів:

- кримінальної міліції;
- міліції громадської безпеки;
- транспортної міліції;
- державної автомобільної інспекції;
- міліції охорони;
- спеціальної міліції.

Для забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи, Міністерством внутрішніх справ України з дозволу Кабінету Міністрів України можуть створюватись спеціальні підрозділи міліції.

Міліція відповідно до своїх завдань і функцій зобов'язана:

- забезпечувати безпеку громадян і громадський порядок;
- виявляти, запобігати, припиняти та розкривати злочини, вживати з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;

- приймати і реєструвати заяви й повідомлення про злочини та адміністративні правопорушення, своєчасно приймати по ним рішення;
- здійснювати досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, провадити дізнання у межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- припиняти адміністративні правопорушення і здійснювати провадження по них;
- виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення;
- брати участь у правовому вихованні населення;
- здійснювати інші обов'язки, повний перелік яких закріплено в ст. 10 Закону України "Про міліцію".

Для виконання покладених на міліцію обов'язків їй надається право:

– вимагати від громадян і службових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійсненню повноважень міліції, виносити на місці усне попередження особам, які допустили малозначні адміністративні порушення, а в разі невиконання зазначених вимог застосовувати передбачені законом заходи примусу;

– перевіряти у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документи, що посвідчують їх особу, а також інші документи, необхідні для з'ясування питання щодо додержання правил, нагляд і контроль за виконанням яких покладено на міліцію;

– викликати громадян і службових осіб у справах про злочини та у зв'язку з матеріалами, що знаходяться в її провадженні, в разі ухилення без поважних причин від явки за викликом піддавати їх приводу у встановленому законом порядку;

– виявляти і вести облік осіб, які підлягають профілактичному впливу на підставі та в порядку, встановленим законодавством, виносити їм офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки;

– затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях осіб, підозрюваних у вчиненні злочину,

обвинувачених, які переходять від дізнання, слідства чи суду, засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання та інших осіб згідно з законом;

- інші права, перелік яких визначений в ст.11 Закону України "Про міліцію".

Міліція має право застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні заходи і вогнепальну зброю у випадках і в порядку, передбачених законом.

Державні органи, громадські об'єднання, службові особи, трудові колективи, громадяни зобов'язані сприяти міліції в охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю.

Міліція має право для виконання покладених на неї завдань залучати громадян за їх згодою до співробітництва у порядку, встановленому законами, що регулюють профілактичну та оперативно-розшукову діяльність.

Особовий склад міліції складається з працівників, що проходять державну службу в підрозділах міліції, яким відповідно до чинного законодавства присвоєно спеціальні звання міліції.

На службу до міліції приймаються на контрактній основі:

- громадяни України;
- здатні за своїми особистими діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на міліцію завдання.

Порядок та умови проходження служби в міліції регламентуються Положенням про проходження служби особовим складом органів внутрішніх справ, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України.

Внутрішні війська входять до системи МВС і призначені для охорони важливих державних об'єктів, перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України, виправно-трудо-вих і лікувально-трудо-вих установ, а також для участі в охороні громадського порядку та боротьбі зі злочинністю.

Внутрішні війська складаються із:

- 1) з'єднань;
- 2) військових частин;
- 3) підрозділів:

- по охороні важливих державних об'єктів;

- по охороні виправно-трудових установ;
- по конвоюванню заарештованих і засуджених;
- по супроводженню спеціальних вантажів;
- спеціального призначення;
- зв'язку.

4) військових установ;

5) навчальних закладів.

Особовий склад внутрішніх військ складається із військовослужбовців та осіб, які не атестовані і працюють за трудовим договором. Чисельність внутрішніх військ встановлюється Кабінетом Міністрів України за поданням Міністра внутрішніх справ.

Основними напрямками діяльності внутрішніх військ є:

- забезпечення високої бойової мобілізаційної готовності внутрішніх військ;
- забезпечення режиму воєнного або надзвичайного стану в разі його оголошення на території України або в окремих місцевостях;
- впровадження в практику науково-технічних досягнень і передового досвіду, забезпечення розробки озброєнь, спеціальних, технічних і криміналістичних засобів для внутрішніх військ;
- розробка і реалізація програм кадрового забезпечення органів і підрозділів внутрішніх військ, вжиття заходів для додержання дисципліни і законності в їхній діяльності;
- забезпечення правового і соціального захисту працівників, військовослужбовців внутрішніх військ;
- матеріально-технічне забезпечення діяльності внутрішніх військ.

Контроль за діяльністю міліції та внутрішніх військ здійснює Міністр внутрішніх справ (за міліцією також Кабінет Міністрів України та місцеві Ради народних депутатів). Нагляд за додержанням законності в діяльності як міліції і у внутрішніх військах здійснюють Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори.

13.4. Правовий статус Служби безпеки України

Правове положення Служби безпеки України (СБУ) визначене Законом України „Про службу безпеки України” від 25 березня 1992 року.

Закон закріплює, що СБУ – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Він підпорядкований Президенту України і підконтрольний Верховній Раді України.

На СБУ покладається захист:

- державного суверенітету;
- конституційного ладу;
- економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України;
- законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб.

До завдань СБУ також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Правову основу діяльності СБУ становлять:

- а) Конституція України;
  - б) закони України:
    - „Про службу безпеки України”;
    - „Про оперативно-розшукову діяльність”;
    - „Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”;
  - в) міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України;
  - г) інші законодавчі акти України.
- СБУ здійснює свою діяльність на основі принципів:
- 1) законності;
  - 2) поваги до прав та гідності особи;
  - 3) відповідальності перед народом України;

4) позапартійності;

5) в оперативно-службовій діяльності - поєднання єдиначальності і колегіальності, гласності і конспірації.

Систему СБУ складають:

- Центральне Управління СБУ;
- регіональні органи СБУ;
- Служба безпеки Автономної республіки Крим;
- органи військової контррозвідки;
- військові формування СБУ;
- навчальні, науково-дослідницькі органи СБУ;
- інші підрозділи та установи СБУ.

Центральне Управління СБУ відповідає за стан державної безпеки, координує і контролює діяльність інших органів СБУ. До його складу входять апарат Голови СБУ та функціональні підрозділи:

- розвідки;
- контррозвідки;
- військової контррозвідки;
- захисту національної державності;
- боротьби з корупцією і організованою злочинною діяльністю;
- інформаційно-аналітичний;
- оперативно-технічний;
- оперативного документування;
- слідчий;
- урядового зв'язку;
- по роботі з особовим складом;
- адміністративно-господарський;
- фінансовий;
- військово-медичний та інші, згідно з організаційною структурою СБУ.

У межах своєї компетенції Центральне управління СБУ вносить Президенту України пропозиції про видання актів з питань збереження державної таємниці, обов'язкових для виконання органами державного управління, підприємствами, установами, організаціями і громадянами.

З метою ефективного виконання завдань СБУ, створюються її регіональні органи:

- обласні управління СБУ;
- районні, міжрайонні та міські підрозділи СБУ.

Розміщення і компетенція вказаних органів може не збігатися з адміністративно-територіальним поділом України.

Органи і підрозділи СБУ можуть створюватись на окремих державних стратегічних об'єктах і територіях, у військових формуваннях. У своїй оперативно-службовій діяльності органи СБУ є незалежними від органів місцевої державної адміністрації та місцевого самоврядування, посадових осіб, партій і рухів.

СБУ взаємодіє з Управлінням охорони вищих посадових осіб України, правоохоронними та митними органами України в порядку і на засадах визначених законами, указами Президента України та прийнятими на їх основі актами СБУ і відповідного відомства, а також може встановлювати контакти з органами безпеки іноземних держав і взаємодіяти з ними на підставі норм міжнародного права, відповідних договорів та угод.

СБУ відповідно до своїх основних завдань зобов'язана:

- здійснювати розвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої та зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;

- здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;

- виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ, проводити дізнання і досудове слідство у цих справах, розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених злочинів;

- здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

- забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань;

- здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства;

- брати участь у розробці і здійсненні заходів щодо захисту державних таємниць України, сприяти у порядку, передбаченому законодавством підприємствам, установам, організаціям, та підприємствам у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України;

- здійснювати інші обов'язки, повний перелік яких закріплено у ст. 24 Закону України „Про службу безпеки України”.

СБУ, її органам і співробітникам для виконання покладених на них обов'язків надається право:

- вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень СБУ, перевіряти у зв'язку з цим документи, які посвідчують їх особу, а також проводити огляд осіб, їх речей і транспортних засобів, якщо є загроза втечі підозрюваного або знищення чи приховування речових доказів злочинної діяльності;

- подавати органам державного управління обов'язкові для розгляду пропозиції з питань національної безпеки України, в тому числі про припинення роботи, пов'язаної з державними таємницями, яка виконується з порушенням встановлених правил;

- одержувати на письмовий запит керівника відповідного органу СБУ від міністерств, державних комітетів, інших відомств, підприємств, установ, організацій, військових частин, громадян та їх об'єднань, дані і відомості, необхідні для за-

безпечення державної безпеки України, а також користуватися з цією метою службовою документацією і звітністю;

- входити у порядку, погодженому з адміністрацією підприємств, установ та організацій і командуванням військових частин, на їх територію та в службові приміщення;

- мати слідчі ізолятори для тримання осіб, взятих під варту та затриманих органами СБУ;

- використовувати з наступним відшкодуванням витрат та збитків транспортні засоби, які належать підприємствам, установам і організаціям, військовим частинам і громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представників іноземних держав і організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, припинення злочинів, переслідування та затримання осіб, які підозрюються в їх вчиненні, доставки до лікувальних установ осіб, що потребують термінової медичної допомоги;

- виключно при безпосередньому припиненні злочинів, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ, переслідування осіб, що підозрюються в їх вчиненні, заходити в жилі, службові, виробничі та інші приміщення, на території і земельні ділянки та оглядати їх з наступним повідомленням прокурора протягом 24 годин;

- інші права, перелік яких закріплено в ст. 25 Закону України „Про службу безпеки України”.

Кадри СБУ складають:

- співробітники – військовослужбовці;
- працівники, які уклали трудовий договір із СБУ;
- військовослужбовці строкової служби.

До органів СБУ приймаються на конкурсній основі громадяни України здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем та станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки.

Кількісний склад співробітників СБУ визначається Президентом України за поданням Голови СБУ, виходячи з потреб надійного захисту державної безпеки України, в межах встановленого бюджету.

Держава забезпечує соціальний і правовий захист військовослужбовців і працівників СБУ. Законні вимоги співробітників СБУ при виконанні ними службових обов'язків є обов'язковими для громадян і посадових осіб.

Нагляд за додержанням і застосуванням законів Службою безпеки України здійснює Генеральний прокурор України та уповноважені ним прокурори.

13.5. Нотаріальні органи України

Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Правовою основою діяльності нотаріату є:

- Конституція України;
- Закон України „Про нотаріат“;
- Цивільний кодекс України;
- Цивільний процесуальний кодекс України;
- інші законодавчі акти України.

Відповідно до ст. 1 Закону України „Про нотаріат“ від 2 вересня 1993 року систему нотаріальних органів складають:

- державні нотаріальні контори;
- державні нотаріальні архіви;
- приватні нотаріальні контори;
- уповноважені особи виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів (у населених пунктах, де немає нотаріусів);
- дипломатичні представництва України;
- консульські установи України за кордоном.

Посвідчення заповітів і доручень, прирівняних до нотаріальних, може провадитись особами, визначеними в ст. 40 закону „Про нотаріат“:

- головними лікарями, їх заступниками по медичній частині або черговими лікарями цих лікарень, лікувальних закладів, санаторіїв, а також директорами і головними лікарями будинків престарілих та інвалідів;

- начальниками, їх заступниками по медичній частині, старшими і черговими лікарями госпіталів, санаторіїв та інших військово-лікувальних закладів;

- капітанами морських суден або суден внутрішнього плавання, що плавають під прапором України (під час плавання);

- командирами (начальниками) військових з'єднань, установ і військово-навчальних закладів, де немає державних нотаріальних контор, приватних нотаріусів, посадових осіб та органів, що вчиняють нотаріальні дії;

- начальниками арктичних та інших подібних до них експедицій;

- начальниками місць позбавлення волі.

Органи нотаріату відіграють важливу роль в справі управління і охорони суспільних відносин і забезпечують захист майнових прав і інтересів фізичних і юридичних осіб.

Нотаріальні органи здійснюють свої функції шляхом вчинення конкретних чітко визначених в законі нотаріальних дій:

1) направлених на засвідчення безспірного права:

- видача свідоцтва про право на спадщину;
- видача свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя;
- видача дублікатів документів, що зберігаються в справах нотаріальної контори та ін.

2) направлених на засвідчення фактів:

- посвідчення правочинів (доручень, заповітів, договорів);
- засвідчення вірності копій документів і виписок з них;
- засвідчення справжності підпису на документах;
- засвідчення вірності перекладу документів з однієї мови на іншу;
- посвідчення факту, що громадянин є живим;
- посвідчення тотожності громадянина з особою, зображеною на фотокартці;

- посвідчення часу пред'явлення документів;

- прийняття у депозит грошових сум та цінних паперів.

3) направлених на надання документам виконавчої сили:

- вчинення виконавчих надписів;

- вчинення протестів векселів;
- вчинення морських протестів;
- пред'явлення чеків до платежу і посвідчення неоплати чеків.

4) направлені на зберігання майна, документів, доказів:

- накладення заборони відчуження жилого будинку, квартири, земельної ділянки, гаража, садового будинку, іншого нерухомого майна;
- передача заяви фізичних і юридичних осіб іншим фізичним і юридичним особам;
- прийняття та зберігання документів;
- вчинення інших нотаріальних дій.

Нотаріуси та інші посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії зобов'язані додержувати таємниці цих дій (ст. 8 Закону України „Про нотаріат“).

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту і пройшов стажування протягом шести місяців в державній нотаріальній конторі або у нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право заняття нотаріальною діяльністю.

Нотаріус не може перебувати в штаті інших державних, приватних та громадських підприємств і організацій, займатися підприємницькою і посередницькою діяльністю, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім передбаченої законом, в тому числі викладацької і наукової у вільний від роботи час.

Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Особа, якій вперше надається право займатися нотаріальною діяльністю, в управлінні юстиції Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій приймає присягу такого змісту: „Урочисто присягаю виконувати обов'язки нотаріуса чесно і сумлінно, згідно із законом і совістю, поважати права і законні інтереси громадян і організацій, зберігати професійну таємницю, скрізь і завжди берегти чистоту високого звання нотаріуса“.

Нотаріус має право:

– витребувати від підприємств, установ та організацій відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій;

- складати проекти угод і заяв;
- виготовляти копії документів та виписки з них;
- давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру.

Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права (ст. 4 Закону України „Про нотаріат“).

Закон покладає на нотаріуса обов'язки:

- здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до закону і принесеної присяги;

- сприяти громадянам, підприємствам і організаціям у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду;

- зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій;

- відмовити у вчиненні нотаріальної дії в разі її невідповідності законодавству України або міжнародним договорам.

Нотаріуси можуть об'єднуватися у регіональні, загальнодержавні, міжнародні спілки та асоціації, які представляють їх інтереси у державних та інших органах, захищають соціальні та професійні права нотаріусів, здійснюють методичну і видавничу роботу, можуть створювати спеціальні фонди і діють відповідно до своїх статутів.

13.6. Адвокатура України, її роль у захисті прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб

Термін „адвокатура” походить від латинського „адвокатус двоцере” – закликаю на допомогу. Ще в Древньому Римі були створені групи осіб, які надавали вільним громадянам Риму різноманітну юридичну допомогу.

На Русі, в IX–XIII століттях існувало так зване судове представництво. Роль захисників у судах виконували:

- 1) послухи – свідки порядного життя обвинуваченого;
- 2) видоки – свідки вчиненого стороною або спірного факту.

Вказаними особами були родичі та приятелі сторін. Вони морально підтримували свою сторону і здійснювали захист на громадських засадах, а не професійно.

Правовий інститут адвокатури був впроваджений в Україні відповідно до Судових статутів 1864 року, за якими адвокати поділялися на приватних та присяжних повірених.

У радянський період адвокатура була державним органом. Так, з 1917 по 1921 рік в Україні були організовані колегії заступників у народних судах та при революційних трибуналах. У 1922 році було прийняте положення Про адвокатуру Української РСР, за яким при губернських радах народних судів створювалися колегії захисників у кримінальних і цивільних справах.

Статус адвокатури в суверенній Україні визначений в Конституції (ст. 59) та окремому законі „Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 року.

Терміни, які використовувалися ще в давнину збереглися і використовуються в сучасній юриспруденції.

Адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України *сприяти* захисту прав, свобод та *представляти* законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, *подавати* їм іншу юридичну допомогу.

Діяльність адвокатури регулюється:

- Конституцією України;
- Законом України „Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 року;

року;

- Цивільно-процесуальним кодексом України;
- іншими законодавчими актами України;
- статутами адвокатських об'єднань.

Адвокатура здійснює свою діяльність на принципах:

- верховенства закону;
- незалежності;
- демократизму;
- гуманізму;

– конфіденційності (ст. 4 Закону України „Про адвокатуру“).

Законодавчо визначені види адвокатської діяльності:

- дача консультацій та роз’яснень з юридичних питань;
- дача усних і письмових довідок щодо законодавства;
- складання заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- посвідчення копій документів у справах, які вони ведуть;
- здійснення представництва в суді, інших державних органах, перед громадянами та іншими юридичними особами;
- подання юридичної допомоги підприємствам, установам, організаціям;
- здійснення правового забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб;
- виконання своїх обов’язків відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства;
- здійснення іншої юридичної допомоги, передбаченої чинним законодавством (брати участь, як представника позивача, відповідача, третіх осіб, ведення господарських справ та інше).

Адвокаатура України діє в різних організаційних формах. Адвокат має право:

- займатись адвокатською діяльністю індивідуально;
- відкривати своє адвокатське бюро;
- об’єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об’єднання, які діють відповідно до закону та своїх статутів.

Реєстрація адвокатських об’єднань проводиться у Міністерстві юстиції України, про що адвокатські об’єднання письмово повідомляють місцеві органи влади, а адвокати – про одержання свідоцтва на право займатися адвокатською діяльністю.

Порядок утворення, діяльності, реорганізації та ліквідації адвокатських об’єднань, структура, штати, функції, порядок витрачання коштів, права та обов’язки керівних органів,

порядок їх обрання та інші питання, що належать до їх діяльності, регулюються статутом відповідного об'єднання. Адвокатські бюро, колегії, фірми, контори та інші адвокатські об'єднання відкривають розрахунковий та інші рахунки в банках на території України, а також відповідно до закону – і в іноземних банках, мають печатку і штамп зі своїм найменуванням.

Адвокатом може бути громадянин України, який:

- має вищу юридичну освіту;
- має стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років;
- склав кваліфікаційні іспити;
- одержав свідоцтво на право заняття адвокатською діяльністю;
- прийняв Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, службі безпеки, державного управління.

Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

Закон закріплює професійні права і обов'язки адвоката. При здійсненні професійної діяльності адвокат має право:

1) представляти та захищати права та інтереси громадян та юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань.

2) збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази у цивільних, господарських, кримінальних справах про адміністративні правопорушення, зокрема:

– запитувати і отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а від громадян – за їх згодою;

– ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для виконання документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом;

– отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань;

3) застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства;

4) доповідати клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;

5) бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;

6) виконувати інші дії, передбачені законодавством (ст. 6 Закону України „Про адвокатуру“)

При здійсненні своїх професійних обов'язків адвокат зобов'язаний:

1) неухильно додержуватись вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб і він не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення та відмовитись від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного;

2) зберігати адвокатську таємницю;

3) своєчасно з'являтися для участі у провадженні тих процесуальних дій, в яких його участь є обов'язковою та ін.

Адвокат не має права прийняти доручення про подання юридичної допомоги у випадках, коли він у даній справі подає або раніше подавав юридичну допомогу особам, інтереси яких суперечать інтересам особи, що звернулася з проханням про ведення справи, або брав участь як слідчий, особа, що проводила дізнання, прокурор, громадський обвинувач, суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, представник потерпілого, цивільний позивач, свідок, перекладач, понятий, а також коли в розслідуванні або в розгляді справи бере участь посадова особа, з якою адвокат перебуває в родинних стосунках (ст. 7 Закону України „Про адвокатуру“).

Професійні права, честь і гідність адвоката охороняються законом. Забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката, його помічника, посадових осіб і технічних працівників адвокатських об'єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю. З цих питань вони не можуть бути допитані як свідки. Документи,

пов'язані з виконанням адвокатом доручення не підлягають оглядові, розголошенню чи вилученню без його згоди. Забороняється прослухування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю без санкції Генерального прокурора України, його заступників, прокурорів Автономної республіки Крим, області, міста Києва. Не може бути внесено подання органом дізнання, слідчим, прокурором, а також винесено окрему ухвалу суду щодо правової позиції адвоката у справі. Адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками процесу. Кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки Генеральним прокурором України, обласними і прирівняними до них прокурорами. Адвоката не можна притягнути до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погрожувати їй застосуванням у зв'язку з поданням юридичної допомоги громадянам та організаціям згідно з законом.

Адвокатська діяльність може бути припинена рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, а видане свідоцтво анульоване у випадках:

- засудження адвоката за вчинення злочину – після набрання вироком законної сили;
- обмеження судом дієздатності або визнання адвоката недієздатним;
- втрати громадянства України;
- грубого порушення вимог закону України „Про адвокатуру” та інших актів законодавства України, які регулюють діяльність адвокатури, Присяги адвоката України.

Контрольні питання

1. Поняття правоохоронної діяльності.
2. Поняття правоохоронного органу.
3. Закони України, регламентуючі правоохоронну діяльність.
4. Принципи організації і діяльності прокуратури України.
5. Завдання і функції органів прокуратури.
6. Система органів прокуратури.
7. Генеральний прокурор України, його повноваження.

8. Вимоги, щодо осіб, яких призначають на посади прокурорів.

9. Поняття прокурорського нагляду.

10. Поняття про міліцію України, її завдання і принципи діяльності.

11. Основні функції міліції і її організаційна структура.

12. Діяльність міліції і права громадян.

13. Основні обов'язки і права міліції.

14. Умови і межі застосування працівниками міліції мір фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї.

15. Вимоги до осіб, що приймаються на службу в міліцію.

16. Правовий і соціальний захист працівників міліції.

17. Поняття про Службу безпеки України.

18. Завдання і функції Служби безпеки України.

19. Принципи діяльності СБУ.

20. Система і організація діяльності СБУ.

21. Вимоги до кадрів СБУ.

22. Соціальний і правовий захист працівників СБУ.

23. Поняття про адвокатуру України, її завдання і принципи діяльності.

24. Вимоги до особи, що займається

25. Права і обов'язки адвоката.

26. Гарантії адвокатської діяльності.

27. Загальне поняття нотаріату.

28. Органи і посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії.

29. Поняття про нотаріальні дії.

30. Вимоги до особи, що займається нотаріальною діяльністю.

Нормативно-правові акти та учбово-методичні матеріали

1. Конституція України. – К. „Феміна” 1996 р.

2. Закон України „Про адвокатуру” від 19 грудня 1992 р.

3. Закон України „Про внутрішні війська МВС України” від 26 березня 1992 р.

4. Закон України „Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” від 23 грудня 1993 р.

5. Закон України „Про державну податкову службу в Україні” від 4 грудня 1990р. в редакції від 24 грудня 1993 р.
6. Закон України „Про міліцію” від 20 грудня 1990 р.
7. Закон України „Про нотаріат” від 02 вересня 1993 р.
8. Закон України „Про оперативно-розшукову діяльність” від 18 лютого 1992 р.
9. Закон України „Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” від 30 червня 1993 р.
10. Закон України „Про прокуратуру” від 05 листопада 1991 р.
11. Закон України „Про службу безпеки України” від 25 березня 1992 р.
12. Кримінально-процесуальний кодекс України. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. № 10. – К. Юринком Інтер. 1998 р.
13. Законодавство України про нотаріат. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. №6. – К. Юринком Інтер. 1994 р.
14. Коментар до Конституції України. – К. Інститут законодавства Верховної Ради України. 1996 р.
15. Молдован В.В. „Правоохоронні органи”. – К.: Юнака. 1998 р.
16. Правознавство. Навч. посіб. за ред. Копейчикова В.В. – К.: Юринком Інтер. 2003 р.

Джерела і література

1. Агарков М. М. Основы банковского права: Курс лекций. – М.: БЕК, 1994 р.
2. Адміністративне право України: Навч. посіб. / За заг. ред. Т. О. Коломоець, Г. Ю. Гулевської. – К.: Істина, 2007 р.
3. „Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В. П. Тимошук. – К.: Факт, 2003 р. – С. 10. Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року // ВВРУ. – 1991. – № 38.
4. Антокольская М. В. Семейное право. – М.: Юристь, 2002 р.
5. Балюк М., Гончарова Г. Зміни в організації виробництва і праці та соціальне партнерство // Право України. – 1996. – № 11.
6. Банківське право. Упорядник М. П. Кучерявенко. – Харків: Торсінг, 1999 р.
7. Банковское дело / Под ред. О. И. Лаврушина. – М.: Банковский и биржевой научно-консультационный центр, 1992 р.
8. Банковское дело: Справочное пособие / Под ред. Ю. А. Бабичевой. – М.: Экономика, 1994 р.
9. Банковское дело: Учебник / Под ред. В. И. Колесникова, А. П. Кроливецкой). – М.: Финансы и статистика, 1996 р.
10. Болотіна Н. Б., Чанишева Г. І. Трудове право України. – К., 2000 р.
11. Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р.
12. Водний кодекс України від 06 червня 1995 р.
13. Гавалда К, Стуфле Ж. Банковское право. – М., 1996 р.
14. Гальчинський А. С. Сучасна валютна система. – К.: „Лібра“, 1993 р.
15. Гвирицман М. В. Правовое регулирование банковской тайны // Деньги и кредит. – 1992. – № 6.
16. Генеральна конференція Міжнародної організації праці. Рекомендація щодо медичного огляду дітей та підлітків з метою виявлення їхньої придатності до праці N 79 від 09.10. 1946 р. Монреаль.

17. Гетьман В. П., Килимник Ю. В. Національний банк у системі влади. – К., 1997 р.

18. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р.

19. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р.

20. Гроші та кредит: Підручник / За ред. М. І. Савлук. – К.: Либідь, 1993 р.

21. Довідник керуючого справами об'єднання співвласників багатоквартирного будинку" – К., 2000 р.

22. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року // ВВРУ. – 1990. – № 31.

23. Декрет Кабінету Міністрів України „Про систему валютного регулювання і валютного контролю” від 19 лютого 1993 р.

24. Долан Э. Дж., Кэмпбелл К. Д., Кэмпбелл Р. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – М., 1991 г.

25. Ефимова Л. Г. Банковское право: Учебное и практическое пособие. – М.: БЕК, 1994 г.

26. Ефимова Л. Г. О правовой природе договора банковского счета и банковского вклада // Государство и право. – 1993. – № 4.

27. Ефимова Л. Г. Понятие, правовая природа и содержание кредитных договоров, заключаемых коммерческими банками // Государство и право. – 1993. – № 5.

28. Ефимова Л. Г. Сборник образцов банковских документов. – М.: Инфра, 1995 г.

29. Житловий кодекс України (Української РСР) від 30 червня 1983 р.

30. Заброда Д. Г. Адміністративна відповідальність за корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією: Навч. посіб. – Д., 2003 р.

31. Закон України “Про всеукраїнський і місцеві референдуми” від 3 липня 1991 р.

32. Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 р.

33. Закон України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу” від 18 червня 1999 р.

34. Закон України "Про Конституційний Суд України" від 16 жовтня 1996 р.
35. Закон України "Про освіту" від 23 березня 1996 р.
36. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991р.
37. Закон України "Про судоустрій України" від 7 лютого 2002 р.
38. Закон України „Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000 р.
39. Закон України „Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” від 30 червня 1999 р. (нова редакція Закону «Про банкрутство»).
40. Закон України „Про відповідальність за несвоечасне виконання грошових зобов’язань” від 22 листопада 1996 р.
41. Закон України „Про державний контроль за використанням та охороною земель” від 19 червня 2003 р.
42. Закон України „Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам” від 16 листопада 2000 р.
43. Закон України „Про заставу” від 2 жовтня 1992 р.
44. Закон України „Про мисливське господарство та полювання” від 22 лютого 2000 р.
45. Закон України „Про Національний банк України” від 20 травня 1999 р.
46. Закон України „Про органи реєстрації актів громадянського стану” від 24 грудня 1993 р.
47. Закон України „Про охорону атмосферного повітря” 16 жовтня 1992 р.
48. Закон України „Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 р.
49. Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р.
50. Закон України „Про питну воду та питне водопостачання” від 10 січня 2002 р.
51. Закон України „Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті” від 23 вересня 1994 р.
52. Закон України „Про порядок погашення зобов’язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами” від 21 грудня 2000 р.

53. Закон України „Про тваринний світ” від 13 грудня 2001 р.
54. Закон України „Про цінні папери і фондову біржу” від 18 червня 1991 р.
55. Закон України „Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” від 30.06.1999 р.
56. Закон України „Про власність” від 07.02.1991 р.
57. Закон України „Про житлово-комунальні послуги” від 24 червня 2004 р.
58. Закон України „Про об’єднання співвласників багатоквартирних будинків” від 29 листопада 2001 р.
59. Закон України „Про оренду землі” від 06 жовтня 1998 р.
60. Господарський кодекс України від 16 січня 2003р.
61. Закон України „Про приватизацію державного житлового фонду” від 19 червня 1992 р.
62. Закон України „Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” від 17 квітня 1991 р.
63. Закон України „Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 р.
64. Закон України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” від 28 лютого 1991 р.
65. *Заруба О. Д.* Банківський менеджмент та аудит. – К.: Лібра, 1996 р.
66. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.
67. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р.
68. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. зі змінами та доповненнями.
69. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р.
70. *Козак З.Я.* Правове регулювання охорони праці: Навч. посіб. – Львів, 2003 р.
71. *Колтаков В. К.* Адміністративне право і правова держава // Формування громадянського суспільства та правої держави. – К., 2006 р.
72. *Колтаков В. К.* Адміністративно-деліктне право у юридично-галузевій парадигмі // Право України. – 2002 р. – № 4. – С. 17.

73. Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен: Монографія. – К., 2004 р.

74. Колпаков В. К. Онтолого-гносеологічна сутність правових артефактів (феноменів) // Юридична Україна. – 2004 р. – № 12. – С. 4–11.

75. Колпаков В. К. Онтолого-гносеологічний вимір ознак адміністративного делікту // Право України. – 2004. – № 10. – С. 30–34.

76. Колпаков В. К. Стан дослідження проступку в українському адміністративному праві // Право України. – 2005. – № 6.

77. Колпаков В. К. Шкідливість і суспільна небезпека адміністративного делікту: розмежування за філософським виміром // Юридична Україна. – 2004. – № 10. – С. 19 – 28.

78. Колпаков В. К., Доненко В. В. Керування транспортними засобами у стані сп'яніння: адміністративно-деліктні проблеми: Монографія. – Дніпропетровськ, 2003 р.

79. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: Підручник. – К., 2003 р.

80. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: Підручник. – К., 2003 р.

81. Конвенція про права дитини. Резолюція 44/25 від 20 листопада 1989 р.

82. Конвенція про стягнення за кордоном аліментів. Документ ООН від 20 червня 1956 р.

83. Конституція України від 28 червня 1996 р.

84. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. зі змінами і доповненнями.

85. Кузнецова З. В. Реклама і рекламна діяльність як об'єкт управління // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ. – 2003. – № 2 – С. 169, 170.

86. Логвінова М., Кафарський В. Основи правознавства: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, – 2005, – 568 с.

87. Лук'янець Д. М. Адміністративно-деліктні відносини в Україні: теорія та практика правового регулювання: Монографія. – Суми: ВДТ "Університетська книга", 2006

88. Матвієнко В. П. Держава і банки. – К., 1996 р.

89. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Історія вчень про державу і право. – К., Атіка, 2004 р.

90. Моисеев А. А. Международные кредитно-финансовые организации: правовые аспекты деятельности: Учеб. пособ. – М.: НИМП, 1999 р.

91. Нешатаева Т. Н. Международные организации и право: новые тенденции в международно-правовом регулировании. – М.: Дело, 1999 р.

92. Носкова И. Я. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: ЮНИТИ, 1995 р.

93. Олішник А.Ю. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К., Юрінком Інтер, 2001.

94. Основи правознавства України: Навч. посіб. / Ківалов С. В., Музиченко П. П., Крестовська Н. М., Крижанівський А.Ф. – Х., Одісей, 2006 р.

96. Основи правознавства: Навч. посіб. / За заг. ред. П.І. Гнатенко. – К.: Юридична книга, 2004. – 320 с.

97. Основи правознавства: Навч. посіб. / Під заг. ред. В.ІІ. Пастухова. – К.: Алерта. 2005. – 377с.

98. Перелік видів заробітку (доходу), що підлягають облікові при відрахуванні аліментів. Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р.

99. Перелік додаткових видів грошового забезпечення та інших виплат, що не підлягають облікові при відрахуванні аліментів з військовослужбовців. Затверджено наказом Міністра оборони України від 4 листопада 1996 р.

100. Положення про дитячий будинок сімейного типу. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1994 р.

101. Положення про прийомну сім'ю. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р.

102. Положення про Центр з усиновлення дітей при Міністерстві освіти і науки України. Затверджено наказом Міністерства освіти України від 30 березня 1996 року.

103. Порядок передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р.

104. Правила ведення обліку громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають за кордоном, та дітей – громадян України, які всиновлені іноземцями. Затверджено наказом Міністра закордонних справ України від 29 листопада 1999 р.

105. Правознавство: Навчальний посібник / За ред. В.В. Копейчикова. – К., Юрінком Інтер, 2006.

106. Про порядок зміни, поновлення, анулювання записів актів громадянського стану, порядок і строки зберігання актових книг. Положення, затверджене постановою колегії Міністерства юстиції України 14 квітня 1993 р. № 6.

107. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Х., Консум, 2005.

108. Сурілов О.В. Теорія держави і права. – Одеса, 1998.

109. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком – Інтер, 2006.

110. Цивільне законодавство // Савчук П. Основи правознавства: Посіб. для абітурієнтів / П.Савчук, Ю.Самойленко. – К., 2000.

111. Цивільне право України. Підручник: У 2 т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004.

112. Цивільне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 2. Особлива частина. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003.

113. Цивільне право України. Навч. посіб. / За заг. ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. – К.: Істина, 2004.

114. Цивільне право України. Навч. посіб. / За ред. Р. О. Стефанчука. – К.: Наукова думка, Прецедент, 2004.

115. Цивільне право України. Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003.

116. Цивільний кодекс України від 16.01. 2003. – К.: Видавничий дім „Скіф”, 2006.

117. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2004.

118. Черкес М. Ю. Міжнародне право: Підручник – К.: Знання, 2003.

119. Ярмакі Х. П. Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні: Монографія. – Одеса: Юридична література, 2006 р.

Додаток А

Договір купівлі-продажу квартири

Місто Черкаси Черкаської області 15 липня 2007 р.

Ми, що нижче підписалися: Іванов Сергій Іванович, що проживає в м. Черкаси по вул. Ватутіна, 241, кв. 4, ідентифікаційний № 5555556548, далі – Продавець, Петров Стефан Сидорович, що проживає в м. Черкаси по вул. Різдвяній, 48, кв. 6, ідентифікаційний № 4246679965, далі – Покупець, діючи добровільно і перебуваючи при здоровому розумі та ясній пам'яті, розуміючи значення своїх дій, попередньо ознайомлені нотаріусом з приписами цивільного законодавства, що регулюють укладений нами правочин (зокрема з вимогами недійсності правочину), уклали цей Договір про таке:

1. Продавець продав, а Покупець купив квартиру під номером 4, яка знаходиться в м. Черкаси Черкаської області по вулиці Ватутіна, в будинку під номером 241.

Згідно з витягом з реєстру прав власності на нерухоме майно Черкаського МБТІ від 11 січня 2003 р. № 59/21 квартири загальною площею 46,6 кв. м, житловою площею 37,8 кв. м складається з двох кімнат.

Ця квартира належить Продавцеві на підставі права приватної власності, зареєстрованого в реєстрі прав власності на нерухоме майно Черкаського бюро технічної інвентаризації за № 42/78, книга № 45.

2. Цей продаж за домовленістю сторін вчинено за 25 (двадцять п'ять) тисяч гривень 00 копійок, які сплачені Покупцем Продавцеві під час оформлення цього Договору.

3. Загальна вартість квартири згідно з вищезазначеним витягом з реєстру прав власності на нерухоме майно Черкаського МБТІ становить 9800 (дев'ять тисяч вісімсот) гривень 00 копійок.

Продавець стверджує, що на момент укладення цього Договору вказана вище квартира не перебуває під арештом чи заборону, щодо неї не ведуться судові спори, вона не заставлена, у податковій заставі не перебуває, щодо неї не

укладено будь-яких договорів з відчуження чи щодо користування іншими особами, як юридична адреса вона не використовується. Треті особи не мають прав на квартиру.

Під заборону відчуження (арештом) згідно з витягом з Єдиного реєстру обтяжень нерухомого майна, виданим Черкаською міською державною нотаріальною конторою 21 січня 2006 р. за № 33/7, квартира не перебуває.

5. Зміст п. 13 Правил користування житловими будинками та прибудинковими територіями, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1992 р. № 572, зміст статей 229, 230, 231, 232, 234, 235 Цивільного кодексу України, статей 60, 63, 65 і 70 Сімейного кодексу України та ст. 192 Кримінального кодексу України сторонам державним нотаріусом роз'яснено.

6. Відчужувана квартира оглянута Покупцем. Недоліків, які перешкоджають використанню квартири за цільовим призначенням, на момент огляду немає. Претензій до Продавця щодо якісних характеристик відчужуваної квартири Покупець не має.

7. Вимоги законодавства щодо змісту й правових наслідків правочину, що укладається сторонами, їм роз'яснено нотаріусом. Сторони стверджують, що цей Договір не має характеру мнимої та удаваної угоди.

8. За цим Договором Продавець зобов'язується передати квартиру Покупцю у стані, що відповідає санітарним і технічним нормам щодо житлових приміщень та умовам цього Договору.

9. Підставою виникнення права власності на вказану квартиру у Покупця є державна реєстрація Договору.

10. Витрати, пов'язані з укладенням цього Договору, сплачує Покупець.

11. Цей Договір складено у двох примірниках, один з яких зберігається у справах Черкаської міської державної нотаріальної контори, а другий видається Покупцеві.

Підписи:

Продавець _____

Покупець _____

Місто Черкаси Черкаської області, 15 липня 2007 р., цей договір посвідчено мною, Погорілим П.О., державним нотаріусом Черкаської міської державної нотаріальної контори № 2.

Договір підписано сторонами у моїй присутності. Особу Іванова Сергія Івановича та Петрова Стефана Сидоровича встановлено, їх дієздатність, а також належність Іванову Сергію Івановичу відчужуваної квартири перевірено.

Відповідно до статті 210 Цивільного кодексу України цей договір підлягає державній реєстрації.

Зареєстровано в реєстрі за № _____

Стягнуто державного мита: звільнено за п/18 ст. 4 Декрету Кабінету Міністрів України „Про держмити”.

Державний нотаріус

Додаток Б

Договір оренди

ПРЕДМЕТ ДОГОВОРУ

1.1. Орендодавець зобов'язується надати Орендареві майно, що зазначено у п. 1.2 цього Договору, в тимчасове використання, а Орендар зобов'язується сплачувати орендну плату в розмірі та в строки, що зазначені у п. 3 цього Договору.

1.2. Орендодавець зобов'язується передати Орендареві у тимчасове користування таке майно: _____

(перерахувати орендоване майно) (далі – Майно).

1.3. Зазначене у п. 1.2 цього Договору Майно належить Орендодавцеві на праві власності.

1.4. Майно має бути передане Орендарю протягом _____ днів з часу підписання цього Договору.

1.5. Орендодавець зобов'язаний передати Орендареві майно у етапі, що відповідає таким умовам _____ (зазначити умови)

1.6. Майно призначене для використання як _____

(зазначити, як використовуватиметься майно)

1. ОБОВ'ЯЗКИ СТОРІН

2.1 Орендодавець зобов'язаний:

2.1.1. Своєчасно передати Орендареві орендоване майно у стані, що відповідає умовам, зазначеним у п. 1 цього Договору.

2.1.2. Здійснювати капітальний ремонт Майна.

2.2. ОРЕНДАР ЗОБОВ'ЯЗАНИЙ:

2.2.1. Використовувати майно відповідно до умов, що зазначені у пунктах 1.5 та 1.6 цього Договору.

2.2.2. Підтримувати Майно у справному стані, здійснювати за свій рахунок поточний ремонт.

2.2.3. Нести витрати з утримання Майна.

2.2.4. У встановлені Договором строки здійснювати розрахунки за орендною платою відповідно до умов, що зазначені у п. 3 цього Договору.

2.2.5. Повернути Майно Орендодавцеві після припинення дії Договору в _____
(описати стан Майна)

3. РОЗРАХУНКИ

3.1. Розмір орендної плати становить _____ грн.
(вказати суму)

3.2. Орендна плата сплачується Орендатором щомісяця (щокварталу) не пізніше _____ числа, наступного за минулим місяцем (кварталом), перерахуванням коштів на розрахунковий рахунок Орендодавця, що зазначений у цьому Договорі.

4. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СТОРІН

4.1. За прострочення платежу Орендар сплачує Орендодавцеві штраф у розмірі _____ від суми Договору та пеню із розрахунку _____ від суми Договору за кожний день прострочення виконання зобов'язання.

4.2. Заходи відповідальності, що не передбачені цим Договором, застосовуються відповідно до норм цивільного та господарського законодавства України.

4.3. Сплата неустойки не звільняє сторони від виконання покладених на них зобов'язань або усунення порушень.

5. СТРОК ДІЇ ДОГОВОРУ

5.1. Строк оренди майна починає спливати з _____
(початок строку)
та закінчується _____
(кінець строку)

6. ПОРЯДОК ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

6.1. Спори і розбіжності, які можуть виникнути між сторонами при виконанні цього Договору, вирішуються шляхом переговорів.

6.2. У тому разі, якщо спір неможливо вирішити шляхом переговорів, він вирішується у судовому порядку за встановленою підвідомчістю та підсудністю такого спору в порядку, визначеному законодавством України.

ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

7.1. Цей Договір може бути розірвано до закінчення строку, що зазначений у п. 5.1 цього Договору, за наявності таких умов:_____.

(вказати умови розірвання Договору)

Одностороннє розірвання Договору здійснюється стороною Договору шляхом письмового повідомлення, направлено-го_____.

(рекомендованим листом, телеграмою та ін.)

7.2. Будь-які зміни та доповнення до цього Договору дійсні лише за умови, якщо вони вчинені у письмовій формі та підписані уповноваженими представниками Сторін. Додатки до цього Договору є невід'ємною його частиною.

7.3. Договір складено у двох примірниках, кожний з яких має однакову юридичну силу, по одному для кожної сторони договору.

8. МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ТА РЕКВІЗИТИ СТОРІН

Орендодавець_____

Підпис_____

МП

Орендар_____

Підпис_____

МП

Додаток В

Типовий кредитний договір

Кредитний договір № _____
(назва установи банку)

що в подальшому іменується „Банк” в особі _____, що діє на підставі Статуту, з одного боку, та _____ (прізвище, ім'я та по-батькові позичальника,) який проживає за адресою: _____, який у подальшому іменується „Позичальник”, з другого боку, склали між собою дійсний договір:

1. Банк приймає на себе зобов'язання:

1.1. Надати позичальнику з урахуванням його платоспроможності кредит у сумі _____ (цифрами та літерами) гривень на строк _____ років із розрахунку _____ процентів річних на _____ (об'єкти кредитування)

1.2. Відкрити для надання кредиту позичковий рахунок № _____. Кредит надати шляхом видачі _____ (видачі готівкою, розрахункового Чеку чекової книжки, перерахування на рахунок і т. ін. одноразово або частинами за оплату робіт або придбання цінностей)

1.3. Повертати надмірно отримані платежі по позиці.

2. Позичальник зобов'язується:

2.1. В строк до „___” _____ 20__ р. використати кредит на наступні цілі: _____.

2.2. З метою своєчасного повернення кредиту та сплати процентів за користування кредитом, виконання угоди забезпечується _____,
(поруचितельством, заставою)

що оформляється у відповідності з вимогами діючого законодавства. (У випадку необхідності оформлення застави та поруचितельства останні додаються до кредитного договору).

2.3. Сплачувати отриману позику в строки відповідно до прийнятого строкового зобов'язання (шляхом списання суми внеску з рахунку по вкладу, утримання із заробітної плати, пенсії, стипендії, готівкою та ін.). Кінцеве погашення кредиту здійснити до „___” _____ 20__ р.

2.4. Сплачувати Банку за користування позикою проценти із розрахунку _____ процентів річних в такому порядку:

(одноразово, одночасно з погашенням основного боргу відносно до строкового зобов'язання)

2.5. У випадку несвочасного повертання сум в погашення кредиту сплачувати Банку неустойку в розмірі _____ процентів річних від суми простроченого боргу за кожен день прострочки.

Якщо внесена позичальником сума недостатня для погашення строкового платежу і нарахованих процентів, то в першу чергу Банком погашаються проценти за користування кредитом, а решта суми повертається в погашення основного боргу.

2.6. У випадку невикористання кредиту в строк до _____ повернути отриманий кредит Банку, сплативши штраф у розмірі _____ процентів річних, нарахованих на суму невикористаного кредиту до повного його погашення.

2.7. Надаги Банку наступні документи, що підтверджують цільове використання кредиту: _____

(вказати конкретні документи та строки їх представлення)

2.8. У випадку використання кредиту на цілі, що не відповідають зазначеним в пункті 2.1, сплатити Банку штраф в розмірі _____ процентів річних, нарахованих на суму, використану не по цільовому призначенню, до повного його погашення.

2.9. Повідомити Банк про зміни місця проживання, роботи, прізвища або імені та інших обставин, які можуть впливати на виконання зобов'язань по дійсному договору.

3. Банк має право:

3.1. З метою контролю за цільовим використанням кредиту та його забезпеченням здійснювати перевірки виконаних робіт та придбаних матеріалів, іншого майна на місцях. За результатами перевірки складається акт.

3.2. При виникненні у позичальника тимчасових фінансових або інших утруднень надавати в окремих випадках відстрочку платежу з утриманням підвищеної процентної ставки у розмірі _____ процентів річних.

3.3. Достроково утримувати кредит та реалізовувати заставне право при:

- а) нецільовому використанні кредиту;
- б) неподанні в строк документів, що вказані в пункті 2.7;
- в) невикористанні кредиту в строк, що вказаний в пункті 2.6;
- г) утворенні простроченої заборгованості більше _____ місяців;
- д) утворенні незабезпеченої заборгованості.

4. Позичальник має право:

4.1. Здійснювати дострокове погашення кредиту та процентів.

4.2. Достроково розірвати договір з Банком, повністю повернувши отриманий кредит та внести плату за його використання, а також надавши документи, зазначені в п. 2.7.

5. Строк дії договору встановлюється з дня його укладання і до повного повернення кредиту, а також отримання Банком всіх належних йому процентів та неустойок.

6. Зміни договору оформлюються додатковою угодою сторін і є невід'ємною частиною договору.

7. Суперечки по дійсному договору вирішуються у встановленому порядку судом.

Банк _____
(підпис керівника, печатка, дата)

Позичальник _____

Паспорт громадянина України № _____ серія _____

_____ (найменування району, виданий _____ дата видачі _____ міста)
або документ, який його замінює

Навчальне видання

Автори:

Кунченко-Харченко Валентина Іванівна,
Печерський Владислав Григорович,
Трубін Юрій Юрійович

Правознавство

Навчальний посібник

Редактор: *Василенко Людмила Геннадіївна*

Коректор: *Наследова Тетяна Анатолівна*

Комп'ютерна верстка: *Садовий Анатолій Іванович*

Дизайн обкладинки: *Сидоренко Марія Олексіївна*

Підписано до друку 16.07. 2010 р. Формат 60 × 84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua.

Умовн.- друк. арк. 29,63. Обл.-вид. арк. 28,44.

Наклад 1000. Зам. №

Видавництво „Кондор”

Свідоцтво ДК №1157 від 17.12. 2002 р.

03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31,

тел. 408-76-25, 408-76-53.

Друк ІІІ «Гарант-Сервіс»

03067, м. Київ, вул. Машинобудівна, 46

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1256 від 10.02.2003

Тел./факс: (044) 206-20-75, тел.: (044) 206-20-76